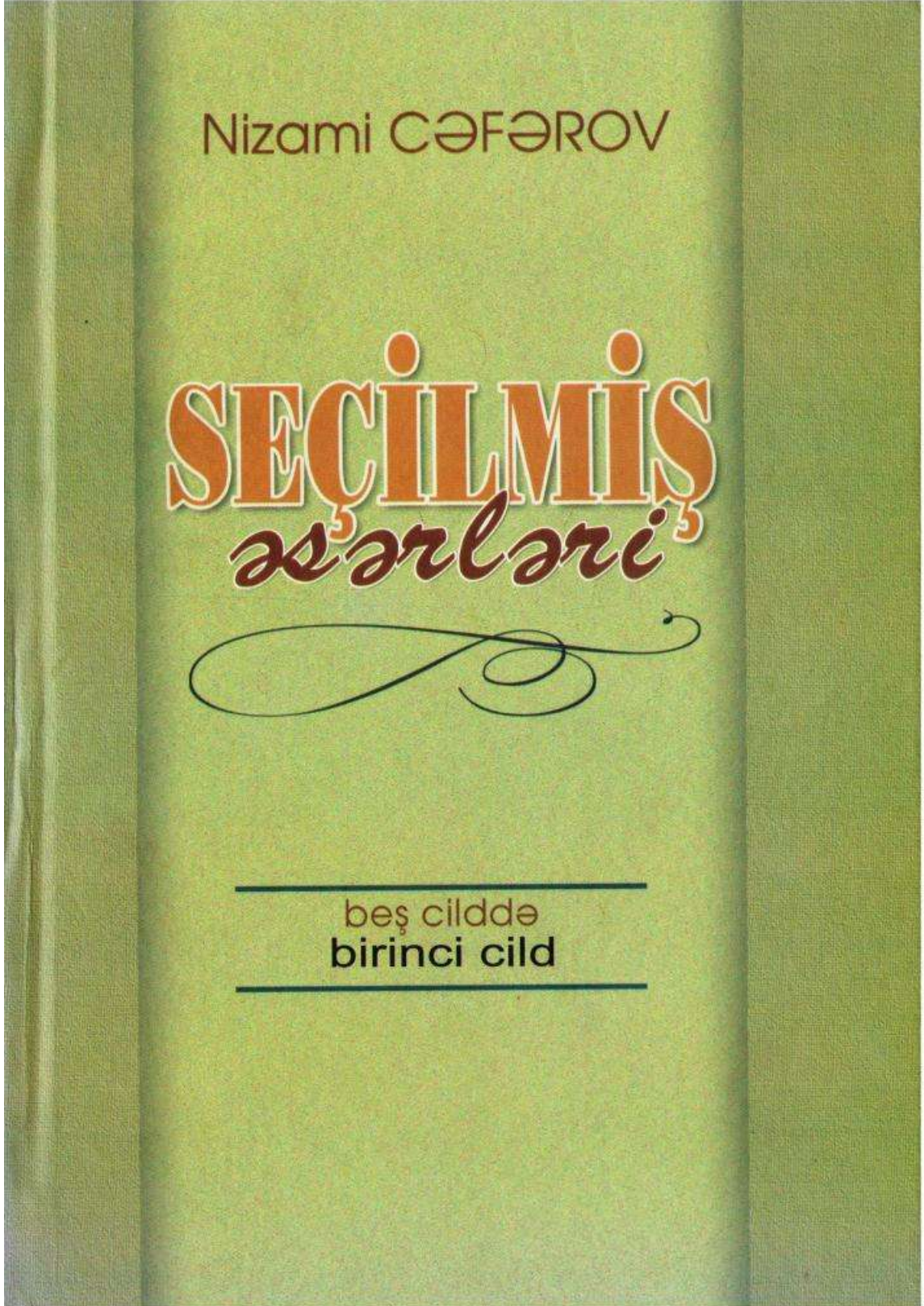

Nizami Cəfərov
“Seçilmiş əsərlər”
Beş cilddə. V Cild

Elektron kitab Elmi irsimiz
seriyası N 16 (44 - 2013)

YYSQ və www.kitabxana.net
– Milli Virtual Kitabxananın
bircə rəqəmsal nəşri
N 15 (44 - 2013)

Milli Virtual Kitabxananın təqdimatında

Bu elektron nəşr Yeni Yazarlar və Sənətçilər Qurumu ələ
<http://www.kitabxana.net> - Milli Virtual Kitabxananın "Elmi irsimiz"
silsiləsi çərçivəsində nəşrə hazırlanıb və yayılır.

Elektron Kitab N 15

YYSQ - Milli Virtual Kitabxananın e-nəşri N 15 (44 - 2013)

Kulturoloji layihənin bu hissəsini maliyyələşdirən qurum:

YYSQ və <http://www.kitabxana.net>

Nizami Cəfərov

Seçilmiş əsərləri

Beş cildə

V Cild

YYSQ - Milli Virtual Kitabxananın e-nəşri N 15 (44 - 2011)

Redaktoru və e-nəşrə hazırlayanı: Aydın Xan (Əbilov), yazar-kulturoloq

YYSQ - Milli Virtual Kitabxana

Bakı - 2013

NİZAMİ CƏFƏROV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

(Beş cildə)

V cild

Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan MEA- nın müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərovun «Seçilmiş əsərləri» nin beşinci cildinə müəllifin müxtəlif mövzulara həsr olunmuş elmi, elmi- publisistik əsərləri edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYASƏTİ

YAXUD

ƏDƏBİYYATDAN SİYASƏTƏ

Siyasətə hər yerdən gəlmək olar: küçədən, meydandan; bağ- bostandan, akademiya, universitetdən, orta məktəbdən; tarixdən, riyaziyyatdan, ədəbiyyatdan...

Siyasətə ədəbiyyatdan gələnləri mən daha çox duyuram. Və görürəm ki, onlar baş verən hər hadisə üçün daha çox həyəcanlanırlar, onlara aid oldu-olmadı, həmin hadisənin məsuliyyətini daşımağa daha çox meyl göstərirlər. Və bəzən mətləbdən yayınırırlar...

Həmin qüsurlar (və üstünlüklər!) xeyli dərəcədə mənə də aiddir. Çünki siyasətə mən də, demək olar ki, ədəbiyyatdan gəlmişəm.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 85, müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusunun 80 yaşı tamam olduğu günlərdə mənə ən çox düşündürən məsələ ondan ibarət idi ki, bugünkü Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nə dərəcədə varisidir? Və Azərbaycan Respublikasının banisinin siyasi- ideoloji fəaliyyətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daha çox hansı görkəmli tarixi xidmətləri ehtiva olunur?.. "Azərbaycan" qəzetinə, bu barədə, elə bilirəm ki, hər bir mülahizəmi təfsilatı ilə aydınlaşdırmağa çalışdığım geniş bir müsahibə verdim ... Müsahibə çıxar-çıxmaz "Yeni müsavət"ın səhifələrində "şərəfli keçmişimi" yadıma salan yazılar göründü: 90- cı illərin əvvəllərində hələ yaxşı tanımadığım, səmimiyyətinə inandığım, milli dövlət quruculuğu uğrunda mübarizə apardıqlarını güman etdiyim bu məxluqlardan nə yaxşı vaxtında ayrılı bildim... Keçmiş "mübarizə yoldaşlarım" dişlərinin dibində nə qədər acı zəhər gizlədirlərmiş ...

Hansı sahədə mütəxəssis olduğunu təyin etməyə həmişə çətinlik çəkdiyim Şirməmməd Hüseynovun "müsaibə"si mənə qərribə gəldi... Mən deyirəm ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları arasında Paris, Peterburq, Moskva Universitetlərində hüquq təhsili almış, dövlət idarələrində çalışmış, Dumaya üzv olmuş mütəxəssislər vardı. Və müqayisə üçün onu da əlavə edirəm ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə heç bu cür təhsil də ala bilməmişdi... Düz deyil?.. Mən demirəm ki, Məmməd Əminin səviyyəsi, məsələn, Əlimərdan bəy Topçubaşovunkundan aşağı idi (amma bunu demək də olar). Şirməmməd Hüseynov Stalini, Mao Tsze-Dunu yada salır.. Deyir ki, nə olsun, onlar da ali təhsil almamışdılar. Belə şeyi mən deyə bilərəm, ancaq dünyagörmüş Şirməmməd müəllim gərək deməsin. Stalin, Mao Tsze Dun ... kimi dövlət adamları normal təhsil alsaydılar, milyonlarla insanın sümükləri üzərində dövrümüzün ən qanlı imperiyalarını qurmazdılar, siyasi manyak olmazdılar... Ətraflarındakı qabiliyyətli adamları qırıb çatmazdılar... Stalin kimi dar dünyagörüşlü "rəhbər" olmasaydı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin himnini yazmış Üzeyir Hacıbəyovun, müsavət yazıçısı Cəfər Cabbarlının şəxsiyyəti "ikiləşməzdi": birincisi Azərbaycan SSR-in himnini yazmaz, ikincisi Azərbaycan sovet yazıçısı olması ilə fəxr etməzdi.

Şirməmməd müəllimin o vaxtıdır ki, gərək danışanda, yazanda heç olmasa indən belə bir az da düşünsün, gözünü yumub ağızını açmasın...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zəngin siyasi- ideoloji spektrini biz bu günkü düşüncəmizə bəsitləşdirmədən, fundamentalist sadələşməyi ilə deyil, bütün intellektual miqyası ilə gətirməliyik. Yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları içərisində Əlimərdan bəy Topçubaşov da, Fətəli xan Xoyski də, Nəsib bəy Yusifbəyov da, Məmməd Əmin Rəsulzadə də, Əliağa Şıxlinski də... var. Onların heç də hamısı dünyagörüşlərinə görə eyni bir siyasi partiyaya mənsub deyildilər, bəzən bir partiyadan digərinə keçirdilər... Ancaq bu cür ideya- siyasi tərəddüdlər böyük insanların milli cümhuriyyət quruculuğunda əməkdaşlıq etməsinə mane olmurdu. Və

Cümhuriyyət də elə bu idi – müxtəlif ideyaların eyni bir milli zəmində vəhdəti...

Bu o deməkdir ki, mən Məmməd Əmin Rəsulzadənin tarixi xidmətlərinə kölgə salıram?

Ayrı şey deyirəm... Deyirəm ki, Məmməd Əmin Rəsulzadənin xidmətlərini (kifayət qədər böyük olan xidmətlərini) o qədər şişirtməyə ki, Cümhuriyyətin digər görkəmli xadimləri haqsız olaraq onun kölgəsində itib-batsınlar. Axı, onlar da bizim ideya sərəvətimizdir... Professor Cəmil Həsəni ilə professor Musa Qasimov isə yazırlar ki, Nizami Cəfərov gedib dillə, ədəbiyyatla məşğul olsun, özləri də mənə Əli bəy Hüseynzadədən, Mirzə Cəlildən, Hüseyn Caviddən dərs vermək istəyirlər... Burada deyiblər ki, necəsən qanmayım, dədən yansın...

Mən deyirəm ki, Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1920-ci illərin əvvəllərində, yəni Cümhuriyyətin süqutundan çox keçməmiş Lahıca yazdığı (və müstəqil Azərbaycanın genetik obrazını yaratdığı!) "Əsrimizin Səyavuşu" əsərinin ideyası qüsurludur, çünki Azərbaycan xalqı İranlı ata (Söhrab) ilə Turanlı ananın (Firəngizin) izdivacından doğulmayıb... Cəmil Həsəni ilə Musa Qasimov isə küyə basırlar. Mənim haqqında bəhs etdiyim (və M.Ə. Rəsulzadənin artıq ideoloji baxımdan yetkin dövrünün məhsulu olan!) əsəri bir tərəfə buraxıb ideoloqun daha gənc yaşlarında söylədiyi publisistik mülahizələrini sitat gətirirlər... Bu da tarixçilər!.. Bu da mənə dərs vermək istəyənlər!..

Tarixdə nələr baş verdiyi dərək etməyən, onun bütün mürəkkəbliyini görməyən, tarixdən bu günə gələ bilməyən (tarixdə bu günü görməyən!) tarixçi sözün əsl mənasında tarixçi deyil, zamanın sadələvh bir hesabdarıdır ki, özünün xırda çax- çuxunu camaata tarix kimi sırımaq iddiasındadır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə XX əsrin birinci yarısı Azərbaycan siyasi, publisistik düşüncəsinin, heç şübhəsiz, böyük xadimidir: onunla sosial-demokrat kimi də, müsavətçi kimi də, sadəcə azadlıq mücahidi kimi də tarix

(və hər bir azərbaycanlı) fəxr edir. Ancaq onun Cənubi Qafqaz konfederasiyası ideyası özünü doğrultmadığı kimi alman faşistləri ilə iş birliyində olmaq (guya bu yolla Azərbaycanı xilas etmək!) cəhdi də siyasi uzaqgörənliyin nəticəsi deyildi. Ona görə də həyata keçmədi... Və mən bunu deməklə böyük şəxsiyyəti guya kiminsə gözündən salmaq istəmirəm, bu cür düşünmək əbləhlikdir; istədiyim odur ki, tarixin siyasi təcrübəsindən keçmiş ideyaları aşkarlayaq, milli düşüncəmizə gerçək modellər, siyasi- ideoloji düsturlar verək, onların müasir milli dövlət quruculuğu prosesində necə həyata keçirildiyini izləyək. Və tarixin odunu götürək, külünü camaatın (bir-birimizin!) gözüne atmayaq, hərəməz bir Şirə, yaxud bir Məmmədə dönüb ağzımıza gələnə danışmayaq...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mənim nəzərimdə tarixi- siyasi bir metaforadır: çox hallarda bir- birindən az fərqlənən, lakin müxtəlif adlar altında meydana çıxan dünyagörüşlərinin siyasi- ideoloji fəaliyyətlərin məcmusu kimi xalqın milli dövlət quruculuğu istedadının təzahürü olan bu nəhəng metaforanı biz ayrı- ayrılıqda yox, bir millət olaraq dərk etməliyik... Və nə qədər dərinə dərk etsək bu gün gözlərimiz qarşısında böyük bir siyasi- ictimai iradənin gücü ilə qurulan dövlətimizin tarixi məzmununu (və əhəmiyyətini!) o qədər dərinə anlayacağıq. Xalqın tarixinə hesabdar məntiqi ilə yanaşanlar heç zaman nə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, nə də onun liderlərinin fəaliyyətini qiymətləndirə bilmədikləri kimi günümüzün sosial, siyasi, mənəvi proseslərini də dərk etməyəcəklər.

Tarix yalnız tarixçilər üçün deyil, əjdaha çayın qabağını kəsdiyi kimi tarixçi də tarixi təfəkkürün qabağını kəsməməlidir. Tarix heç də həmişə tarixçilərin adətən iddia etdikləri kimi, sənədlərdə təzahür eləmir, sənədlərdə əks olunmayan (sənədlərə sığmayan!) qlobal tarixin hərəkətini duymaq lazım gəlir.

Mən son zamanlar, deyəsən, get- gedə daha dərinə anlayıram ki, nə üçün indi qədər Azərbaycanda siyasi varislik, az- çox ardıcıl bir dövlət

olmayıb... Ona görə ki, bir dahi bir iş görəndə on antidahi tökülüşür onun üstünə, biri dövlət quranda onu gecə- gündüz fikirləşir ki, bu dövləti necə dağıtsın: əlinə dəyənək alıb düşür çöllərə, ya da son illərdə olduğu kimi dəyənək əvəzinə qələm götürüb eyni inersiyanın təsiri altında yüz cür hədyan yazırlar.

Amma yaxşı ki, bu cür zatiqırıqların sayı get- gedə azalır, «məntiq»i korşalır. Əvəzində isə siyasi- ideoloji varisliyin milli mövcudluğu üçün əsas olduğunu danılmaz faktlarla sübut edən böyük fikir (və qələm) sahiblərinin sıraları genişlənilir. Onlardan biri, demək olar ki, bütün yazılarında yüksək elmiliklə yanaşı zərif bir publisistika, professionallığı zədələməyən bir kütləvilik özünü göstərən professor Şamil Qurbanovdur. Azərbaycanın çox və ya az tanınmış böyük şəxsiyyətləri – Cəmaləddin Əfqani, Ömər Faiq Nemanzadə, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Heydər Əliyev... haqqında onun yazdıqlarına güclü bir azərbaycançılıq, milli vətənpərvərlik duyğusu hakimdir. Və hər bir əsərinin ictimai fikirdə böyük rezonans doğurması da bunun nəticəsidir. Şamil Qurbanov Azərbaycan xalqının ictimai- siyasi dühasının yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətləri sonsuz bir sevgi ilə tərənnüm etməkdən doymur, yazdıqlarına bir daha qayıdır, əvvəlki yazılarında nəzərdən qaçırılmış, yaxud zaman- zaman təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olan məqamları tamamlayır. Bu günlərdə Azərbaycan Yazıçılar Birliyində təqdimatı uğurla keçirilən «Nəriman Nərimanov» kitabının ikinci nəşri kimi... Və bu nəhəng zəhməti görəndə hər gün «son yazı»larını yazanlara adamın yazığı gəlir. «Mən daha Heydər Əliyev haqqında yazan deyiləm. Çünki bu adam artıq tükənib. Heydər Əliyev Azərbaycanın keçmişidir. Yoxdur H.Əliyev! Varsa, özünü göstərsin...» («Azadlıq», 9 iyul 2003 -cü il) deyən mənəvi- ictimai korlar, burnunun ucundan o yanı görməyən düşüncə bədbəxtləri anlamırlar ki, Nəriman Nərimanov, Heydər Əliyev kimi tarixi şəxsiyyətlər heç zaman yox olmurlar, tükənmirlər. Onları görmək lazımdır...

Azərbaycanda eyforiya dövrləri çox olub. Və Azərbaycanın ictimai- siyasi qəhrəmanlarının çoxu məhz həmin eyforiya dövrlərində meydana çıxıb.

Sosial ehtiraslar söndükdə isə xalq bu qəhrəmanların əlində qalır. Onlar dönüb olurlar, ayırım demiş, məscid qapısı: nə yarımaq olur, nə də yandırmaq.

Ancaq Nəriman Nərimanovla Heydər Əliyev Azərbaycanın tarixinə eyforiya dövrlərinin qəhrəmanları kimi düşməmişlər. Xalq tükənməz milli quruculuq enerjisinə sahib bu böyük şəxsiyyətlərin timsalında inkişaf edib təkmilləşmiş, siyasi özünütəsdiq yolu ilə inamla irəliləmişdir.

Nəriman Nərimanovun eyforiya qəhrəmanı olmadığını belə bir fakt da sübut edir ki, onu məhz eyforiya dövrlərində (keçən əsrin 20- ci, 30- cu illərində, 80- ci illərin sonu 90- cı illərin əvvəllərində) danmağa çalışmışlar. Milli ictimai- siyasi şüurun təmkinli dövrlərində isə Nəriman Nərimanov həmişə böyük nüfuz qazanmış, «üfürülüb şişirdilmiş» qəhrəmanları öz fəaliyyətinin birinci növbədə realizmi ilə kölgədə qoymuşdur. Heydər Əliyevə gəldikdə isə o, Azərbaycan tarixində hər kəsdən daha çox məhz Nəriman Nərimanovun varisidir.

Professor Şamil Qurbanov Nəriman Nərimanov haqqındakı kitabına yalnız öz yazılarını deyil, həmin yazılar barədəki yazıları da daxil etməklə böyük şəxsiyyət barədə daha obyektiv fikir yaratmağa çalışmış, onu Azərbaycan oxucusuna layiq olduğu fundamental bütövlükdə təqdim etmişdir. Həsən Həsənovun (Əzizoglunun) «Nəriman Nərimanov» kitabına yazdığı iri həcmli ön söz isə həmin fundamentallığa mükəmməl bir analitik sistem gətirir.

... Nəriman Nərimanov siyasətə ədəbiyyatdan gəlmişdi. Və onun axıracan siyasət adamı ola bilməməsinin səbəbi, bəlkə də, bunda idi.

Heydər Əliyev isə məhz siyasətçidir ... Lakin ədəbiyyata onun xüsusi münasibəti olduğunu yəqin ki, ən nihilist opponentləri də inkar edə bilməz.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etməyə başlayandan ədəbiyyat sahəsində onun siyasətinin əsas prinsipləri: 1) cəmiyyətdə ədəbiyyat adamının nüfuzunu yüksəltmək; 2) milli mütəşəkkilliyin təmin olunmasında ədəbiyyatın mövqeyini möhkəmləndirmək; 3) ədəbi ictimaiyyəti təşkilatlandırmaqdan ibarət olmuşdur.

Milli müstəqillik, yaxud dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə prosesində ədəbiyyat adamlarına xüsusi diqqət verməyən 80-ci illərin sonu 90-cu illərin

əvvəlləri respublika (və millət) “rəhbərlər”indən fərqli olaraq Heydər Əliyev Azərbaycanın Prezidenti kimi fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən ölkədə ədəbiyyat (və ədəbiyyat adamı) qarşısında yenidən geniş üfüqlər açdı və xalqa, millətə bədii təfəkkürlə xidmət etməyin perspektivlərini müəyyənləşdirdi:

1) Azərbaycanın müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış böyük söz sənətkarlarının, “Dədə-Qorqud” eposunun dövlət miqyasında təntənəli yubileyləri keçirildi;

2) həm görkəmli ədəbiyyat xidmətləri, həm də ümidverici gənclər dövlət qayğısı ilə əhatə olundular;

3) Azərbaycan yazıçılarının təşkilatlandırılması – Yazıçılar Birliyinin, ədəbi orqanların normal fəaliyyəti üçün şərait yaradıldı.

Azərbaycanın bugünkü ədəbiyyat adamları - Bəxtiyar Vahabzadə, İsa Hüseynov, Nəbi Xəzri, Məmməd Araz, Qabil, Nəriman Həsənzadə, Anar, Elçin, Əkrəm Əylisli, Fikrət Qoca...-nin ədəbi şəxsiyyətlərinin formalaşmasında Heydər Əliyevin respublikada yaratmış olduğu mədəni-ideoloji mühitin böyük əhəmiyyəti olduğu heç bir şübhə doğurmur. Və biz cəsarətlə deyə bilərik ki, ədəbiyyatımız Heydər Əliyevdən bütün digər məsələlərdən daha çox milli dövlətçilik təfəkkürü səviyyəsində düşünməyi öyrənmişdir: Qızıl Arslandan, Şah İsmayıldan, Nəriman Nərimanovdan yazanda da bugünkü yazıçının əsas oriyentasiyası məhz Heydər Əliyev olmuşdur. Ona görə də müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində əvəzsiz rol oynamış görkəmli siyasi xadiminin yuxarıda adlarını sadaladığımız böyük yazıçılar tərəfindən bilavasitə obrazının yaradılmamasını onlara (və Azərbaycanın böyük ədəbiyyatına) müəyyən mənada güzəştə getmək mümkündür.

Bununla belə, böyük ədəbiyyatın böyük idealları, böyük qəhrəmanları olmalıdır... Həmin idealları, həmin qəhrəmanları Azərbaycan gerçəkliyi artıq yaratmışdır: biz sözün yalnız müstəqim mənasında deyil, eyni zamanda məcazi mənasında indiyə qədər görmədiyimiz bir dövr yaşayırıq – bu dövrün epopeyasını yaratmaq üçün ruhən hazır olan nəhəng bir istedad varmı? Ədəbiyyatımızı ikinci, üçüncü... dərəcəli mövzulardan xilas edib “zəmanəmizin

dastanını” yaradacaq bir düha – dövrümüzün Səməd Vurğunu mövcuddurmu?..

Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan xalqının milli idealları səviyyəsinə qalxmalıdır, onun tarixi epos gücündə təzahür etməlidir, Azərbaycan yazıçısı dövrümüzün böyük xarakterini tərənnüm etməklə həm də öz obrazını yaratmalıdır. Etiraf etməliyik ki, hələlik bu obraz kifayət qədər mükəmməl deyil...

Azərbaycan dövləti onun bilavasitə qurucusunun şəxsində Azərbaycan ədəbiyyatının ideoloji sərbəstliyini təmin edir, lakin onun qarşısına xüsusən bizim gənc ədəbiyyat adamlarının dərinədən dərk etməsi həmişə məndə nə isə şübhə doğuran böyük bir mənəvi məsuliyyət qoyur. Milli dövlətçilik təfəkkürü olmayan adam isə böyük yazıçı ola bilməz: “yaradıcı adam hakimiyyətə müxalifdir” kimi kökündən yanlış, cəfəng bir mülahizəni əlində dəstəvuz edib ağına gələn yazan “müstəqil yazıçılar” gələcəkdə, etiraf olunacaqlarına o qədər də ümid etməsinlər... Çünki Azərbaycan xalqı bundan sonra dövlət dağıdan “qəhrəmanlar”ın deyil, dövlət quranların arxasınca gedəcəkdir. Və insanlara siyasi, mənəvi-ruhi xarablıq deyil, mükəmməl sosial harmoniya, səliqə-səhman zövq verəcəkdir.

Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin başçılığı ilə tarixdə ilk dəfə milli demokratik dövlət qurur, öz çoxəsrlik ideallarını bütün mükəmməlliyi ilə həyata keçirmək uğrunda mübarizə aparır... Azərbaycan yazıçısı nə edir?..

MÜDRİKLİYİN FƏLSƏFƏSİ, YAXUD FİLOSOFLARIN MÜDRİKİ

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə kafedrasının müdiri Həmid İmanovun yetmiş beş yaşı tamam oldu...

Azərbaycanda fəlsəfə elmləri ilə bu və ya digər səviyyədə məşğul olan elə bir mütəxəssis təsəvvür etmək mümkün deyil ki, onun haçansa ya tələbəsi, ya

aspirantı olmamış, ya da bu mütəfəkkir insanın xeyirxahlığından faydalanmamış olsun. Həmid İmanov dünyanın ən universal, ən müdrik elmini sadəcə bir ixtisas fənni kimi mənimsəməmişdir – o, bu idrak- təfəkkür sferasına (miqyasına!) fitri istedadın qarşısıalınmaz inersiyası (enerjisi!) ilə gəlmişdir. Və onu az və ya çox dərəcədə tanıyanların, demək olar, hamısı bilir ki, Həmid İmanov ən müxtəlif problemlərə onların ən qeyri- standart, ən ixtiyari təzahürlərində belə ən obyektiv, yaxud ən adekvat təfsir- şərh verməyi bacaran ən münasib çıxış yollarını göstərə bilən təfəkkür sahiblərindən biri, çox hallarda birincisidir.

Həmid Rza oğlu İmanov 1932- ci ildə, müasir Azərbaycan fəlsəfə elminə, ictimai- fəlsəfi təfəkkürünə görkəmli xadimlər vermiş Gədəbəydə dünyaya gəlmişdir. Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin fəlsəfə fakültəsini müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra aspiranturada saxlanılmış, böyük alim- filosof Möhbəli Qasimovun rəhbərliyi altında namizədlik dissertasiyası müdafiə edib Universitetdə müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. Sosial fəlsəfə, yaxud cəmiyyət fəlsəfəsi (yaxud da o zamanlar deyildiyi kimi, «tarixi materializm») sahəsində araşdırmalarını ardıcıl bir şəkildə davam etdirən gənc mütəfəkkirin yaradıcılıq taleyinə təsir göstərən ən böyük göstərici onun idrak- düşüncə texnologiyalarının öz mənbəyini mənsub olduğu xalqın təbii və (tükənməz) müdrikliyindən alması, «fəlsəfi mənliyi»ni nə qədər cazibədar görünsə də, yad təfəkkür modelləri üzərində qurmaması idi. Və Həmid İmanovun bu «metafizika»sı imkan verdi ki, o, ən «subyektiv idealizm»dən ən «vulqar materializm»ə qədər ən müxtəlif fəlsəfi cərəyanların, axınların fəvqündə dayana, xalq müdrikliyini müasir fəlsəfənin anlayışları (terminologiyası!) ilə təfsir edə bilsin... Elə ona görədir ki, Kantın, Hegelin, Marksın (və xüsusilə bu gün dəbdə olan filosofların) fikirlərini, müddəalarını əzbərlyib öz «emosional interpretasiya»sında cəmiyyətə təqdim edən «filosof»lardan, fəlsəfə müəllimlərindən fərqli olaraq Həmid İmanov, sözün həqiqi mənasında, bir filosof- mütəfəkkir ömrü yaşamaqda davam edir. Onun üçün həyat bütün mürəkkəbliyi, problemləri ilə hər hansı mükəmməl

nəzəriyyədən daha kamil, insan idrakının fəaliyyət meydanı olaraq daha maraqlı, daha cəlbedicidir...

Uzun illərin mücahidələrinə, təhlillərinə əsaslanaraq deyə bilərəm ki, Həmid İmanovun şəxsiyyətində üzvü şəkildə birləşən bir neçə «kompleks» vardır ki, bunlardan yalnız birinin kimdəsə bu mükəmməllikdə olması böyük xoşbəxtlikdir...

Bunlardan birincisi Həmid İmanovun yüksək (və çevik!) intellekti, zəngin praktik və nəzəri informasiyaya əsaslanan səlis (və hamı üçün anlaşılıqlı!) məntiqi, ümumidə xüsusini (və əksinə) görmək bacarığı, aydın obrazlar və ya modellərə dayanan fəvqəladə yaddaşdır... Kifayət qədər gənc yaşlarında namizədlik, doktorluq dissertasiyaları müdafiə edən; respublikanın və keçmiş Sovetlər Birliyinin elmi ictimaiyyəti arasında monoqrafiyaları, məqalələri, dərslikləri ilə böyük nüfuz qazanan; onlarla fəlsəfə elmləri namizədləri və doktorları yetişdirən Həmid İmanov özünün alim- mütəfəkkir- müəllim missiyasını həmişə – həyatının, fəaliyyətinin və yaradıcılığının hər bir mərhələsində şərəflə yerinə yetirmişdir.

Onun şəxsiyyətində təzahür edən ikinci kompleks ağsaqqallıq, rəhbərlik istedadı, qabiliyyətidir ki, bunu insana tanrı verir – Həmid İmanov artıq neçə on illərdir ki, Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə kafedrasına, müdafiə şuralarına, Universitetdə yaradılmış müxtəlif fəvqəladə komissiyalara ustalıqla başçılıq edir. Və bir sıra mürəkkəb problemlərin obyektiv həllində, münaqişələrin aradan qaldırılmasında, sağlam elmi- pedaqoji mühitin yaradılmasında onun xidmətləri danılmazdır. Həmid müəllimin bəzən bir kəlmə sözü kifayət edir ki, hər hansı anlaşılmazlıq, gərginlik ortadan götürülsün, işgüzar, səmimi münasibət bərpa olunsun.

Üçüncüsü (və ən başlıcası!), Həmid İmanov səmimidir, sözün ən geniş mənasında, obyektivdir – əgər belə olmasaydı, onun intellekti kimsəyə lazım gəlməz; ağsaqqallığı bu qədər davamlı (və genişmiqyaslı) olmazdı... Böyük şəxsiyyətlərin səmimiliyi, hər şeydən əvvəl, özünə, öz ehtiras (və maraqlarına!) münasibətdən başlayır; hələ heç kim görməyib ki, Həmid İmanov hər hansı «marağ»ını pərdələnmiş, yüz cür dona bürünmüş şəkildə təqdim etsin, yaxud

kiminsə konyuktur istəklərini «taleyin hökmü» saysın. O, bu və ya digər subyektiv iradəni müdafiə edə bilər, lakin həmin iradə öz «miqyas»ından çıxarsa, özünümüdafiə əndazəsini keçib kiminsə təbii aurasına müdaxilə eləməyə cəsarət edərsə, obyektiv və səmimi müdafiəçisini itirəcəkdir.

Dördüncüsü, Həmid İmanov heç bir təmanna gözləməyən, heç bir əvəz istəməyən dostdur. Və onun üçün dostluğun hüdudu, mizan- tərəzisi yoxdur... Ona dost əli uzadan, ondan kömək istəyən hər bir kəsə yardım etməyə həmişə hazırdır. Öz yüksək intellekti (və uzaqgörənliyi), uzun illərin təcrübəsi əsasında çox yaxşı bilir ki, ən namərd adama belə edilən yaxşılıq nə zamansa öz təsirini göstərəcəkdir... Ən dözülməzi (və məntiqsiz) odur ki, dostluqdan, yaxud əl tutmaqdan müxtəlif bəhanələrlə imtina edəsən...

Və nəhayət, Həmid İmanov dünyanın ən nikbin mütəfəkkirlərindən biridir... Onu nədənsə şikayətlənən, hansısa problem qarşısında özünü itirən, yaxud xəyal qırılığına uğrayan görmək mümkün deyil. O, «Süleymana qalmayan dünya» ilə necə rəftar etməyin yüz üsulu varsa, yüzünü də bilir... Onun hər cür müasir fəlsəfədən kəsərli olan müdrik «kəndçi təfəkkürü», sağlam «ayrım məntiqi» həmişə ən modern biclikləri belə öz nikbin təmkinini ilə tar- mar edir...

Həmid İmanovun çoxkompleksliliyi mənə, hər şeydən əvvəl, ağ işığın çoxspektrliliyini xatırladır – sən daxilən mürəkkəb bu işığın təbii (və səmimi!) sadələşməliyü altında yol gedə, mənzil başına çata bilərsən... Və heç zaman ağına da gəlməz ki, həmin işığa minnətdar olmalısən. Elə biləcəksən ki, o, tanrının işığıdır...

Elə filosoflar, mütəfəkkirlər olmuşlar ki, həyatın mənasını, mündərəcəsini başqalarına – müasirlərinə, yaxud özlərindən sonra gələnlərə sözlə, elələri də olmuşlar ki, öz həyat təcrübələri ilə diqtə etmişlər. Həmid İmanov həyat (əslində, həyatının!) filosofudur; o nə təcrübə aparmışdırsa, məhz öz üzərində aparmışdır, heç zaman, heç kimi incitməmişdir...

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin yubileyi günlərində professor Həmid İmanovu Respublikanın «Şöhrət» ordeni ilə təltif etməklə onun əməyinə, intellektinə yüksək qiymət

vermişdir. Bu, tarixi bir mükafat, ümummilli bir dəyərləndirmə idi... Və mən əminəm ki, Həmid İmanov dünən, bu gün hansı enerji və müdriklik ilə fəaliyyət göstərmişsə, sabah da, o biri gün də həmin (və bəlkə də, daha artıq) enerji (və müdriklik) ilə fəaliyyət göstərəcəkdir.

H.İMANOV, A.ƏHƏDOVUN
«ORTA ƏSR İSLAM ŞƏRQİNDƏ FƏLSƏFİ FİKİR»
KİTABINA ÖN SÖZ

Müəlliflərin təvazökarlıqla etiraf etdikləri kimi, bu kitab Şərqi islam fəlsəfəsi barədə orijinal tədqiqat əsəri olmaq iddiasında deyil... Lakin Şərqi

islam fəlsəfəsi hələ indiyə qədər Azərbaycanda bir kitabda, yaxud dərslikdə bu həcmdə (və keyfiyyətdə!) öz əksini tapmamışdır. Kifayət qədər fəlsəfi düşüncə potensialı olan bir məmləkətdə (Azərbaycanda!) Şərq islam fəlsəfəsi probleminə marağın o qədər də yüksək olmaması (və ya son bir neçə on ildə oyanması) həmin məmləkətin məcburən yaşamış olduğu məlum dövrün qeyri- fəlsəfi mühiti ilə izah edilə bilər, zənnindəyik.

Şübhəsiz, Şərq islam fəlsəfəsinin problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçıların qarşısında duran birinci həlli çətin məsələ həmin fəlsəfənin sərhədlərinin, yaxud hüdudunun az- çox mükəmməl şəkildə müəyyən edilməsindən ibarətdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Şərq islam fəlsəfəsi nə qədər geniş coğrafiyanı, nə qədər müxtəlif etnosların, xalqların təfəkkür imkanlarını, nə qədər böyük bir dövrü əhatə etsə də, məsələn, qədim Şərq fəlsəfəsindən fərqli olaraq, məzmunca bütöv bir hadisədir. «Müsəlman intibahı»nın (Adam Mets) məhsulu kimi özünəməxsus təşəkkül, təkamül və tənəzzül mərhələləri keçirmiş Şərq islam fəlsəfəsinin tarixi ilə ötəri tanışlıq da bunun məhz bu cür olduğunu təsdiq edir.

İkinci çətin məsələ Şərq islam fəlsəfəsini izah- şərh edə biləcək müvafiq fəlsəfi anlayışlar sistemini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir ki, həmin məsələnin ən azı iki tərəfi mövcuddur: birincisi – Şərq islam filosoflarının (xüsusilə əl-Qəzali, əl-Fərabî, əl-Kindi, İbn Sina kimi nüfuzlu müəlliflərin) əsərində işlənmiş ənənəvi anlayışların müəyyənləşdirilməsi; ikincisi – həmin anlayışların müasir fəlsəfi təfəkkür mövqeyindən dərk... Yəni faktiki olaraq, bugünkü filosofun, yaxud fəlsəfə tarixçisinin orta əsrlər islam filosofları ilə anormal «ünsiyyəti»!..

Və nəhayət, üçüncü məsələ ondan ibarətdir ki, Şərq islam fəlsəfəsi həm təşəkkül, həm təkamül, həm də tənəzzül dövründə dünyanın müxtəlif fəlsəfi sistemləri ilə əlaqədə olduğundan onu (Şərq islam fəlsəfəsini) sklektikadan, orta əsrlərin fikir- ideologiya surroqatından «təmizləmək» olduqca çətin, bir sıra hallarda isə, demək olar ki, qeyri- mümkündür.

... Əlbəttə, biz o fikirdə deyilik ki, müəlliflər yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz çətinliklərin öhdəsindən tamamilə gəlmiş, Şərq islam fəlsəfəsinin bu

mühüm problemlərini həll etmişlər. Lakin tam əminliklə deyə bilərik ki, həmin problemlər kitabda ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə qoyulmuş, müxtəlif fəlsəfi cərəyanların, mülahizələrin təhlili prosesində onlara müəyyən münasibət ifadə edilmişdir. Bu mənada müəlliflər ayrı-ayrı Şərq islam filosoflarının yaradıcılığını, yaxud ayrı-ayrı fəlsəfi cərəyanların məzmununu şərh etməklə kifayətlənməmiş, aşağıdakı olduqca mürəkkəb məsələlər ətrafında ciddi ümumiləşdirmələr aparmışlar:

– İslam Şərqində fəlsəfi fikrin təşəkkülü, onun əsas mənbələri, ortodoksal islam sxolastikasının (kəlam!) mahiyyəti;

– Şərq islam fəlsəfəsinin tarixi məzmunu, Şərq islam xalqlarının mentaliteti, mifologiyası, etnik dünyagörüşü, xüsusilə islam ilahiyyətçiliyi ilə əlaqəsi;

– İslam Şərqində fəlsəfi fikrin əsas cərəyanları (islam peripatetizmi, islam neoplatonçuluğu, islam panteizmi, sufizm və s.), onların mahiyyəti, qarşılıqlı münasibətləri, sklektikası;

– Şərq islam fəlsəfəsinin dünya fəlsəfəsi kontekstində təhlilinə cəhd olunması və s.

– Müəlliflərin tamamilə doğru olaraq qeyd etdikləri kimi, «müsəlman xalqların fəlsəfəsinin beşiyi başında islam durmuş», «bu fəlsəfə dini problemlərin araşdırılması zəminində təşəkkül tapmışdır»...Və müəlliflər həmin mülahizənin doğruluğunu sübut etmək üçün ilk növbədə ortodoksal islam sxolastikasına – kəlama müraciət edirlər. Həqiqətən kəlam sistemi dini ehkamların dərkinə (idraka!) əsaslanmaqla ilahiyyəti (dini) fəlsəfiləşdirmiş, «dini təməl» üzərində zəkanın aparıcı mövqeyini təmin etmişdir. Sxolastik ehkamların müzakirəsi islam ilahiyyətçisini islam filosofuna çevirmişdir.

Ümumiyyətlə, Şərq islam fəlsəfəsinin xarakterinin müəyyənləşməsində islam dininin əhəmiyyətli rolu özünü aşağıdakı baxımlardan göstərir:

a) iudaizm, buddizm və xristianlıqdan fərqli olaraq islam dünyanın daha ağıllı dövründə, yəni zəkanın (fəlsəfənin) ibtidai inamları, mifologiyayı sıxışdırdığı bir dövrdə formalaşdığına görə əvvəlki dünya dinlərindən daha çox fəlsəfi olmuşdur;

b) islam həm təşəkkül- formalaşma, həm də yayılma- mənimsənilmə (ictimai şüura yiyələnmə) prosesində əvvəlki dinlərin, dünyagörüşlərin progressiv təsirini öz üzərində hiss etdiyi üçün dünyaya həmin dinlərdən, dünyagörüşlərdən daha çox açıq olmuş, fikir plüralizminə kifayət qədər geniş imkan vermişdir;

v) müxtəlif etnik mənşəyə, etnopsixologiya və etnik dünyagörüşlərinə mənsub xalqlar (ərəblər, farslar, türklər və s.) tərəfindən bir neçə əsr ərzində (və islama qədərki zəngin düşüncə mədəniyyəti əsasında!) qəbul edilən islam istər- istəməz çevik təfəkkür mühitləri ilə hesablaşmalı olmuşdur...

Bütün bunlar isə o deməkdir ki, islam dini orta əsrlər Şərq islam fəlsəfəsi, onun təkamülü, müxtəlif cərəyanların formalaşması üçün, məsələn, xristianlıqla heç cürə müqayisə olunmayacaq qədər, münbit şərait yaratmışdır.

...Müəlliflər bu və buna bənzər məsələlərdən ətraflı bəhs etmiş, bir sıra hallarda mübahisəli mülahizələr söyləməkdən də çəkinməmişlər.

Və nəticə etibarilə qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycanda sosial fəlsəfə üzrə iki görkəmli mütəxəssisin (əlavə edək ki, orta əsrlər Şərq islam fəlsəfəsi, əsasən sosial fəlsəfədir) – prof. Həmid İmanov və prof. Abdulla Əhədovun (o həm də islamşünasdır) hazırladıqları kitab- dərslik yalnız bu sahə ilə maraqlananlar üçün dəyərli vəsait olaraq qalmayacaq. Həm də daha mükəmməl vəsaitlərin yaranmasına təkan verəcəkdir.

1998

«SƏN QƏLƏM RÜSTƏMİSƏN»...

... Mən bu görüşə lap çoxdan daxili bir ehtiyac hiss edirdim,- jurnalistin bəxti heç də həmişə gətirmir, bəzən olduqca maraqsız adamlarla söhbət etməli və həmin söhbətin «mavraqlı çıxmasına» çalışmalı olursan, - məşhur şərqşünas, professor Rüstəm Əliyevlə görüşə ürəyimin istəyi ilə getdim.

Söhbətin üçüncü iştirakçısını, necə deyərlər, tanrının özü yetirdi. Professor Rüstəm Əliyevin aspirantı – onun qüvvətli və zəif cəhətlərini yaxşı bilən dostum Məsiəğa Məhəmmədi mənə yoldaşlıq elədi.

Rüstəm müəllim evdə tək idi, bizi gözləyirdi... Gözləyirdi deyəndə xüsusi hazırlıq görməmişdi, lazım olan materialları da sonradan axtarmalı oldu, çoxunu da heç tapmadı, - hələ yaxşı ki, Məsiəğa orada idi...Mənə elə gəldi ki, Rüstəm müəllim ümumiyyətlə heç bir iş xüsusi şəkildə hazırlaşmır, hər işi təbii gedişilə – improvizasiya ilə görür: mən bunun məqbul, yaxud qeyri- məqbul olduğunu deyə bilmərəm, amma onun hərəkətlərinə də, söhbətinə də məftun olmuşdum. Hər şeydə təbii idi... Və mən fikirləşdim ki, milli intellekt bu cür adamların beynində yaranır, sonra isə cəmiyyətə yayılır- sistemə salınır, mənimsənilir.

Etirazımıza baxmayaraq, bizə çay gətirdi. Lakin çayın necə dəmləndiyini bilmədim, çünki dərhal maraqlı söhbət başlandı. Hər şey yaddan çıxdı...

– *Rüstəm müəllim, Sizinlə söhbət etmək mənim üçün nə qədər maraqlıdırsa, o qədər də çətindir,- təkə ona görə yox ki, nəhəng tədqiqatçısınız, həm də ona görə ki, Sizin şəxsiyyətiniz bir növ əfsanəvidir: adınızın ətrafında çoxlu söz- söhbət dolaşır. Ümumiyyətlə, gözəl qadınlar və istedadlı kişilər barədə hər söz danışılır...*

– **Nə deyim... Ömürdür də yaşayırıq: hərə bir cür yaşayır...**

«Tərcümeyi- hal»dan sətirlər: Rüstəm Əliyev 1929- cu ildə Şamaxor rayonunun Morul kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra, 1946- cı ildə Bakıya gəlib ADU- nun şərqşünaslıq fakültəsinə daxil olmuşdur. Bir il oxuyub Leninqrاد universitetinə keçmiş və 1951- ci ildə oranı bitirmişdir. Üç il həmin universitetin İran filologiyası kafedrasında aspirant olmuş, 1955- ci ildə «Gülüstan»ın tənqidi mətni» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bir il SSRİ EA Şərqşünaslıq İnstitutu Leninqrاد bölməsində işləyib, sonra Y.E.Bertelsin dəvəti ilə Moskvaya, əsas instituta keçmişdir. 1972- ci ilə qədər orada əvvəl kiçik, sonra baş elmi işçi və nəhayət, mətnşünaslıq bölməsinin müdiri işləmişdir. 1968- ci ildə isə «Sədinin

yaradıcılıq irsinin bərpası problemi» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1959, 1960 və 1963- cü illərdə Misirdə, 1960- cı ildə İraq, Suriya və Tunisdə, 1963- cü ildə Hindistanda, 1966- cı ildə Mərakeşdə, 1964, 1966, 1968, 1969- cu illərdə İranda olmuşdur. 1965- ci ildə ABŞ-ın səkkiz universitetində beş ay mihazirə oxumuşdur.

1972- 1980- ci illərdə Azərbaycan SSR EA Əlyazmalar Fondunda baş elmi işçi, şöbə müdiri, 1980- 1983- cü illərdə Ədəbiyyat İnstitutunda nizamışünaslıq şöbəsinin müdiri işləmişdir. 1983- cü ildən indiyə qədər Şərqsünaslıq İnstitutunun İran filologiyası şöbəsinə rəhbərlik edir.

– Azərbaycanda Sizi qəzet, jurnal məqalələrinizə görə, yaxud bu və ya digər məcmuədə haqqınızda yazılmış tənqidi yazılara görə tanıyırlar, ancaq Sizin çoxlu kitablarınız nəşr olunmuşdur, - etiraz etmirsinizsə söhbəti bu yöndən salaq...

– Nə olar... Birinci az- çox əməyim olan kitab- «Ərəb müntəxəbatı» hələ Leninqrada tələbə olarkən çıxdı. Kitab İ.Y.Kraçkovskinin redaktəsi ilə nəşr olunmuşdu. Sonralar Moskvada, Tehranda, Bakıda kitablarım nəşr olundu. Ümumiyyətlə, Firdovsi, Ö.Xəyyam, N.Gəncəvi, Sədi, Ə.Cami, M.Füzuli ilə əlaqədar kitablarım var. Hansını deyim...

1970- ci ildə iki akademik və bir müxbir üzvün, o cümlədən SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutunununu direktoru, akademik B.Q.Qafurovun imzası ilə SSRİ EA kadrlar idarəsinə Təqdimatdan sətirlər: «SSRİ Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlüyünə (akademikliyə) və müxbir üzvlüyünə namizədlərin irəli sürülməsinin hazırki gedişi ilə əlaqədar olaraq dil və ədəbiyyat bölməsinin SSRİ EA müxbir üzvü (ədəbiyyatşünaslıq üzvrə) vokant yerinə böyük sovet ədəbiyyatşünas- şərqsünası, SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutu mətnşünaslıq bölməsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Rüstəm Mussa oğlu Əliyevin namizədliyini təqdim edirik.

R.M.Əliyev bizim institutda 1954- cü ildən işləyir. O, İran, ərəb və türk filologiyası sahəsində böyük mütəxəssisdir, sovet şərqsünaslığına mühüm elmi nailiyyətlər gətirmişdir. Professor Əliyevin yetmişdən çox elmi işi çap

olunmuşdur. Onların arasında məşhur «Şahnamə» epopeyasının üç cilddən ibarət (IV, V, VIII cildlər, 100 ç.v.-dən yuxarı) tənqidi mətni, Sədinin «Gülüstan»ının (45 ç.v.) tənqidi mətni, tərcüməsi və tədqiqi, «Sədinamə»nin tənqidi mətni və tədqiqi» (40 ç.v.), böyük Azərbaycan klassiki Füzulinin poetik irsinin tərcüməsi, tədqiqi və nəşri və sair kimi kapital işlər vardır. Professor R.M.Əliyevin bu və başqa işləri təkcə bizim ölkədə yox, xaricdə də etiraf olunur. Onun iyirmidən çox elmi işi, o cümlədən böyük həcmli «Sədinamə» monoqrafiyası İran, ABŞ, Suriya, Fransa, Rumıniya. Mərakeş, Nollandiya və başqa ölkələrdə yayılmışdır.

– İranla bağlı xatirələriniz, - Siz orada görkəmli sovet şəqşünası kimi məşhursunuz, gərəkli işlər görmüsünüz. Hansı işlərinizi daha uğurlu sayırsınız?..

– İrana əsasən özümü sınamaq üçün getmişdim: Sədinin «Bustan»ını çox görkəmli yerli mütəxəssislər çapa hazırlamışdılar. Təzə gedəndə mənə Mane olmaq istəyənlər də tapıldı, amma bir şey çıxmadı... Dedim, görüm türk təfəkkürü klassik Şərq mədəniyyətini yaratmaq və şərh etmək sahəsindəki orta əsrlərə məxsus səviyyəsini yeni dövrdə necə mühafizə edir...

– Və yaqin gördünüz ki, pis mühafizə eləmir...

– ...Daha uğurlu işim ondan ibarət oldu ki, Şəhriyarı kəşf etdim.

1964- cü ildə İranda birinci dəfə olanda «Heydərbabaya salam»ın burada necə geniş yayıldığını gördüm, amma nə onda, nə də 1966- cı ildə şairlə görüşə bilmədim. Tehrandə yaşayırdım, azərbaycanlı olduğuma görə Təbrizə buraxmırdılar. 1968- ci ildə – üçüncü gəlişimdə Təbriz universitetində mühazirə oxumaq üçün icazə aldım, həmin il şairi yenə görə bilmədim.

Şəhriyarla 1969- cu ildə Tehrandə Səhəndin evində görüşdük, onda onun 65 yaşı var idi. Görüşə cavan arvadı və uşaqları ilə birlikdə gəlmişdi. Mən bu görüşdə keçirdiyim hissləri hər dəfə xatırlaya bilmirəm, çətindir... «Azərbaycan» jurnalında bu barədə təfsilatı ilə yazmışam.

– Elə həmin yazıdan məlum olur ki, Siz təkcə Şəhriyar və Səhəndlə deyil, Həbib Sahir, Salamullah Cavid, Savalan, Fərzanə, Cavad Heyət, Sabahı kimi alim və yazıçılarla həmsöhbət olmuşunuz. Şəhriyar, Səhənd Sizə gözəl şerlər həsr etmişlər.

– **Mən İranda istedadlı və səmimi dostlar arasında idim. O günləri unutmaq mümkün deyil. İrandan qayıdanda...**

İrandan qayıdanda R.Əliyevin sözün həqiqi mənasında qeyli- qallı günləri başladı: onu yerli- yersiz təqib etdilər, düşmənləri fəallaşdı, dostları azaldı.

– **İrandan qayıdanda mənə xidmətimə görə hətta nə hədiyyə vermişdilər, əlimdən aldılar, bircə saatım qalmışdı, onu da oğurlatdım. Görünür, qismət deyilmiş.**

Bunu zarafatla dedi...

Rüstəm müəllim yaman gündə onu tərk etməmiş dostlarını xatırladı.

Sən qələm Rüstəmisən,

Can sənə qurban, Rüstəm!- deyən Şəhriyar isə uzaqlarda idi. səs çatmırdı, ün yetmirdi.

«Tədqimat»dan sətirlər: «R.M.Əliyevin elmi marağının başqa bir tərəfini fars, ərəb və türk poeziyasının stilistik tədqiqi təşkil edir. O, şərqşünaslıq, şerin ritmik təşkili, fars poeziyasında əruzun təkamülü və müasir vəziyyətinə dair bir neçə iş yazıb çap etdirmişdir. Həmin əsərlər sonralar ingilis, fars və sair dillərə tərcümə olunub Fransa, İran və Hindistanda nəşr olunmuşdur.

Öz elmi fəaliyyətinin lap başlanğıcından R.M.Əliyev yoldaş fars- tacik ədəbiyyatı tarixi məsələləri ilə də məşğuldur».

70- ci illərin sonu, 80- ci illərin əvvəllərində R.Əliyevin nizamişünaslığa dair tədqiqatları respublikamızda ədəbi- mədəni prosesə az qala ton verirdi. O zaman mən universitetin filologiya fakültəsinin tələbəsi idim və R.Əliyevin nizamişünaslıqla bağlı əsərlərinin nə qədər sürətlə yayıldığını görürdüm.

– *Rüstəm müəllim, nizamişünaslığın müasir vəziyyəti Sizi qane edirmi, - şairin (ümmumən Nizami yaradıcılığının) etnik mənsubiyyəti ilə əlaqədar problemləri həll olunmuş hesab edirsinizmi? Nizamişünaslıqdakı məlum və məşhur stereotiplər necə aradan qaldırılır? Şairin qarşından gələn yubileyinə hazırlıq işi necə gedir?*

– Hazırlıq işi pis başlamamışdır, amma görək necə gedəcək... Nizamişünaslıq – elmdir. Elmdə də stereotiplər həmişə olur. Hər şey tədqiqatın hazırki gedişindən asılıdır. Tədqiqat gərək sözün həqiqi mənasında professional tədqiqatçı – nizamişünas tərəfindən aparılsın. İndi hamı nizamişünas olub- şairi orijinaldan oxuyan da, heç bir dili bilməyən də Nizamidən yazır. Əslində Azərbaycanda nizamişünaslığa dair ədəbiyyatın böyük bir hissəsini elmə daxil olmayan yarı filoloji, yarı sosioloji, yarı nə bilim, nə yazılar təşkil edir. Nizami dahi sənətkardır və ondan onun qüdrətini, Şərq və dünya ədəbiyyatındakı yerini dərk edən adamlar yazmalıdırlar... Mənim «Nizami Gəncəvi» adlı oçerkim nəşr olunub, - orada yazmışam ki, Nizami antik tarixi və onun müsəlman Şərqindəki izahını çox gözəl bilirdi. Makedoniyalı İskəndərin Feyləqusun deyil, Filippin oğlu olması və eramızdan əvvəl 321- ci ildə vəfat etməsi haqqında onun dəqiq məlumatı var idi. O anlayırdı ki, bədii həqiqəti tarixi həqiqətdən ayırmaq qabiliyyəti olmayan kəmsavad xələfləri onu tarixi çəşdirməyə təqsirləndirə bilirlər. Ona görə də bədii olanla tarixi olanı sistemli şəkildə əlaqələndirir – simmetriyanı göz ləyir... «Kəmsavad xələflər» deyəndə Nizami «Xəmsə»sini ancaq bədii material hesab edən bir sıra tarixçiləri nəzərdə tuturam – belələrinə mən çox rast gəlmişəm.

Milli mənsubiyyət məsələsinə gəldikdə N.Gəncəvi azərbaycanlıdır, Azərbaycan türküdür. Əsərlərində buna dönə- dönə işarələr edir. Nizami ilə Afaq ümumtürk dilinin yaxın dialektlərində danışdırlar – Nizami oğuz, Afaq isə qıpçaq tayfasından idi. Nizami farsca yazmaqla həm mövcud ədəbi normaya riayət edirdi, həm də türkün hər hansı dildə böyük sənət əsəri yaratmaq imkanı olduğunu göstərirdi. Nizaminin hansı dildə yazmasına baxmayaraq onun dühası bütünlüklə öz xalqına mənsubdur.

«Sirlər xəzinəsi»ndə təhqir olunmuş qarı Sultan Səncərə gör nə deyir: «Türklərin dövləti ona görə ucalmışdı ki, ədalət və insafla dünyanı idarə edirdilər. Sənsə zülmkarlıqdan həzz alırsan. Odur ki, sən türk deyil, hind oğrularındansan».

– *Rüstəm müəllim, görünür, bundan böyük təhqir yoxdur ki, Sultan Səncərə, yəni türkə deyəsən ki, «sən türk deyilsən...» Və heç şübhəsiz, həmin*

məqamı diqqət mərkəzinə çəkməklə Nizami türklük psixologiyasını ifadə etmiş olur. Müvafiq məqamlara «Kitabi- Dədə Qorqud»da da təsadüf edilir.

– ... **Lakin Nizami yaradıcılığının etnik mənsubiyyəti məsələsinin hərtərəfli tədqiqindən bəhs etmək hələ tezdir – dil mühüm faktordur: türk dühasının fars «cildindəki» təzahürünün problem tərəfləri var, tədqiqatçı qarşısına bu istiqamətdə çoxlu suallar çıxır.**

Onu da deyim ki, Nizami adına institutla yanaşı, Nizami institutu da lazımdır – Nizamini sözün həqiqi mənasında öyrənmək üçün.

Ürəyimdən qərribə hisslər keçdi. İstədim ki, Rüstəm müəllimi olduqca mübahisəli bir məsələ ətrafında fikir döyüşünə çəkim: nə gizlədim, «Xəmsə» mədəniyyəti ilə «Oğuznamə» mədəniyyəti arasında hansı genetik, yaxud tipoloji əlaqələrin olduğunu soruşacaqdım. Yəqin ki, Rüstəm müəllim bu istiqamətdə söhbətə hazır olmadığı üçün azı beş dəqiqə mənim «şərhimə» qulaq asmalı olacaqdı, bu da «özünü təsdiq» üçün mənə kifayət idi.

Lakin gözüm divar boyu düzülmüş kitablar arasında «Şahnamə»yə sataşdı və nədənsə ağıma gəldi ki, Rüstəm müəllim bizimlə söhbətə məşhur Rüstəm Zal kimi gücünün ancaq yarısını sərf edir, tən yarısından hələ istifadə etmir, - onu çətinə salmaq fikrindən vaz keçdim...

«Təqdimat»dan sətirlər... «R.M.Əliyev yoldaş sovet şərqşünaslıq elmini dəfələrlə xarici ölkələrin böyük universitet və elmi təşkilatlarında təmsil etmişdir... İran, ərəb və türk filologiyasına, islamşünaslığa dair fars, ərəb və ingilis dillərində mühazirələr oxumuşdur...».

Lakin R.Əliyev SSRİ EA- nın müxbir üzvü seçilmədi, - yaşlı həmkarlarından birinin xahişi ilə onun xeyrinə öz namizədliyini geri götürdü...

– *Söhbətimizin sonunda klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının (ümumən filologiyasının) tədqiqinin hazırki vəziyyəti barədə Sizin mülahizələrinizi eşitmək istərdim... Nədə qabağa getmişik, nədə geri qalırıq? Hansı perspektivləri görürsünüz? Və nəhayət, klassik Şərq filologiyası ilə məşğul olan gənc mütəxəssislərə sözünüz...*

– **Hazırki vəziyyət qətiyyənlə qənaətləndirici deyil: ərəb, fars, türk dillərini bilən gənclərin çoxu ədəbiyyatın problemlərindən uzaqdır. Mənbələrlə işləməyi**

bacaran tədqiqatçılarımızı barmaqla saymaq olar. Halbuki klassik filologiya bilavasitə mənbə üzərindəki tədqiqatdan ibarətdir, nağıl danışmaq vaxtı keçib.

Mən özümü Avropa şərqşünaslıq məktəbinin yetirməsi hesab edirəm: bu məktəbin prinsipləri var – saxtakarlıq etmək, ağına- bozuna baxmadan, mətləbləri bir- birinə qarışdırmaq olmaz hər mülahizənin arxasında konkret fakt dayanmalıdır. 20- 30- cu illərdə Azərbaycanda həmin məktəb güclü idi. Əhməd bəy Ağayev, Bəkir Çobanzadə kimi tədqiqatçılar fəaliyyət göstərirdilər. Repressiya dövründə əməllər məhv edildi, əlaqə qırıldı... A.A.freyman, İ.Y.Kraçkovski, V.V.Struve mənim müəllimlərim olublar. Ona görə də öz yaradıcılığımı, təvazökarlıqdan kənar da olsa, 20- 30- cu illər Azərbaycan şərqşünaslığının davamı hesab edirəm.

Bizdə filologiya hazırda sinfi mübarizə meydanına çevrilib, mətləb qalib bir tərəfdə, sözə həssaslıq unudulub, əvəzində bu və ya digər əsərdə «inqilabi əhval-ruhiyyə» axtarıq və tapanda sevinirik... Elə şərqşünaslar var ki, «danos» yazmağın poetikasını Şərq ədəbiyyatının poetikasından yaxşı mənimsəyiblər...

Gənclərə ümidim çoxdur – mənbəşünaslıq, Şərq ədəbiyyatları, nizamişünaslıqla məşğul olan istedadlı tələbələr az olsa da, var. Tanrı onlara kömək olsun...Öyrənməyin bircə yolu var: o da öyrənməkdən ibarətdir. Gənclərə sözüm budur... Bizə hər sahədə olduğu kimi, şərqşünaslıqda da mütəxəssislər, qeyrətli və qabiliyyətli adamlar lazımdır. Nizami Gəncəvi demişkən, yarımçıqlardan, kəmsavadlardan nə çıxacaq...

Ev sahibi ilə xudahafizləşib bir daha görüşmək arzusu ilə onu tərək etdik.

Pilləkənləri düşə- düşə Məsiəğaya fikir verirdim və nədənsə onun görünüşündə, yerləşində, danışığında elmi rəhbərinə uyğun cəhətlər tapmağa çalışırdım.

Əlaqələr gərək qırılmasın.

«Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti,

26 may 1989- cu il, №21

ELM DƏRYASI

Mən dünya şöhrətli şərqşünas, professor Rüstəm Əliyev haqqında birinci məqaləmi onun vaxtsız vəfatından beş il əvvəl yazmışam. Böyük alim artıq on ildir ki, aramızda yoxdur... Kim Rüstəm müəllimi bircə dəfə görübsə, onun hər hansı dildə olursa- olsun danışığına, söhbətinə yalnız bircə dəfə qulaq asıbsa, onu unuda bilməz, onun çevik obrazını, uşaq təbəssümü kimi səmimi, oynaq təbəssümü, sirayətə baxışlarını yaddan çıxara bilməz. Rüstəm Əliyev od parçası idi... Etiraf edirəm ki, mən onu dinləyəndə, oxuyanda həmişə elə bil təfəkkürün hərarətini hiss etmişəm, geniş məlumatının, möhtəşəm məntiqinin özünə əminlikdən irəli gələn sərbəst davranışının həmişə aludəçisi olmuşam. Vəfatından keçən on ildə Rüstəm müəllimi dəfələrlə xatırlamışam, ondan öyrənməyən, onun tələbəsi olmayan, bu və ya digər şəkildə onun məktəbini keçməyən adamı mən sözün böyük mənasında şərqşünas hesab edə bilmərəm. Çünki Rüstəm Əliyev köhnə sovetlər ittifaqında, bəlkə də bütün dünyada şərqşünaslığı (xüsusilə onun praktik sahələrini) o zamana qədər görünməmiş bir yüksəkliyə qaldırmış, müasir şərqşünaslığın yeni fəaliyyət üfüqlərini müəyyən etmişdi.

... Onu təvazökar adlandırmaq olmazdı, hətta bir qədər də özündən razı idi. Və buna onun haqqı var idi. Ona görə ki, qazandığı uğurların hamısı özünə məxsus idi. Hamısı parlaq, qeyri-adi, sünilikdən uzaq idi. Və hamısı böyük istedadla yanaşı, möhtəşəm zəhmətin nəticəsi idi.

Rüstəm Əliyev 1929- cu il yanvarın 13- də Şəmkir rayonunun Morul kəndində dünyaya gəlmiş, həmin kənddə dahi Nizaminin adını daşıyan orta məktəbi bitirmişdi. Mən əminəm ki, onun gələcəkdə böyük nizamişünas olmasına oxuduğu məktəbin məhz Nizaminin adını daşması müəyyən təkan vermişdisə, fars dilini dərinləndən öyrənməsinə də Nizaminin fars dilində yazması səbəb olmuşdu. Orta məktəbi bitirib 1946- cı ildə Bakıya gəlir, universitetin

şərqsünaslıq fakültəsinə daxil olur. Lakin bir il sonra imtahan verib Leninqrada Dövlət Universitetinin şərəfli tarixi olan şərqsünaslıq fakültəsinə girir.

Rus dilini demək olar ki, bilməyən kənd uşağı Leninqradda təhsilə başladığı bir neçə il ərzində görünməmiş bir sürətlə rus, fars, ərəb, ingilis dillərini mükəmməl şəkildə öyrənir. Yalnız Şərq dünyasının deyil, Qərbin də ədəbiyyatını, tarixini, fəlsəfəsini mütaliə edib kifayət qədər dərinlən mənimsəyir. Universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra Leninqrada elmi tədqiqatla məşğul olur. 1954- cü ildə Sədinin «Gülüstan» əsərinin tənqidi mətni» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edir, bir il sonra isə Moskvaya dəvət olunub, SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutunda elmi tədqiqat işlərini davam etdirir. Bir tərəfdən dünya şərqsünaslığının tarixini öyrənir, digər tərəfdən dəyərli məqalələr yazıb dünyanın müxtəlif ölkələrində dərc etdirir, eyni zamanda bir sıra məmləkətlərə elmi ezamiyyətlərə gedir, 1964- cü ildə Tehran Universitetində, 1965- ci ildə ABŞ-ın Harvard universitetində fars və ingilis dillərində mühazirələr oxuyur.

Rüstəm Əliyev 1968- ci ildə «Sədi Şirazinin poetik irsinin bərpası problemi» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etdikdən sonra şöhrəti daha da artır. O, böyük şərqsünas- alim kimi dünyanın nüfuzlu elm mərkəzlərinə dəvət olunur. Misirdə, Pakistanda, İraqda, Hindistanda, Tunisdə, İranda, Türkiyədə, Fransada, İngiltərədə müxtəlif dillərdə yüksək elmi- nəzəri səviyyədə mühazirələr oxuyur, elmi tədqiqat işləri aparır, həmin ölkələrin, ümumən dünyanın böyük şərqsünasları, elm xadimləri, dövlət adamları, yazıçıları, sənətkarları ilə həmsöhbət olur. Və məhz həmin illərdə Rüstəm müəllim böyük şiar, bu gün Azərbaycanın həm Cənubunda, həm də Şimalında artıq demək olar ki, hamının tanıdığı (o zaman isə hələ o qədər də məşhur olmayan) ustad Şəhriyarla görüşür. Bu görüşlərin nəticəsi olaraq Şəhriyarın aşağıdakı həyəcanlı misraları yaranır:

Yatsın yava gözlər, hələlik bəxti oyatdım,
El arxama çatdıqda qəmi, qüssəni atdım,
Qardaş, səni tapdıqda dərin arzuma çatdım,
Sanki Bakını, Gəncəni verdin mənə qardaş,

Tapdım elimi, arxamı, qurban sənə, qardaş.

Sən təhvil alırsan məni, qardaş da sanırsan,

Minlər yad içində məni görcək də tanırsan,

Qəlbimdə, dilimdə nə sözüm varsa, qanırsan.

Rüstəm, Bakıdan söylə mənə, can sənə qurban,

Təbriz sənə layiq nədi, Tehran sənə qurban...

60- cı illər, xüsusilə həmin onilliyin ikinci yarısı şərqşünaslıqda əgər belə demək mümkünsə, Rüstəm Əliyev mərhələsi idi – işlədiyi SSRİ EA Şərqşünaslıq İnstitutunda onun namizədliyi SSRİ EA-nın müxbir üzvlüyünə hazırlanırdı, onu qiymətləndirirdilər, onunla hesablaşırdılar, o isə özünə bərabər bir şərqşünas- mətnşünas, yaxud geniş profilli şərqşünas- mütəxəssis görmürdü. Həm türkologiya, həm iranşünaslıq, həm də ərəbşünaslıq sahəsində araşdırmalar aparır, nüfuzlu söz deyirdi.

... Əlbəttə, belə gedə bilməzdi. Qabağından yeməyən, diplomatiyadan uzaq, daha çox elminə güvənən bir türk azərbaycanlı nə qədər böyük elm adamı olsa da, Moskvada davam gətirə bilməzdi. Rüstəm Əliyev sərbəst davranmağın cəzasını çəkdi, özü də bütün amansızlığı ilə çəkdi.

1971- ci ildə Moskvadan Bakıya qayıdıb əvvəl Azərbaycan EA Əlyazmalar Fondunda ərəb əlyazmaları şöbəsinin, sonra bir neçə il Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda nizamişünaslıq şöbəsinin müdiri, daha sonra isə Şərqşünaslıq İnstitutunda İran, ərəb, türk filologiyası şöbəsinin müdiri oldu. Həmin vəzifələrdə çalışdığı illərdə Rüstəm Əliyev Azərbaycan şərqşünaslığı, xüsusilə nizamişünaslıq üçün böyük işlər gördü, fələyin zərbələrindən zəbun olmadı, özündə yalnız yaşamağa deyil, mənsub olduğu xalq üçün yazıb-yaratmağa, mütəxəssislər hazırlamağa güc tapdı. Lakin eyni zamanda kədərli, küskün günlər də yaşadı ki, bunu hər necə olsa demək lazımdır.

Rüstəm Əliyevin özü danışdı ki, Bakıdakı kəmsavad həmkarlarım mənim çətin vəziyyətimdən istifadə edib üstümə ayaq alanda Təbrizdən ustad Şəhriyarın təskinlik verən səsinə eşidir, ürəklənirdim:

Bir xəbər çatdı mənə Nuhi- nəbi qarğışı tək,

İçərimdə biləsən qopdu nə tufan, Rüstəm!
Yandı bir ləhzədə xirmən kimi arzum, ümidim,
Canım ol yanğıda yandıqca dedim «Can, Rüstəm!»

...Hizbi- şeytandan olan qoy səni ixrac eləsin,
Başda yazmış səni öz hizbinə Rəhman, Rüstəm!»

Şəhriyar həmin şerində dara düşmüş dostuna «sən qələm Rüstəmisən, can sənə qurban, Rüstəm!» - deyə müraciət edir, onu sınağa, mərdanə dayanmağa çağırırdı.

Əlbəttə, başına gələn hadisələr Rüstəm müəllimi sındırmadı, ancaq onun həyatında, yaradıcılığında öz izini istər- istəməz qoydu. O, həmin hadisələr barəsində danışanda hiss edirdim ki, əsəbiləşir, elmdən kənardə keçən saatlar, dəqiqələr üçün heyflənir.

Professor Rüstəm Əliyevin keşməkeşli, mürəkkəb, eyni zamanda zəngin yaradıcılıq fəaliyyətini müxtəlif mərhələlərə ayırmaq olduqca çətinidir, çünki artıq qeyd olunduğu kimi o, enişli- yoxuşlu bir yaradıcılıq həyatı yaşamışdı. Lakin mənim fikrimcə, görkəmli alimin fəaliyyətində üç mərhələ xüsusilə diqqəti cəlb edir: 60- cı illər; 70- ci illərin sonu – 80- ci illərin əvvəlləri; 80- ci illərin sonu- 90- cı illərin əvvəlləri. Birinci mərhələdə Rüstəm Əliyev genişprofilli şərqsünas, mətnşünas, ikinci mərhələdə əsasən nizamişünas, üçüncü mərhələdə isə daha çox şərqsünas, ictimai xadim kimi şöhrət qazanır.

O, nizamişünaslıqda demək olar ki, inqilab etdi – böyük şairin «Xəmsə»sini çox zaman alayırımçıq tərcümələr əsasında «araşdıran» «tədqiqatçılar»dan fərqli olaraq Rüstəm Əliyev öz şəxsində həqiqi nizamişünas obrazını yaratdı. Eyni zamanda müdrik, dərin məzmunlu, ətraflı təhlilləri ilə «Xəmsə»nin (və ümumiyyətlə, Nizaminin) həqiqi dəyərini, ideya- estetik möhtəşəmliyini bir daha şairin mənsub olduğu xalqa (və bütün dünyaya) çatdırdı. «Nizami öz dövrünü qamçılamışdır» deyən «nizamişünasları» Rüstəm Əliyevin görməyə gözü yox idi.

Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında yollar açılanda, yəqin ki, buna ən çox sevinən professor Rüstəm Əliyev idi – mübaligəsiz demək olar ki, indiyə

qədər həmin sahədə onun qədər böyük iş görmüş ikinci adam yoxdur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ictimaiyyəti Rüstəm Əliyevi Şimalla Cənub arasında körpü hesab etmiş, dilimizdə frazeoloji mənasını demək olar ki, hamının bildiyi «Rüstəm körpüsü» ifadəsi yaranmışdır. Çünki indiki körpülər bağlı olanda «Rüstəm körpüsü» işləyirdi.

Rüstəm müəllim ömrünün son illərində Azərbaycan – İran ədəbi- mədəni münasibətlərinin inkişafı üçün əlindən gələni edirdi. Onun redaktorluğu ilə nəşr olunan «Şəhriyar» qəzeti, «Nizami Gəncəvi» jurnalı böyük alimin, ictimai xadimin illərlə öz qəlbində, beynində bəslədiyi hisslərin, fikirlərin məhsulu idi. həmin mətbuat orqanları Rüstəm Əliyevin vaxtilə öz öhdəsinə götürdüyü «körpü» səlahiyyətini yeni tarixi şəraitdə davamı idi.

... Rüstəm Əliyev şərqşünaslığı sadəcə öyrənməmişdi, bu elm onun varlığına çevrilmişdi. Ərəb, fars, türk dünyasının üzvi vəhdətindən ibarət Şərq dünyası (daha doğrusu, müsəlman Şərqi) Rüstəm müəllim üçün elə bir müdriklik məktəbi idi ki, o, həmin məktəbin bütün dərslərini almışdı. Yorulmadan, bezmədən, məhəbbətlə, sevə- sevə...

Mən xatirəsini həmişə əziz tutduğum, əsərlərindən çox şeylər öyrəndiyim, surəti gözlərimin önündən getməyən Rüstəm müəllim haqqındakı bu məqaləmi onun dostu, başqa bir böyük şərqşünasımız, rəhmətlik akademik Ziya Bünyadovun sözləri ilə bitirmək istərdim: «Rüstəm bir möcüzə idi...».

2004

MƏSİAĞA MƏHƏMMƏDİNİN «TƏDQİQLƏR VƏ TƏRCÜMƏLƏR» KİTABINA ÖN SÖZ

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində dünya, birinci növbədə rus şərqşünaslıq elminin zəngin ənənələri əsasında formalaşan Azərbaycan şərqşünaslığı XX əsrin sonu- XXI əsrin əvvəllərində öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymaqladır: İkinci dünya müharibəsindən sonra yetişmiş Ziya Bünyadov, Rüstəm Əliyev, Vaqif Aslanov ... kimi görkəmli Azərbaycan «sovet şərqşünasları»nın tələbələri keçən əsrin son onilliklərindən başlayaraq öz sələflərinin görmüş olduqları böyük işləri sadəcə davam etdirməklə kifayətlənmir, bir tərəfdən milli müstəqillik düşüncəsinin total ideoloji təsiri ilə Azərbaycan şərqşünaslıq məktəbinin özünəməxsus metodoloji əsaslarını axtarır, digər tərəfdən, dünya şərqşünaslığının peşəkarlıq texnologiyasına yiyələnməyə, çoxspektrli elmi- ideoloji, siyasi maraqları səviyyəsinə qalxmağa çalışırlar.

Azərbaycan şərqşünaslığının, ənənəvi olaraq, üç istiqaməti daha çox inkişaf etmişdir: türkologiya, iranşünaslıq və ərəbşünaslıq.

XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində (əslində 30- cu illərə qədər) bu sahələrdən ən populyarı türkologiya idi, XX əsrin 30- cu illərindən sonra respublikaya ideoloji basqıların nəticəsi olaraq (xüsusilə Azərbaycan genezisi ilə bağlı yanlış rəsmi mülahizələrdən irəli gələrək) türkologiya, prinsip etibarilə, yasaq edildi. Və məhz bundan sonra iranşünaslıq qarşısında «maneəsiz» inkişaf üçün geniş meydan açıldı... Azərbaycan şərqşünaslığının, ümumiyyətlə, şərqşünaslığın əsaslarını təşkil etmiş ərəbşünaslığa münasibət isə həmişə islam

dininə rəsmi ideoloji münasibətlə bağlı olaraq çox mürəkkəb xarakter daşmışdır ki, bu, ayrıca bir söhbətin mövzudur...

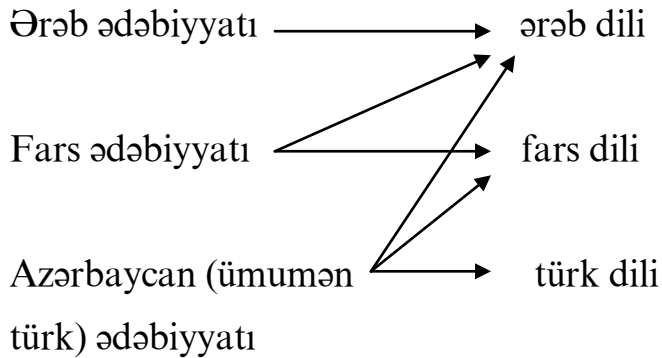
Azərbaycan iranşünaslığının son nəslinə aid kifayət qədər görkəmli bir nümayəndəsinin – Məsiğa Məhəmmədinin «Tədqiqlər və tərcümələr»ini hörmətli oxucuların, xüsusilə şərqşünas- iranşünasların mühakimələrinə təqdim edərkən söhbəti bir qədər uzaqdan başlamağım təsadüfi deyil... Azərbaycanın iranşünaslığa, obyektiv bir elm olaraq (sözün klassik mənasında!) böyük ehtiyacı vardır. «Azərbaycan» sözünün etimologiyasından tutmuş Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizamiyə, hətta İran mədəniyyətinin tənəzzül dövründə yaşamış Saib Təbriziyə qədər Azərbaycan türk düşüncəsi tarixinin öyrənilməsində iranşünaslığın gördüyü (və görəcəyi!) iş heç bir digər sahə üzrə mütəxəssislərin səlahiyyətində deyil. Lakin azərbaycanşünaslıq üçün bu qədər zəruri olan iranşünaslıq araşdırmaları o zaman metodoloji problemlər yaradır ki, türkologiyanın tarixi fakturasına da interpretasiya vermək iddiasına düşür... və bu zaman iranşünaslıq öz meydanını buraxıb başqa meydanda at oynatmaq fikrinə düşən yalançı cəngavəri xatırladır. Onun hərbə- zorbaları, qeyri- adi təşbehləri, mübaliğələri yalnız məsələnin mahiyyətinə aşina olmayanların başını gicəlləndirə bilər.

Məsiğa Məhəmmədi, özünün bilavasitə müəllimi professor Rüstəm Əliyevin təsiri ilə iranşünaslıq araşdırmalarını sözün geniş mənasında mətnşünaslıqdan başlamış, gənc yaşlarında poeziyada «hind üslubu»nun görkəmli nümayəndəsi Saib Təbrizinin yaradıcılığı barədə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının dəyərli əsərlərindən birini yaratmaqla hələ neçə illər bundan əvvəl yetkin bir iranşünas- şərqşünas olduğunu təsdiq etmişdir. Lakin müəllimindən fərqli olaraq, Məsiğa Məhəmmədi elə ilk mükəmməl əsərində mətnşünaslıq problemləri çərçivəsindən kənara çıxmağa, müasir filologiyanın maraqları miqyasında elmi- nəzəri mülahizələrini irəli sürməyə çalışmış, rus-sovet şərqşünaslığının ideya- məzmun özünəməxsusluqlarından nəticə etibarilə imtina edən «farsdilli ədəbiyyat» eklektikasında zəruri diferensiasiya axtaran klassik şərqşünasların arxasınca getməyə, farsdilli mətnin «etnik anatomiyasını» aşkarlamağa cəhd etmişdir.

Məsiyəyə Məhəmmədinin «Tədqiqlər və tərcümələr»inin əsas obyektini Azərbaycan ədəbiyyatıdır... O, İmam Qəzzalidən, Xacu Kirmanidən danışanda söhbətin əsas mövzusu Nizami, Kəlim Kaşanidən bəhs edəndə Saib Təbrizi olduğu kimi, müasir fars poeziyasına baş vuranda da mətləb böyük Şəhriyarın ədəbi- estetik mövqeyidir. Azərbaycan türkcəsinə birinci növbədə məhz Baba Kuhi Bakuvini, Şəms Təbrizini, Şeyx Məhəmməd Xiyabanini tərcümə edir... Və bu ədəbiyyatşünas işini həm də bir ideoloq- metodoloq kimi görən müəllif özünün sadə bir ədəbiyyatçı deyil, aydın mövqeyi ilə seçilən ədəbiyyatşünas- mütəfəkkir olduğunu təsdiq edir.

Mənim dərin inamıma görə, tarix elə gətirib ki, Azərbaycanı həm türkoloqlar, həm ərəbşünaslar, həm iranşünaslar, həm də qafqazşünaslar öyrənməli olmuş, bu sahələrin hər biri üzrə mütəxəssislər azərbaycanşünaslığa həmin sahələrin yalnız uğurlarını deyil, problemlərini, qüsurlarını da gətirmişlər. Və Azərbaycan xalqının tarixi öyrəniləndikcə türkologiya azərbaycanşünaslığın nəinki metodoloji «qida mənbələri»ndən birinə, bütünlükdə onun kontekstinə çevrilir. Odur ki, istər qafqazşünaslıq, istər iranşünaslıq, istərsə də ərəbşünaslıq Azərbaycanı (onun tarixini!) öyrənərkən türkologiyanın metodoloji nəzarətindən kənara çıxmamalı, «sərbəst» qərarlar qəbul etməməlidir. Məsələn, Nizaminin yaradılığı ilə uzun müddət yalnız iranşünaslığın məşğul olması ucbatından böyük Azərbaycan (türk!) mütəfəkkirinin qədim (və ilk orta əsrlər) türk eposundan gələn ideya- estetik mənbələri, demək olar ki, unudulmuş, daha çox «Nizamidə türk sevgisi» kimi absurd bir mülahizə ilə kifayətlənilmişdir. İran(fars-) dili Azərbaycan, ümumən türk ədəbiyyatı məhz Azərbaycan, ümumən türk ədəbiyyatı olsa da, onun müəyyən ideya- məzmun, poetika- forma özünəməxsusluqları vardır ki, bu da nəinki yalnız həmin ədəbiyyatı, bütövlükdə İran (fars-) dilli ədəbiyyatı milli sərhədlər qoymadan uzun illər iranşünas- filoloqların bölünməz tədqiqat obyektinə çevirmişdir: Rudəki, Firdovsi, Xaqani, Nizami, Ömər Xəyyam, Sədi Şirazi, Cəlaləddin Rumi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Saib Təbrizi... kimi müxtəlif etnik- kulturoloji regionlarda, müxtəlif ideya- estetik dövrlərdə yaşamış böyük sənətkar- mütəfəkkirləri birləşdirən, yəqin ki, təkcə onların hansı dilə üstünlük verməsi

deyil, eyni zamanda linqvistik poetikalari, bir- birlərinə yaxından və ya uzaqdan ideya- mündərəcə, süjet- poetexnologiya təsirləridir. Və klassik şərqşünaslığın əsaslandığı belə bir metodoloji müddəə da gərək yanlış olmasın ki, bu cür daxili birlik müəlliflərin milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq orta əsrlər ərəb-, fars- və türkdilli ədəbiyyatın ümumən ruhundadır... Odur ki, istənilən şərqşünas öz tədqiqat obyektinə ciddi (və kompleks) yanaşarkən qlobal bir paradoks qaşısında qalır: bir tərəfdə milli (regional) müəyyənlik, yəni aydın əlamətləri ilə seçilən ərəb, fars, türk özünəməxsusluqları; o biri tərəfdə eyni dərəcədə aydın görünən ümumi cəhətlər, ideya-estetik universallıqlar... Və mədəniyyətlərin qarşılıqlı asılılığının qəribə bir iyerxiyası:

Ərəblər ərəbcə, farslar həm farsca, həm də ərəbcə, türklər isə həm türkcə, həm farsca, həm də ərəbcə yazırlar. Bunun səbəbi nədir? Dillərin bir- birindən fərqli nüfuz səviyyələrini, yoxsa xalqların bir- birindən fərqli ünsiyyətə girmək qabiliyyəti, milli düşüncənin (mədəniyyətin) dünyaya maraq genişliyini?..

«Tədqiqlər və tərcümələr» müəllifi yalnız konkret problemlər deyil, eyni zamanda mücərrəd paradokslar qarşısındadır. Bununla belə mən əminəm ki, Azərbaycanda öz metodoloji mövqeyini dəqiqləşdirmək dövrü yaşayan şərqşünaslığın, xüsusilə iranşünaslığın bu cür paradoksları, problemləri nə qədər çox (və bundan sonra hələ artmalı) olsa da, Məsiyə Məhhəmədi kimi öz kamillik dövrünə qədəm qoymuş mütəxəssislərin araşdırmaları şərqşünaslığın «mübhəmlər»ini aydınlaşdırmaqda, xüsusilə Azərbaycanın Şərq dünyasındakı tarixi mövqeyini müəyyənləşdirməkdə keyfiyyətə yeni mərhələnin əsaslarını yaradacaqdır. Bu isə həmişə təvazökar tədqiqlərdən. Tərcümələrdən başlayır...

2004

ƏDƏBİYYAT- ƏDƏBİYYATA QƏDƏR VƏ ƏDƏBİYYATDAN SONRA

...Ümumiyyətlə mən o fikirdəyəm ki, ədəbiyyatın özü kimi onun barəsində gedən söhbət də mümkün qədər ideologiyadan uzaq olmalıdır — ancaq bu zaman ədəbiyyat öz həqiqi keyfiyyətində meydana çıxır və milli ictimai idrak sistemində ancaq bir “diplomatiya”nı — bədiiliyi intixab edir: ədəbiyyatın ideolojiləşməsi (və həmin kontekstdə milli məzmunundan məhrum edilməsi) hərbinin ideolojiləşməsi kimidir, —bu da görünməmiş faciələrə gətirib çıxarır.

Müasir Qafqaz ədəbiyyatlarında ideolojiləşmənin əsas mənbəyi kimi din, əsas keyfiyyəti kimi millətçilik (əlbəttə, adət etdiyimiz mənfi mənada yox, kifayət qədər neytral mənada) diqqəti çəkir. Lakin Qafqaz ədəbiyyatları müxtəlif mənşəli olduqlarına, müxtəlif tipologiyalarda formalaşdıqlarına görə həmin münasibət müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan ədəbiyyatının ideolojiləşməsində İslam dininin təsiri cüzdür, hətta demək olar ki, yoxdur, bununla belə, onu (İslam dinini!) 30-cu illərdə və əslində, sonralar da İslamın amansız təqib edilməsi, heç bir etnik-idraki səbəb olmadan atəşpərəstliyin təbliği (Azərbaycan — odlar yurdu, bu şərəfli şanlı diyar!... və s.) sosializm realizminin ortodoks məzmununda “mənimsənilməsi”... nəticə etibarilə, analitik şəkildə dərk edilə bilməyən mürəkkəb, sinkretik “ideyalar sistemi” yaratmışdır ki, həmin sistemi bu gün milli-tarixi maraq öz kütləvi inqilabi gücü ilə hərəkətə gətirir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının dini-ideoloji istinadının

olmaması onun keyfiyyətində millətçiliyin zəif, bir sıra hallarda isə türk ədəbiyyatlarının hamısında az və ya çox dərəcədə özünü göstərən patriarxal məzmununda təmsil olunmasına gətirib çıxarmışdır. Və bu da imkan vermişdir ki, İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, M.Süleymanlı... xətti ilə öz tarixi epos dayaqını bərpa etsin — epos dayağının müəyyən olunması, professional dərki isə haqqında danışılan meylin Azərbaycan ədəbiyyatında yayılmasına əsaslı şəkildə mane olur, Azərbaycan ədəbiyyatını ideolojiləşməkdən müəyyən mənada xilas edir.

Erməni və gürcü ədəbiyyatlarında isə məsələ başqa cürdür...

Erməni mədəni-ictimai tərəküründə xristian eqoizmi həmişə güclü olmuşdur, lakin bu eqoizm ümumən xristian mədəniyyətinə, demək olar ki, heç nə verməmişdir, çünki erməni (Qriqoryan) kilsəsi tarix boyu milli illüziyalarla məşğul olub, bizim günlərə ancaq və ancaq artıq hamının zəhləsini tökmüş, “əzabkeş erməni xalqı” obrazını gətirib çıxarmışdır — kilsənin erməni xalqı (ədəbiyyatı, incəsənəti və s.) üzərində hegemonluğu onunla nəticələnmişdir ki, xalq öz epos tərəküründən, demək olar ki, bütünlüklə məhrum olmuş, qonşu xalqların ədəbiyyatını, mədəniyyətini təqlid etmək, mənimsəmək ehtiyacı qarşısında qalmışdır. Və kilsə hətta buna mane olduğundan tarixən mütərəqqi erməni ədəbiyyatı kilsədən (bir sıra hallarda isə ümumiyyətlə Ermənistandan!) kənarda, adətən başqa dillərdə yaranmışdır. Şübhəsiz, erməni ədəbiyyatının və ümumən mədəniyyətinin tarixində ən mütərəqqi dövr XVI əsrdən sonra başlamış, XIX əsrin ortalarına qədər davam etmişdir, — həmin dövrdə Azərbaycan intibahının təsiri ilə ümumən erməni mədəniyyəti kimi erməni ədəbiyyatı da kilsənin təzyiqindən xilas olmağa imkan tapmışdır. Bununla belə, XIX əsrin ortalarından etibarən kilsə yenidən öz səlib yürüşünə başlamış, elastik təbiətə malik olduğuna görə, bütün ictimai-siyasi hərəkətlərə təsir göstərmiş və bu gün də təsir göstərməkdə davam edir. Erməni kilsəsinin ən böyük xidməti ondan ibarət olmuşdur ki, Azərbaycan İntibahının erməni mədəni-ictimai tərəküründə doğurduğu çevrilişi, nəhayət ki, erməni xalqına güzəştə getmiş və hətta onu da dekorasiyasına, bir sıra hallarda isə birbaşa əlamətinə çevirmək iddiasına düşmüşdür.

Müasir erməni ədəbiyyatında ideolojiləşmə özünü ekletik şəkildə göstərir — bu və ya digər uydurma, yaxud yarımuydurma “tarixi” faktlar “milli” xristian eqoizmi ilə birləşdirilir və özünəməxsus şəkildə “milli tarix fəlsəfəsi” yaradılır ki, bu da nəticə etibarə ilə, vaxtilə kilsənin yaratmış olduğu “əzabkeş erməni xalqı” obrazının müasirləşdirilməsindən başqa bir şey deyildir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, erməni ədəbiyyatındakı ideolojiləşmənin eklettikasını dərhal dərk etmək çətindir, çünki artıq həmin ekletika psixoloji müəyyənlik kəsb etmişdir. Məsələn, V.Petrosyanın, S.Kaputikyanın, daha vulqar şəkildə Z.Balayanın əsərlərində uydurma və yarımuydurma ilə “milli” xristian eqoizmi kifayət qədər ustalıqla əlaqələnir: bu yazıçılar “qəddar türklər” tərəfindən “ailəsi məhv edilmiş, vətəndən didərgin salınmış” erməninin obrazını yaratmaqda həqiqətən mahirdirlər.

Əlbəttə, müasir erməni ədəbiyyatı ancaq anti-ədəbiyyatdan ibarət deyil — XVI əsrdən XIX əsrin ortalarına qədərki dövrün estetik ideyaları erməni ədəbiyyatının “xilas”ı üçün daxili bir potensial kimi mövcuddur və bu potensial Qrant Matevosyanın bəzi əsərlərində özünü müəyyən qədər hiss etdirir...

Erməni ədəbiyyatı erməni kilsəsinin təsirini ruhi terror kimi qəbul edir, hər şeydən əvvəl ona görə ki, kilsə öz həqiqi funksiyası ilə deyil, tarixən qazanmış olduğu hər cür “diplomatik” fəaliyyətlə məşğuldur — müasir erməni ədəbiyyatı isə həmin “diplomatiya”ya xidmət edir.

Gürcü ədəbiyyatında ideolojiləşmə kifayət qədər “ağır” gedir və özünün məhz ideolojiləşmə olduğuna hər halda hiss etdirir, eyni zamanda erməni yazıçısından fərqli olaraq gürcü yazıçısı bu halda öz subyektini aydın nəzərə çarpdırır və prinsip etibarı ilə ideolojiləşmənin məsuliyyətini öz üzərinə götürür — N.Dumbadzenin, O.Çiladzenin romanlarındakı kimi. Bununla belə, mənə elə gəlir ki, Otar Çiladze daha çox “ideoloq” kimi çıxış edir və ideolojiləşmənin məsuliyyətini N.Dumbadzeye nisbətən daha az öz üzərinə götürür, — O.Çiladzenin “xristian məntiqi” bir sıra hallarda onun “gürcü məntiqi”ni kölgədə qoyur. “Mənimlə rastlaşan hər kəs...” romanı bu cəhətdən diqqəti daha çox çəkir — əsərin mərkəzində Anna-Anneta-Marta xətt ilə (və demək olar ki, bütünlüklə xristian məzmununda) mövcud olan “xeyirxahlıq” ideyası dayanır və

bu ideyanın daşıyıcıları, xüsusilə Anna və Anneta (yenə də xristian məntiqi ilə) fiziki-ictimai mövcudluqdan məhrum olmuşlar. Anna birinci ərindən sonra daha iki kişinin hissiz-duyğusuz arvadı olur. Annetanın başına isə daha şərəfsiz bir iş gəlir, lakin yenə də eyni hissizlik və duyğusuzluq... “Xeyirxahlıq” əsərdə “əbədi xilas” ideyası ilə “məhkəmlənir” və müəllif “xeyirxahlığın” “ədəbi xilas”ına mistik “nidalar”la “nail olur”. Hətta sosialist inqilabı da cəmiyyətin ruhunun “xristian xilas” kimi mənalandırılır ki, bu məntiqin izahında mən çətinlik çəkirəm...

“Mənimlə rastlaşan hər kəs...” müəllifini başa düşmək, bəlkə də, mümkün idi — əlbəttə, əgər “borçalılı kişi” olmasaydı... Gecə, kənddə hamı yatandan sonra “borçalılı kişi” Annanın evinə gəlir və həmin evi tərk edəndə Annanın həlak olmuş (Car-Balakəni “azad” edəndə) ərindən olan oğlu Georq beşikdə fikirləşir ki, “anam azad oldu!” Və məsələ burasındadır ki, “borçalılı kişi” gürcü nizamını yox, xristian nizamını pozur, özü də bilmədən, əslində, qeyri-real mənəvi-əxlaqi anomaliya kompleksinin daşıyıcısı olan “yalançı Makabeli” nəslinin meydana çıxmasına şərait yaradır. Həmin “borçalılı kişi” eyni zamanda öz real etnik mənəvi-əxlaqi keyfiyyəti ilə “xeyirxah”lığa qarşı durur, hətta onun fiziki qatili kimi çıxış edir və Georq həmin kişini ölüm mələyi — Əzrayıl kimi qəbul edir... O.Çiladze real hadisələrin natural münasibətini xristian motivləri, sxemləri ilə qəlibə salır və nəticə etibarilə, qeyri-xristian olan hər şeyi nəzərdən salmağa qədər dayaz mühakimələr yürüdür.

...O.Çiladze “yeni Gürcüstan” ideyasını ortaya atır, yenə də xristian katarisisi keçirmiş, günahlardan təmizlənmiş “ideal” bir Gürcüstan!.. Və yəqin ki, elə bir Gürcüstan ki, “borçalılı kişi” onun qapısından (gecələr!) içəri girə bilməsin!

Gürcüstan — Qрузiya — qadın cinsindədir, Ermənistan — Armeniya da qadın cinsindədir. Azərbaycan isə, hər ikisindən fərqli olaraq, kişi cinsindədir və bu “borçalılı kişi” məhz Azərbaycan deyilmi?..

Ədəbiyyat öz mürəkkəb tarixi vəzifəsini o zaman həyata keçirir ki, bu və ya digər milli ictimai təfəkkür həqiqi ədəbi idraka ehtiyac duysun — ədəbiyyat

ədəbiyyata qədər və ədəbiyyatdan sonra ancaq və ancaq öz xilasına, necə deyərlər, ekologiyasına möhtacdır. Qafqaz xalqları bu gün mədəniyyətə öz həqiqi keyfiyyətində görəsən nə dərəcədə ehtiyac duyurlar və ümumən ehtiyac duyurlarmı?..

FƏRHAD AĞAZADƏNİN (ŞƏRQLİ) «TÜRK DİLİNİN DİRİLMƏK VƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏK YOLLARI (TÜKƏNƏKLƏR)» KİTABINA ÖN SÖZ

XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində türk dünyasında milli özünüdərk (və özünüifadə!) hərəkatı, o zamana qədər görünməmiş (və sonrakı mərhələlər üçün də örnək olan!) bir səviyyəyə yüksəldi.

Siyasi bütövlüyünü itirmiş, dünyanın müasir texnologiyalarından geri qalmış böyük bir xalqın ziyalıları milli mənlilik şüurunun inkişafı uğrunda mücadiləyə qalxdılar. Onlar inanırdılar ki, məktəblər açıb camaatı maarifləndirməklə, mətbuat nəşr edib ideoloji təbliğat aparmaqla, cəmiyyətlər

qurub müxtəlif problemləri müzakirəyə çıxarmaqla xalqın tarixi mənliliyini özünə qaytaracaqlar...

Türklərin milli mənafeələrini müdafiə edəcək, türk insanının vətəndaşlıq hüquqlarını qoruyacaq heç bir dövlət, demək olar ki, qalmamışdı; nə İran, nə Rusiya, nə də Osmanlı türk dövlət idi. Ona görə də türklərin sosial- siyasi, mədəni- mənəvi problemləri ilə xalq içərisindən çıxmış ziyalılar məşğul olurdular. Onlar öz vətənlərində deyil, xaricdə – müxtəlif Şərqi və Qərbi ölkələrində (və müxtəlif dillərdə) təhsil almışdılar... Ancaq hamısının daxilində milli vətənpərvərlik hissləri güclü idi... Və tamamilə təbii idi ki, XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində formalaşmış türk ziyalıları bir yox, bir neçə sahədə çalışırdılar: onlar həm tədqiqatçı, həm pedaqoq, həm jurnalist, həm də ictimai xadim idilər.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdə həmin ziyalılar nəslə öz fəaliyyətlərini əsasən davam etdirdilər: hər şeydən əvvəl ona görə ki, gənc sovet dövləti milli ziyalıların (və onlar vasitəsilə xalqın) hörmətini qazanmaq istəyirdi; ikincisi, onlarla (milli ziyalılarla) hesablaşmaq lazım gəlirdi; üçüncüsü isə, sovetləşmə hərəkatının beynəlxalq nüfuzunu təmin etmək, ona beynəlmillətçi imici qazandırmaq ehtiyacı vardı... Ümumiyyətlə, XX yüzilliyin 20- ci illərində Azərbaycanda yalnız o ziyalılar təqib olunurdular ki, sovet hakimiyyətinin bilavasitə düşmənləri idilər; liberal mövqe tutan, siyasi intriqalara qoşulmayan, ənənəvi milli demokrat, maarifçi nüfuzunu qoruyub saxlayan ziyalılar 30- cu illərə qədər fəaliyyət göstərdilər. Və artıq «öz kadrları»nı yetişdirən sovet sosialist dövləti həmin illərin əvvəllərindən onlara qarşı amansız mübarizəyə başladı. Bu mübarizə yalnız milli ziyalıları fiziki olaraq məhv etməklə bitmədi, onların bir neçə on il ərzində yaratdıqları milli mənəvi sərvət, mədəniyyət ideologiyası, ümumtürk kontekstində düşünmək təcrübəsi də yasaq edildi. Ən böyük zərbə özünüdərk (və özünüifadə!) hərəkatına dəydi...

Azərbaycan türk ziyalılığının tanınmış nümayəndələrindən olan Fərhad Ağazadə (Şərqli) 1931- ci ildə vəfat etdiyindən irəli sürdüyü, həyata keçməsi uğrunda mübarizə apardığı ideyaların necə amansızlıqla yasaq edildiyini

görməsə də, öncədən duymamış deyildi. Heç olmasa ona görə ki, 1926- cı ildə keçirilən (və F.Ağazadənin də fəal iştirak etdiyi) I Türkoloji qurultaydan sonra sovet dövlətinin türkçülük məfkurəsinə mənfi münasibəti özünü göstərməyə başlamışdı.

F.Ağazadə kim idi?

Fərhad Rəhim oğlu Ağazadə 1880- cı ildə Şuşada doğulmuş, 1900- cu ildə Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasını bitirib Bakıda, Şuşada, Gəncədə, Xaçmazda müəllimlik etməklə yanaşı ana dilli təhsilin inkişafı uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Proqramlar, dərsliklər tərtib edən, ana dilinin tədqiqi ilə məşğul olan F.Ağazadə jurnalist fəaliyyəti də göstərmiş, 20- ci illərdə müxtəlif mətbuat orqanlarında çalışmışdır.

O, hər şeydən əvvəl, ana dili müəllimi idi. Və türk (Azərbaycan) dilinin praktik problemlərinin (əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, söz yaradıcılığı və s.) həlli üzərində işləyirdi. Tərtib etdiyi proqram, dərslik və lüğətlər, yazıb çap etdirdiyi məqalələr həmin problemlərə həsr olunmuşdu.

«Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?» (Bakı, 1922) kitabı, Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk əlifbası Komitəsindəki fəaliyyəti, tərtib etdiyi əlifba layihələri və s. göstərir ki, F.Ağazadənin uğrunda mübarizə apardığı əsas məsələ yeni türk əlifbasının qəbulu idi. Onu bu sahədəki xidmətlərinə görə böyük Mirzə Fətəlinin ən səmimi davamçısı saymaq olar. Sovet ideologiyasının milli dillərə münasibətindəki «diplomatik» nüanslara baxmayaraq, F.Ağazadə yeni əlifbanın qəbuluna milli ziyalı mövqeyindən yanaşırdı. Və bu ardıcıl mövqe özünü söz yaradıcılığı məsələsinə münasibətdə də göstərirdi. 1923- cü ildə yazdığı «Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükənəklər)» əsəri F.Ağazadənin (və 20- ci illər Azərbaycan ziyalılığının) ana dilini düşdüüyü ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün hansı qərara gəldiyini kifayət qədər aydın əks etdirir. «Dilçilərə, idarəçilərə və istilahçılara qılağızlıq eədəcək» əsərin əsas ideyası bundan ibarətdir ki, türk dilində söz yaradıcılığı (ümumiyyətlə, lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi) türk mənşəli söz köklərinə tükənəklər (şəkilçilər) artırmaqla getməlidir. Və ana dilinin yaşamaq, inkişaf etmək yolu olan həmin prinsipə, çox təəssüf ki, orta əsrlərdə əməl

edilməmiş, dil təfəkkürünün «tənbəlliyi» ucbatından çoxlu yad sözlər işlədilmiş, ana dilinin təbiəti pozulmuşdur...

«Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükənəklər)» əsərinin əsas ideyası müəllifin çap olunmuş müxtəlif yazılarında əksini tapsa da, əsərin özü nədənsə nəşr edilməmişdir.

«Tükənək»lərin nəşri ideyası görkəmli Azərbaycan ziyalısı, ictimai- siyasi xadim, türkoloq Həsən Həsənova (Əzizogluna) mənsubdur. O, əsəri əvvəl özü çap etdirmək fikrində olsa da, sonra bu şərəfli işi mənə həvalə etdi. Əlyazmasının surətini göndərdi... Və mən bu etimadına görə Həsən müəllimə minnətdarlığımı bildirirəm.

«Tükənəklər» müasir dilçilik səviyyəsindən baxanda artıq keçilmiş mərhələ olsa da (məsələn, bir şəkilçinin müxtəlif fonetik variantlarının müxtəlif şəkilçilər kimi verilməsi), əsas ideyası olduqca aktualdır.

KÜR ÜSTÜNDƏ KƏSƏMƏN... VƏ ONUN YAZIÇI ÖVLADI

Mənim dərin inamıma görə, Fərman Eyvazlı bir yazıçı kimi «Qaçaq Kərəm»dən başlayır və «Qaçaq Kərəm»də qurtarır, ona görə yox ki, «Qaçaq Kərəm»ə qədər heç nə yazmayıb və ondan sonra da heç nə yazmayacaq – yazıb və şübhəsiz ki, yazacaq, ancaq məsələ orasıdır ki, Fərman Eyvazlı

«Qaçaq Kərəm»də Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi stixiyasını duyur, ona qoşulur və müasir ədəbi- ictimai idrakda mövqe qazanır...

«Qaçaq Kərəm» əsrimizin ortalarında Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə nəsr təfəkküründə baş vermiş çox güclü təbəddülatın nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır – gündə bir «yeni mövzu» axtaran sosialist ədəbiyyatının süqutu tədricən əbədi mövzulara qarşısızalmaz ehtiyac hiss etdirirdi və bu ehtiyacın ilk böyük faktı «Dəli Kür» oldu: əslində «Dəli Kür» tamamilə «başqa məqsədlə» yazılmışdı – burada xalqın Avropa məzmununda «maariflənməsi» prosesi əks olunmalı idi, ancaq milli estetik təfəkkürün özünüifadə stixiyası yazıcının (və deməli, sosializm realizmi təfəkkürünün) «planı»ndan güclü çıxdı. Və İsmayıl Şıxlının böyüklüyü də onda oldu ki, həmin stixiya, əvvəla, məhz onun yaradıcılığında təzahür etdi, ikincisi isə, deformasiyasız təzahür etdi. «Dəli Kür»dən sonra Azərbaycan xalqının əbədi etnoqrafik- estetik həqiqətlərini əks etdirən stixiya, nə qədər paradoksal olsa da, kütləviləşmədi – bu isə o demək idi ki, tarixi «manea» ancaq sosializm realizminin təzyiqinin nəticəsi kimi yaranmamışdı, daxili təbəddülatın, milli- mənəvi özünütəşkildəki anomaliyanın, pozulmanın faktı idi. «Qaçaq Kərəm» həmin stixiyanın «Dəli Kür»dən sonra reallaşdığı çox az əsərlərdən biri oldu - milli epos təfəkkürü həmin romanda bir daha bizi epik həqiqətlərimizlə üz- üzə gətirdi. Söhbət hələ onda deyil ki, müəllifin epos «ifa» məharəti nə səviyyədədir – o, pis, ya yaxşı «ifaçı»dır; söhbət ondadır ki, epos «ifa edilir»...

Dəli Kürün kənarında bir kənd var idi – Qıraq Kəsəmən... Ağstafa rayonunun indiki kəndlərindən çoxu Qıraq Kəsəməndən köçmədi. Və bir vaxtlar bu kəndin qalan əhalisini də təzə yerə köçürdülər – Təzə Kəsəmən meydana gəldi, Köhnə Kəsəməninsə xarabalıqları qaldı... Fərman Eyvazlı təxminən bir əsr bundan əvvəl həmin kənddə boya- başa çatmış Qaçaq Kərəm haqqında danışır və bu roman – söhbət bitib tukənmir. Fərman Eyvazlıdan əvvəl Qaçaq Kərəm barədə ən maraqlı söhbəti el sənətkarı Qəmli Söyün edərdi – həmin söhbəti hər dəfə bir cür başlardı, ancaq hər dəfə eyni cür qurtarardı:

Ay həzərat, agah olun

Yarandı mərdanə Kərəm,

Atasından artıq olub
Çatdı ad- sana Kərəm..
Sənin bu hünərini
Yazıram dastana, Kərəm...

Qəmli Söyün Qıraq Kəsəmən barədə nə vaxtsa mövcud olmuş ayrıca bir ölkə kimi danışdı – Qaçaq Kərəm bu ölkənin həm ağası, həm nökrü idi; həm vuran- tutanı, həm vurulan- tutulanı idi. və hamı buna inanırdı- heç görmədim ki, kimsə beş- altı kilometrlikdəki xarabalıqları ağına gətirib «epos yuxusu»ndan ayılsın. Çünki ya özü, ya da ata- anası, ya da heç olmasa baba-nənəsi Qıraq Kəsəməndə doğulmuş, ömür sürmüş bu adamların daxilində də köhnə Kəsəmən xarabalığı kimi bir «xarabalıq» var idi.

Mən bilmirəm Fərman Eyvazlı Qəmli Söyünün söhbətlərini eşidib, ya yox, orasını bilirəm ki, Fərman Eyvazlının da daxilində həmin «xarabalıq» var – bu, onun epik keçmişidir, bu, bir xalqın epik keçmişidir və ondan qaçmaq mümkün deyil...

«Qaçaq Kərəm»i vaxtilə tənqid edənlər məhz məsələnin bu cəhətini başa düşməmişdilər: Fərman Eyvazlıdan «Data Tutaşxia»ni istəmişdilər , ancaq nəzərə almamışdılar ki, «Data Tutaşxia»nın xristian məntiqi ona nə qədər yaddır. «Qaçaq Kərəm»dəki türk epos təfəkkürü ənənəsi müəllifi Çabua Amirecibi kimi «mühakimələr»ə, fəlsəfi «ümumiləşdirmələr»ə yox, konkretliyə, «naturalizm»ə çəkir və Fərman Eyvazlı əhvalatlarda, hadisələrdə bütövləşən qəhrəmanın arxasınca gedir – həm də nəzərə ala ki, bu hadisə və əhvalatlar ən qədim türk epik təfəkkürünün modelləri əsasında formalaşmışdır; bunları yazıçı uydurmamış, tarixi tipologiyasında «bərpa etmişdir».

Qaçaq Kərəm kimdir? XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində yaşamış, bütün Qafqazda məşhur olmuş xalq qəhrəmanıdır – konkret tarixi şəxsiyyətdir... Lakin bu, məsələnin bir tərəfidir... Qaçaq Kərəm eyni zamanda «natural» metaforadır – Oğuz xandır, Koroğludur... Onun şəxsiyyəti, fəaliyyəti real olduğu qədər də qeyri- realdır və Fərman Eyvazlının bir romançı kimi ən böyük xidməti, görünür, bu iki cəhəti – fərdi reallıqla universal (epik) qeyri- reallığın harmoniyasını tapa bilməsindən ibarətdir:

müəllif tamamilə düzgün nəticə çıxarır ki, həmin harmoniyanı yaradan dövrün etnoqrafik məzmunudur...

Fərman Eyvazlı «Qaçaq Kərəm»də dövrün tarixi mənzərəsini bərpa etməyə çalışır – arxiv materiallarını araşdırır və qəribə bir ehtirasla özünü epik həqiqətin məhz tarixi həqiqət olduğuna inandırmaq istəyir; belə məqamlardı o, nə qədər sadələvh görünürsə bir o qədər də xalqın epos dünyasına sədaqətli görünür. Və bu sədaqət müəllifin intonasiyasını idarə edir, onun təhkiyə sürətini epik sürətlə yaxınlaşdırır.

Qaçaq Kərəm həm Koroğludur – dövrün Azərbaycan mühitində mənəvi-etnoqrafik nizam yaratmağa cəhd edir, həm Koroğlu deyil – hər şeydən əvvəl ona görə ki, Kərəm qaçaqdır və bu qaçaqlıq «fəlsəfəsi» Fərman Eyvazlının romanında kifayət qədər dərinlənən araşdırılır...Kərəm kimdən qaçır? Qan düşmənlərindən qaçır, hökumət divanından qaçır və başlıcası, namərd dünyadan qaçır... Kərəm hara qaçır?.. Epik təfəkkür çox- çox qədim zamanlardan bəri bu suala «aydın» bir cavab vermir – Fərman Eyvazlı da burada dayanır...

«Qaçaq Kərəm»də epik təfəkkürümüzün tarixi zənginliyi əks olunur, ancaq bu, o demək deyil ki, müəllif dildə- ağızda gəzən, dastanlaşan əhvalatlar köçürür- bu cür düşünmək tamamilə yanlış olardı: Fərman Eyvazlının romanı, artıq qeyd etdiyim kimi, əsrimizin ortalarından sonrakı milli estetik təfəkkürün məhsuludur, müasir əsərdir. Və epik zənginlik Fərman Eyvazlının təkə yazıçılığında, «ifa»sında deyil- onun bütövlükdə şəxsiyyəti bu cür zənginliyin məhsuludur ki, «ifa»sına, yazıçılığına da buradan keçir.

«Qaçaq Kərəm» bitməmiş (və heç zaman bitməyəcək) romandır, onun müəllifi isə bitib- tükənməyən yazıçıdır, epik dünyamızın adamıdır...

Mənim dərin inamıma görə, Fərman Eyvazlı bir yazıçı kimi «Qaçaq Kərəm»dən başlayır və «Qaçaq Kərəm»də qurtarır, ona görə yox ki, «Qaçaq Kərəm»ə qdər heç nə yazmayıb və ondan sonra da yazmayacaq- yazıb və şübhəsiz, yazacaq, ancaq məsələ orasındadır ki, Fərman Eyvazlı «Qaçaq Kərəm»də Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi stixiyasını duyur, ona qoşulur və müasir ədəbi- ictimai idrakda mövqe qazanır...

Fevral, 1991- ci il

BİLİRSƏNMİ, ÜRƏYİMDƏN...

Teymur Bünyadov nəzərimdə Azərbaycan EA- nın müxbir üzvü, Azərbaycan parlamentinin deputatı olmaqdan daha çox, gözəl bir insandır... Onu yaxşı alim, yaxşı ictimai xadim eləyən birinci şərt də, elə bilirəm ki, gözəl insan olmasıdır – belə insanlar nə işlə məşğul olsalar, əllərindən ancaq yaxşı iş çıxar. Çünki ürək adamlarıdır, xeyirxahdırlar.

Teymur müəllimə mən ata da deyə bilərəm, əm idə, dayı da... Və neçə illərdir ki, onu tanıyıram, hər görüşəndə bir- birimizə nə demişiksə zarafatla demişik. Məndə belə bir yəqinlik var ki, Teymur müəllimlə heç vaxt ciddi (əslində quru!) danışa bilmərəm. Necə ki, bir vaxtlar atamla danışmamışam, necə ki, əmimlə, dayılarımla danışmıram...

Bir dəfə Teymur müəllimlə Akademiyanın bağında görüşdük... «Nətərisən, dərdin ələm!..» «Sağ ol, ay qağa!» «Görünmərsən, ə..» «A Teymur müəllim, görünəm nağayrem..»

Söhbətin yönümü, bilmirəm hardan ağılıma gəldi, qəfil dəyişdim... «Qağa bu millətin əleyhinə yazılmış kitabların elmi redaktoru niyə həmişə sən olursan?..» «Hansı kitabın, dərdin ələm?» «Məsələn filankəsin...» «Dərdin ələm, hələ onun girişinə Dədə Qorqudun adını saldırmışam». «A Teymur müəllim, deyək ki, girişini düzəldi, bə dalı...» «Dərdin ələm, kitabı da yazıf. Ələmdən gəlirsə, sən onnan yaxşısını yaz»...

Adam var ki, görüşən kimi yanından əkilmək istəyirsən. Ancaq Teymur müəllimlə söhbət ələmək mənə o qədər ləzzət verir ki, elə bil Vaqifi, S.Vurğunu, Şəhriyarı oxuyuram. Onun məntiqində, səsində nə isə bir neçə əsr bundan qabaq unutduğumuz bir harmoniya, ahəng var...T.Bünyadov ikinci, üçüncü... dərəcəli işlərin adamı deyil, onu ancaq mətləb, mahiyyət maraqlandırır.

Teymur müəllim yaradıcılıq təcrübəsində akademik düşüncə ilə ozan-aşıq təfəkkürünü birləşdirir. Bəzən deyirlər ki, həqiqət mübahisədən doğur, ancaq bu, səfeh fikirdir – mən mübahisədən nə isə abırlı bir şeyin doğmasının şahidi olmamışam.

Həqiqət mübahisəsiz doğulur, müqəddəs olur – Teymur müəllimin həqiqəti kimi...

Mən Teymur müəllimin yazı masasının arxasında, yaxud tribunada kiminləsə mübahisə edən yerdə görməmişəm, heç təsəvvür də edə bilmirəm... Onu at üstündə təsəvvür edirəm və mənə elə gəlir ki, dedikləri də at üstündə deyilib... «Burdan bir atlı keçdi, atın oynatdı keçdi».

Son zamanlar ancaq bir yazıya inanıram, o da alın yazısıdır...Qalan yazılar mənə çox formal, çox cansız və çox cansıxıcı görünür. Teymur müəllim haqqındakı bu sözləri də mən əslində, yazmıram, deyirəm. Özü də çox deyə bilərəm, bundan qat- qat çox, sonsuzluğa qədər. Çünki söz öz- özünə gəlir... Ancaq bu öz- özünə gələn sözləri mənim üçün çox doğma bir şairin daha gözəl sözləri ilə dayandırırım... «Bilirsənmi, ürəyimdən nələr keçir, dərdin alem»...

1998

MEHRİBAN XANIM ƏLƏKBƏRZADƏYƏ AÇIQ MƏKTUB

Hörmətli Mehriban xanım!

Son illərdəki kifayət qədər məhsuldar teleyaradıcılıq fəaliyyətinizi izlədikdən, Azərbaycan jurnalistikasının, tarixi- fəlsəfi və ümumən ictimai-mədəni təfəkkürünün meydanını nə qədər cəsarətlə genişləndirdiyinizi gördükdən sonra Sizə müraciət etməyə, həqiqətən böyük uğurlarınızı alqışlamağa və həmin uğurların metodoloji, poetexnoloji əsasları barədə mülahizələrimi bildirməyə ehtiyac duydum. Hər şeydən əvvəl ona görə ki,

Sizin teleyaradıcılığınız artıq bir müəllifin istedadı, zəhməti hüdudlarından kənara çıxaraq ümumən Azərbaycan telejurnalistikasının, tarixşünaslığının, mədəni- ictimai fikrinin hansı sürət, istiqamət və keyfiyyətlə irəlilədiyini sözün həm dar, həm də geniş mənasında nümayiş etdirir. Az TV- dən başlayan, Space- də özünün yüksək professionallıq səviyyəsinə çatan, dərin elmi- fəlsəfi, psixoloji- emosional təhlil mədəniyyəti ilə diqqəti çəkən, həm professional, həm də kütləvi düşüncəni silkələyən müəllif verilişləriniz – «İnsan-fövqəlinsan», «Həqiqət anı və ya aporiya», «Repressiya», «Persona», «Tarixin bir günü və ya bir günün tarixi», «Qeyri- rəsmi portretin görünməyən cizgiləri», «Azərbaycan və azərbaycanlılar», «Azərbaycan xanlıqları» silsilələri artıq çoxdandır ki, geniş şərh, yalnız sətəşünaslıq səviyyəsində deyil, eyni zamanda (və bəlkə də daha çox!) ideoloji- fəlsəfi səviyyədə analitik təhlil tələb edir.

Əlbəttə, mən bu qədər böyük məsuliyyəti öz üzərimə götürüb Sizin məfkurə sərvətimizə çevrilməkdə olan orjinal (və orjinal, özünəməxsus olduğu qədər də ümummilli, ümumictimai!) teleyaradıcılığınızı geniş şərh etmək fikrində deyiləm. Hətta belə bir fikrə düşsəm də, gördüyünüz işlərin dəyərini tələb olunan səviyyədə qiymətləndirmək mənim üçün ən azı sənət professionalizmi baxımdan çətin olardı.

Hörmətli Mehriban xanım, Sizin teleyaradıcılığınızda məni ən çox maraqlandıran cəhət tarixə sonsuz marağınız, xalqın taleyinə təsir göstərmiş müxtəlif miqyaslı hadisələrin mahiyyətinə varmağınız, lal xronologiyalarda milli ictimai hərəkətlərin, sözün fəlsəfi mənasında tarixiliyin məntiqini tapmağa çalışmağınızdır...

Hər hansı xalqın milli mütəşəkkilliyinin, etnososial kompleksiyasının, yaxud milli özünüdərkən əsas göstəricisi onun (xalqın) öz tarixini (keçmiş barədəki eklektik mülahizələri, bu və ya digər mülahizələrdə qurulmuş ideoloji tarix «konsepsiyaları»nı yox, məhz özünəməxsus tarixi!) nə dərəcədə mənimsəməsi, həmin tarixdən nə dərəcədə enerji, ilham alması, onun üzərində nə qədər inamla, cəsarətlə, qürurla yüksəlməsi və nəhayət, ona (dərk olunmuş tarixə) dayanaraq yalnız xüsusi intellektuallar, xalqdan (və bir- birindən)

seçilib ayrılmışlar səviyyəsində deyil, bütöv etnos, yaxud superetnos səviyyəsində milli perspektivləri təsəvvür etməsindən ibarətdir. Azərbaycanın yaşı yarım əsrdən artıq olan akademik tarixşünaslığının mübahisəli məsələləri, problemləri kifayət qədər çox olsa da onu, mənsub olduğu xalqın tarixinə düşmən, yaxud məsuliyyətsiz münasibətdə ittiham etmək ümumiyyətlə insafsızlıq olardı. Ziya Bünyadov, Əlisöhbət Sumbatzadə, İqrar Əliyev, Əlövsət Quliyev, Sara Aşurbəyli, Mahmud İsmayılov, Cəmil Quliyev, Teymur Bünyadov, Tofiq Köçərli, Yusif Yusifov, Fəridə Məmmədova, Oqtay Əfəndiyev, Süleyman Əlyarlı, Yaqub Mahmudov... kimi onlarla Azərbaycan tarixçisinin, müxtəlif dövrlərdə yazılmış çoxcildlik, yaxud müəllif- tədqiqatçı obrazının, subyektiv mövqelərin daha qabarıq göründüyü bircildlik Azərbaycan «Tarix»lərinin mövcudluğu təsdiq edir ki, Azərbaycan tarixçiləri (və tarixşünaslığı) həm uğurlu, həm də müəyyən qədər qüsurlu addımlarını həmişə kifayət qədər inamla atmağa çalışmışdır... Elə isə bizdə tarixçilərə (və tarixşünaslığa) bir növ kütləvi, total inamsızlıq, milli ictimai təfəkkürün bu qədər «tarixsizləşməsi» və eyni zamanda həqiqi Tarixə bu qədər ehtirash ehtiyac, qarşısızalmaz maraq haradan irəli gəlir?..

Xalq öz tarixini bilmək istəyir... Rəngsiz- boyasız, hər hansı «konsepsiyasız», hiyləsiz, konyukturasız!.. Və ən qeyri- intellektual cəmiyyətin də öz keçmişinə münasibətində çox sağlam bir intuisiyası var... Sizin tarixçi- filosof şərhlərinizin müvəffəqiyyəti elə bilirəm ki, həmin intuisiyanı bütün dolğunluğu, tam gücü ilə nəzərə almaqdan başlayır. Bu və ya digər «konsepsiya»nın əsarəti altına düşən tarixçilərdən fərqli olaraq Siz hadisələri tarixi dəyərinə görə bəri başdan birinci, ikinci, üçüncü... dərəcəliyə bölmədən təqdim etməklə tamaşaçının qarşısına geniş məlumatlı, erudisiyalı bir səmimiyyətlə, tərəfsiz (və iddiasız!) tədqiqatçı- interpretator texnologiyası ilə çıxırsınız. Professional rejissor məharətinizə dayanaraq haqqında bəhs etdiyiniz tarixi hadisələri, şəxsiyyətləri ekrandan, tamaşaçının gözləri (və düşüncələri) qarşısından keçirirsiniz, enerjili məntiqiniz (və intonasiyanızla) həmin hadisələrdən Tarixin necə hasil olduğunu göstərirsiniz... Və mən Sizin verilişlərinizə baxanda yalnız tarixi şəxsiyyətlərin deyil, tarixi hadisələr barədə

danışan, özünün bu və ya digər dərəcədə professional təhlillərini verən tarixçi-mütəxəssislərin də çox zaman Tarixi necə varsa o cür göstərmək üçün vasitəyə, personaja, obraza çevrildiyini görürəm.

Siz tamamilə düzgün hərəkət edirsiniz... Çünki məqsədiniz tarixi araşdırıb bu və ya digər qənaət hasil edən, ekranda konsepsiya yaradan, yaxud eklektik düşüncələrə dalan hər hansı tarixçi barədə deyil, Tarix barədə danışmaqdır.

Hörmətli Mehriban xanım, Sizin şərhlərinizdə tamaşaçı tarixin müxtəlif dövrlərini, hadisələrini, şəxsiyyətlərini, cərəyan edən hadisələrin coğrafiyasını, miqyasını, ritmini... ümumən bütün dinamikası (və statikası!), quruculuğu (və dağıdıcılığı!), humanizmi (və antihumanizmi!), progressivliyi (və regressivliyi!) ilə Tarixi görür.

Bu və ya digər tarixi hadisənin, yaxud şəxsiyyətin dəyərləndirilməsi ilə bağlı Sizə irad tutmaq, çıxardığınız nəticələrlə mübahisə etmək olar. Hər hansı tədqiqatçı kimi Siz də subyektiv baxışlarınızı, mövqeyinizi ifadə edə bilərsiniz. Bir sıra hallarda tamaşaçılara emosional (və emosional olduğu qədər də məntiqli, ağıllı) suallar verib onu tarix üzərində düşünməyə, içindəki tarixi məni oyatmağa vadar etmək də Sizin jurnalist missiyanıza yad deyil... Lakin bütün bu «anomaliya»lar Sizin müdrik interpretator reputasiyanızı nəinki zədələmir, əksinə, şərhələrinizi akademik sxolastikanın təsiri altına düşməkdən, soyuq mühakimələrə, iddialı monoloqlara çevrilməkdən xilas edir. Keçmiş bir döyüş meydanında, çoxdan dağılmış bir xan sarayının xarabaları üzərində, yaxud çoxdan unudulmuş bütöv bir mənəviyyat- inam kompleksinin daş yadigarı olan məbəd önündə dayanaraq «Budur!.. », «Bax burda!..» deyərək tarixin coğrafi təyinatını verir, onun sadəcə söz- söhbət, mif və ya idrak sxemləri yox, koordinasiyalı reallıqlardan ibarət olduğunu təlqin edirsiniz.

Hörmətli Mehriban xanım!

Azərbaycan dövlətçiliyinin, nəzəri (və təcrübi!) əsasları xalqımızın ümummillə lideri Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış azərbaycançılıq ideologiyasının yüksək professionalıq, sənətkarlıqla təbliğində xüsusi xidmətləriniz vardır. Və təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev

Atatürk Mərkəzində keçirilən beynəlxalq simpoziyumun rəhbərlərini qəbul edərkən Sizin yaradıcılığınızı xüsusi olaraq qiymətləndirdi, «o, yalnız istedadlı jurnalist deyil, həm də böyük tədqiqatçıdır» dedi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülməyiniz də Sizin istedadınıza, əməyinizə verilən qiymətdir.

Və mən əminəm ki, Sizin jurnalist, tarixçi- filosof təfəkkürünüz və sənətkarlıq məharətiniz bundan sonra da Azərbaycan teledüşüncəsinin sədevrlərini yaradacaqdır.

2005

GÖRKƏMLİ ALİM, İCTİMAİ XADİM

Akademik Fərəməz Maqsudovu müasir Azərbaycan cəmiyyəti həm görkəmli riyaziyyatçı alim, həm də ictimai- siyasi xadim kimi tanıyıb qiymətləndirir. Ancaq mən Fərəməz müəllimi mənsub olduğu xalqın ədəbiyyatının, mədəniyyətinin böyük bilicilərindən biri kimi daha yaxşı tanıyır, daha yüksək qiymətləndirirəm. O, ədəbiyyatdan, mədəniyyətdən danışanda mənə elə gəlir ki, mükəmməl filoloji- kulturoloji təhsil almış, istedadlı bir ədəbiyyatşünas- mədəniyyətşünası dinləyirəm. Aydın, aydın olduğu qədər də professional mülahizələr, mövzu- mətləbə hərtərəfli bələdlilik, modern terminologiyadan yerli- yerində istifadə Fərəməz Maqsudovun həmin

sahəyə aid çıxışlarında, məqalələrində, dərhal diqqəti cəlb edir. Onun Füzuli, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir, H.Cavid, S.Vurğun, M.Müşfiq, Şəhriyar, H.Arif, B.Vahabzadə, Məmməd Araz... haqqındakı mülahizə- tədqiqatları çox ədəbiyyatşünasların monoqrafiyaları gücündədir. Niyə? Ona görə ki, F.Maqsudov həmin sənətkarların əsərlərini gənc yaşlarından ardıcıl olaraq oxumuş, illərlə özü üçün təhlil edib mənimsəmiş, onları mükəmməl analitik təfəkkür süzgəcindən keçirib optimal hissi- emosional, əqli- intellektual nəticələr çıxarmışdır. Bir şəri, hekayəni, yaxud romanı bir dəfə oxuyub haqqında məqalə yazan, fikir söyləyən tənqidçi- ədəbiyyatşünaslardan fərqli olaraq F.Maqsudov sənət əsərinin ideya- estetik, fəlsəfi məzmun- mündəricəsini dərk edib müəyyən nəticələr çıxarmağın tərəfdarıdır. Və mən bir neçə dəfə görmüşəm ki, o, mütəxəssislərlə mübahisələrində, sadəcə söhbətlərində aydın məntiqi, həmin məntiqin arxasında dayanan canlı faktları ilə hamını heyran edib, dinləyənlərin gözündə özünün kamil elm adamı obrazını yaradıb.

F.Maqsudovun görkəmli bir riyaziyyatçı olmasının nəticəsidir ki, o, ədəbiyyat, mədəniyyət, ictimai- siyasi həyat hadisələri barədə mükəmməl metodologiya ilə düşünə, elmi- ictimai mühit üçün maraqlı, istiqamətverici, ilhamlandırıcı nəticələr çıxara bilir. Onun mülahizələri bir də ona görə diqqəti cəlb edir ki, F.Maqsudov bu və ya digər sənət problemindən danışarkən məsələni ideolojiləşdirmir, bizim bəzi «alim»lər kimi milli hisslərlə spekulyasiya etmir. Lakin onun hər bir mülahizəsində, ümumiyyətlə elmi- ictimai mövqeyində, sözün geniş mənasında intonasiyasında güclü vətənpərvərlik, mənsub olduğu xalqın tarixi, mədəniyyəti, mənəviyyatı ilə fəxr etmək emosiyası həmişə hiss edilir. O, «mənim mənsub olduğum xalq gözəldir, istedadlıdır, mədəniyyətlidir» demir, lakin Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin böyük hadisələri (H.Cavid, S.Vurğun, M.C.Cəfərov) barəsində elə danışır, elə analitik, elə professional təhlil verir ki, mənsub olduğumuz xalqın böyüklüyü barədə dərhal aydın təsəvvür yaranır. Və bu təsəvvürün aydınlığının bir səbəbi də Fərəməz müəllimin dünya tarixini,

mədəniyyətini, ədəbiyyatını kifayət qədər dərindən bilməsində, bu və ya digər milli ictimai hadisəni geniş sosial- mədəni kontekstdə şərh etməsindədir.

Hər hansı elm, yaxud sənət sahəsi olursa- olsun, onun (həmin elm, yaxud sənət sahəsinin) özünəməxsus fəlsəfəsi mövcuddur- sözün geniş mənasında filosof isə bir elmin, yaxud sənətin fəlsəfəsindən daha yuxarıda dayanır, ən müxtəlif tipologiyalı, xarakterli mənbələrdən, materiallardan istifadə edərək insan- dünya münasibətlərini araşdırır. F.Maqsudovun təfəkkürü Azərbaycan mühitinin yetişdirdiyi müdrik bir insanın – filosofun təfəkkürüdür.

Azərbaycan tarixi üçün kifayət qədər mürəkkəb bir dövrdə akademik F.Maqsudov Azərbaycan elminə rəhbərlik edir. Məhz onun yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətinin nəticəsidir ki, Azərbaycan EA son illərdə nəinki dağılmaq təhlükəsindən xilas olmuş, hətta sürətlə inkişaf edərək, hər hansı çətinliyə baxmayaraq, dünya elminin mərkəzlərindən biri olmaq səlahiyyətini yenidən bərpa etmişdir. Fərəməz müəllim və akademiya rəhbərliyi öz böyük işi ilə sübut edir ki, maddi çətinliklərin çoxluğuna, vəsait çatışmazlığına, sosial- mənəvi problemlərə və s. baxmayaraq, böyük alimlər, nüfuzlu insanlar elmin, elmi müəssisələrin keşiyində durub onu xilas edə bilirlər. Azərbaycan elminin müstəqillik qazandığı, özünəməxsus inkişaf yollarını müəyyən etdiyi bizim günlərdə əsas diqqətin məhz ictimai- ideoloji, humanitar- mənəvi sahələrə verilməsini mənə tamamilə təbii hesab edirəm. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycan xalqının, müstəqil Azərbaycan dövlətinin bu gün daha çox sosial- siyasi, mənəvi özünü təşkilə ehtiyacı var. Azərbaycan EA- nın hazırladığı çoxcildlik «Azərbaycan tarixi», «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi», «Azərbaycan dili tarixi» və s. əsərlər bu sahədə görülən işlərin yalnız kəmiyyəti deyil, həm də keyfiyyəti barədə, elə bilirəm ki, müəyyən təsəvvür yaradır. Həmin əsərlərin meydana çıxmasında bilavasitə mütəxəssislərlə birlikdə akademiya prezidentinin xüsusi rolu olduğu hamıya məlumdur. Bu gün EA- nın institutlarında iş şəraitinin get- gedə yaxşılaşması, elmi- tədqiqat işlərinin ardıcıl şəkildə aparılması, görkəmli alimlərin əməyinin qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin, müasir Azərbaycan

dövlətçiliyinin apardığı məqsədyönlü siyasətin nəticəsi olmaqla yanaşı, həmin siyasətin müdafiəçisi olan akademiya rəhbərliyinin xidmətidir. Son illər akademiya Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin onlarca görkəmli nümayəndəsinin yubileyləri keçirilmiş, onların böyük xidmətlərini dəyərləndirməklə respublikamızda elmə, mədəniyyətə nə qədər yüksək qiymət verildiyini nümayiş etdirilmişdir.

Azərbaycan xalqının şah əsəri «Kitabi- Dədə Qorqud»un tədqiqi, təbliği sahəsində Azərbaycan EA-nın son bir neçə ildə gördüyü böyük işlər elmi yığıncaqların, müşavirələrin keçirilməsi, məcmuələrin, monoqrafiyaların, lüğətlərin yazılıb nəşr edilməsi, akademiya əməkdaşlarının «Dədə Qorqud» mövzusunda müxtəlif səviyyəli çıxışları və s. xüsusi qeyd edilməlidir. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, Elmlər Akademiyası fəaliyyət göstərir, yaradıcılıq işi aparır, xalqımızın milli- mənəvi, intellektual tərəqqisinə bilavasitə təkan verir.

Mən Fərəməz müəllimin rəhbərliyi ilə keçən bir sıra elmi müşavirələrdə, yığıncaqlarda iştirak etmişəm. Və görmüşəm ki, o, yüksək elmi- intellektual səviyyəsi ilə yanaşı, demokratizmiylə seçilir: bir- birinə əks olan müxtəlif fikirləri, zidd mövqeləri diqqətlə dinləmək, etirazlarını özünəməxsus səmimiliklə, gülə- gülə bildirmək, heç kimin xətrinə dəyməmək, öz mövqeyindən sui- istifadə etməmək... bununla belə, yekun fikri, qərarı bütün sərtliyi, dəqiqliyi, güzəştisizliyi ilə qəbul etmək, onun həyata keçirilməsini təmin etmək F.Maqsudovun, görünür, uzun illərdən bəri adət etdiyi prinsipdir. Məhz həmin prinsipin nəticəsində mürəkkəb iqtisadi, ictimai-siyasi şəraitdə belə Azərbaycan elminin təşkili, mühafizəsi mümkün olmuşdur.

Mən əminəm ki, bir neçə ildən sonra respublikanın maddi- təsərrüfat, maliyyə imkanları Azərbaycan elminə lazımı səviyyədə vəsait ayırmağa şərait yaradacaq, elmimiz indikindən daha sürətlə inkişaf edəcək, daha məhsuldar olacaqdır. O zaman Azərbaycan elmini çətin şəraitdə süqut etməyə qoymayan elm təşkilatçılarının, birinci növbədə Azərbaycan EA- nın prezidenti F.Maqsudovun xidmətlərinin tarixi əhəmiyyəti daha aydın dərk ediləcəkdir.

Akademik F.Maqsudov nə qədər böyük alimdirsə, o qədər də təvazökar insan, gözəl yol yoldaşı, dost- mühasibdir. Mən onunla bir sıra səfərlərdə olmuş, müxtəlif səviyyəli yığıncaqlarda çıxışlarının, ətrafdakılarla ünsiyyət yaratmaq qabiliyyətinin şahidi olmuşam. Onu hər yerdə yalnız tutduğu ictimai- siyasi mövqeyə, qazandığı nüfuza, ada görə deyil, səmimi münasibətinə, dərin zəkasına, gözəl nitqinə görə də hörmətlə qarşılayır, diqqətlə dinləyir və sevirlər.

Fərəməz müəllimin təvazökarlığı onun sadə geyimindən, təbii hərəkətlərindən, isti münasibətdən başlayıb həyat tərzinə, düşüncəsinə, xarakterinə qədər gedir. Xalqımızın tarixində genişmiqyaslı xidmətləri olan bu görkəmli alimə və ictimai xadimə cansağlığı, mənsub olduğumuz xalqın gələcəyi naminə daha böyük uğurlar arzulayıram.

2000

RUSDİLLİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA AZƏRBAYCAN DİLİ ELEMENTLƏRİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi göstərir ki, azərbaycanlılar əsərlər boyu ictimai- mənəvi təfəkkürün sahələrində (elm, ədəbiyyat, dövlət idarəçiliyi və s.) Azərbaycan dili (Azərbaycan türkcəsi) ilə yanaşı, dünyanın müxtəlif inkişaf etmiş dillərindən geniş faydalanmışlar. Yalnız onu qeyd etmək kifayətdir ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda elmin dili ərəb dili, ədəbiyyatın

(poeziyanın) dili isə əsasən fars dili olmuşdur – Xətib Təbrizi, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Nəsrəddin Tusi kimi dahi mütəfəkkirlər öz əsərlərini məhz bu dillərdə yazmış, Məhəmməd Füzuli üç dildə- ərəb, fars, türk dillərində divan yaratmışdır. XIX əsrdə həmin ənənə yeni tarixi şəraitdə davam etmişdir – A.Bakıxanov, M.F.Axundov, Cəmaləddin Əfqani ana dilinə nə qədər böyük əhəmiyyət versələr də, dövrün tələbinə uyğun olaraq müxtəlif dillərdə yazıb yaratmış, mütrəqqi ideyalarını həm Qərbdə, həm də Şərqdə təbliğ etmişlər.

Ümumən Rusiyanın, eləcə də Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra müxtəlif sovet respublikalarında ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrinin, xüsusilə elmin, ədəbiyyatın, mətbuatın dili olaraq həm yerli (milli) dil, həm də rus dili işlənmişdir. Yerli (milli) dillərlə rus dilinin münasibətini bir sıra faktorlar şərtləndirmişdir. Onların əsasını isə yerli (milli) dilin inkişaf səviyyəsi müəyyən etmişdir (bu barədə bax: 12; 13). Belə ki, sovet dövrünə bir neçə əsrlik yazılı dil ənənəsi ilə gəlib çıxmış dillər rus dilinin təzyiqinə nəinki bu və ya digər dərəcədə dözmüş, hətta yüksək sürətlə inkişaf edib zənginləşmişlər. Elə dillər də olmuşdur ki, onların solumu rus dilinin yayılması ilə əlaqədar daralmış, həmin dillərin əhatə edəcəyi bir sıra kommunikasiya sahələrini məhz rus dili tutmuşdur. Ümumiyyətlə, sovet dövründə rus dilinin təmas etdiyi dillər aşağıdakı üç inkişaf səviyyəsində olmuşdur: a) yüksək səviyyə; b) orta səviyyə; c) aşağı səviyyə.

Yüksək inkişaf səviyyəsində olan dillərə Ukrayna, Belarus, Azərbaycan, özbək, gürcü, erməni, türkmən, latış və başqa dilləri aid etmək olar. Sovet dövründə bu dillərdə kifayət qədər zəngin elmi, bədii, publisistik və digər əsərlər yaradılmış, məktəb, təhsil inkişaf edib geniş yayılmış, həmin dillər rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qalxmışdır. Bu dillərin rus dili ilə əlaqəsi, aşağıdakı kimi, kifayət qədər mürəkkəb olmuşdur: a) yüksək inkişaf səviyyəsinə malik dillər, hər şeydən əvvəl, rus dilinin təsirini uğurlu bir şəkildə qəbul və inikas etdirə bilmiş, rus dilindən tərcümə sayəsində bədii, elmi, publisistik üslublar daha da zənginləşmiş, janr diferensiallığı genişlənmiş, ədəbilik səviyyəsi artmışdır; b) rus dili sovet dövlətinin rəsmi dili, ümumsovet elminin, mədəniyyətinin, siyasi- ideoloji təfəkkürünün əsas ifadə vasitəsi olaraq

milli respublikaların qlobal ünsiyyətində, onların beynəlxalq miqyasa çıxmasında yerli (milli) dillərin hər hansı şəkildə iştirakını sıxışdırmışdır; c) belə sıxışdırmaların hüdudları tədricən milli respublikaların daxilinə doğru genişləndirilmiş, xüsusilə «beynəlxalq düşüncə»nin işlədiyi sahələrdə- təbiət elmlərində, texnikada, ideoloji sahədə və s. milli dilin rolu məhdudlaşdırılmışdır.

Orta inkişaf səviyyəsində olan dillərə tatar, başqırd, qazax, qırğız və s. dilləri aid etmək olar. Həmin dillər sovet dövründə daha çox təzyiqlə məruz qalmış, bu dillərdə danışan xalqların yaşadıkları respublikalarda təhsil, bir qayda olaraq, rus dilində aparılmış, elm, ədəbiyyat, mətbuat və s. əsasən rus dilində inkişaf etmişdir. Aşağı inkişaf səviyyəsində olan dillər isə sovet dövrünə qədərki səviyyədə yuxarı qalxa bilməmiş, məişət dili səviyyəsində qalmışdır. Bu dillərin solumu daha yüksək ünsiyyət sferasında ya yerli (milli) dillərdən istifadə etmiş, ya da rus dilinə yiyələnmişlər.

Sovet dilçi- ideoloqları sovet dövlətinin süqutu ərəfəsində yazırdılar: «İctimai funksiyaların maksimal həcmi yerinə yetirən rus dili inkişaf etmiş dünya dillərindən biri olaraq bütün SSRİ xalqları dillərinə xeyirxah təsir göstərməkdədir. O, sovet xalqları dillərinə zənginləşmə və inkişafın əsas mənbələrindən biri kimi xidmət edir. Rus dili vasitəsilə SSRİ xalqları arasında mədəni mübadilə həyata keçirilir» (6, s.3).

Məsələ burasındadır ki, həmin mövqe məhz ideoloji mövqelər, obyektiv elmi baxışı əks etdirmir; belə ki, rus dilinin milli dillərə təsirini yalnız «xeyirxah təsir» kimi qiymətləndirmək birtərəflidir. Ona görə ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, rus dili eyni zamanda bu və ya digər yerli (milli) dilin fəaliyyət coğrafiyasına, bu və ya digər milli dil tərəkkürünün fəaliyyət sahəsinə nüfuz edərək onun funksionallığını məhdudlaşdırmışdır. Burada rus dilinin yalnız yüksək inkişaf səviyyəsi deyil, bir sıra ideoloji, hətta inzibati amillər də həlledici rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, bir dilin başqa bir dilə təsirinin ən mütərəqqi forması məhz mədəni təsirdir; etiraf etmək lazımdır ki, rus dilinin yalnız Azərbaycan dilinə deyil, SSRİ- də yaşayan xalqların hər birinin dilinə bu cür

təsiri olmuşdur. Lakin mədəni təsir müəyyən həddə ola bilər, əgər bu və ya digər dil «mədəni təsir» adı altında mədəni səviyyəsi aşağı olan dili öz tipologiyasından çıxarırsa, onu əvəz edirsə, bu artıq «mədəni təsir» deyil – iki dilin mübarizəsidir ki, həmin mübarizədə dillərin biri digərini ünsiyyət sferasından bu və ya digər dərəcədə çıxarır.

Rus dilinin Azərbaycan dilinə təsiri prosesi XIX əsrin 30- cu illərindən, yəni Şimali Azərbaycan Rusiya tərkibinə rəsmən daxil ediləndən sonra başlamış, təxminən bir əsr sonra – XX əsrin 30- cu illərindən isə həmin təsir artıq özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Sovet dövründə rus dilinin Azərbaycan dilinə mədəniləşdirici təsiri aşağıdakı sahələri əhatə etmişdir: a) Qərb ədəbiyyatının əsasları, yaxud janr ünsürləri Azərbaycan ədəbiyyatına məhz rus ədəbiyyatının (eyni zamanda rus dilinin) nümunəsində daxil olur və ona görə də Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu zənginləşir; b) Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu, demək olar ki, rus elminin (və rus dilinin elmi üslubunun) təsiri ilə müəyyənləşir, zəngin terminoloji baza yaranır; v) rus-sovet publisistikası Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik üslubunun, demək olar ki, yenidən təşkilinə təkan verir; q) rus dilinin rəsmi- işgüzar üslubunun təsiri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi- işgüzar üslubu yenidən formalaşır və s.

Lakin elə anlaşılmamalıdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları məhz sovet dövründə meydana çıxmışdır – onlar XVII- XVIII əsrlərdən kifayət qədər diferensial şəkildə mövcuddur (bu barədə bax: 2, 28-29). Burada söhbət funksional üslubi ifadə imkanlarının genişlənməsindən və müasir səviyyədə təzahüründən gedir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə rus dilinin Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarına zənginləşdirici təsiri özünü bir neçə mərhələdə və mərhələlərin hər birində müxtəlif intensivlikdə göstərir: I mərhələ (20- 30- cu illər) – aşağı intensivlikdə təsir; II mərhələ (40- 50 – ci illər) – orta intensivlikdə təsir; III mərhələ (60- 80- ci illər) - yüksək intensivlikdə təsir; IV mərhələ (90- cı illər) – təsirin sürətlə azalması.

Rus dilinin Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif funksional üslublarına təsiri eyni zamanda rus ədəbi dilinin müvafiq funksional üslublarının Azərbaycanda ay və ya çox dərəcədə yayılması ilə müşayiət olunur. Müqayisə edək:

I.Bədii üslub, yaxud ədəbi- bədii dil sahəsində Azərbaycan dili aparıcı, rus dili ikinci dərəcəli olmuşdur.

II.Elmi üslub sahəsində üç tendensiya müşahidə edilir: 1) humanitar elmlər üzrə elmi üslubda Azərbaycan dili aparıcı, rus dili ikinci dərəcəli olmuşdur; 2) təbiət elmləri üzrə elmi üslubda hər iki dil təxminən bərabər fəaliyyət göstərmişdir; 3) texniki elmlər üzrə elmi üslubda rus dili aparıcı, Azərbaycan dili ikinci dərəcəli olmuşdur.

III.Publisistik üslub, yaxud mətbuat dili sahəsində Azərbaycan dili aparıcı, rus dili ikinci dərəcəli olmuşdur.

IV.Rəsmi- işgüzar üslub sahəsində rus dili aparıcı, Azərbaycan dili isə ikincidərəcəli olmuşdur.

Rus dilinin Azərbaycanda ikincidərəcəli dil olaraq fəaliyyət göstərdiyi sahələrdən biri, göründüyü kimi, bədii təfəkkür sahəsidir ki, bu da öz növbəsində poeziya və nəsr olmaq üzrə iki yerə ayrılır.

Rusdilli Azərbaycan poeziyası XX əsrin 30- cu illərinin sonlarından Azərbaycanda rus dilinin sosial- mədəni mövqeyinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq yaranmağa başlamış, 50- ci illərdən etibarən isə artıq kifayət qədər geniş yayılmışdır. Rusdilli Azərbaycan poeziyasını yaradanlar içərisində müxtəlif xalqların nümayəndələri olsalar da, müşahidələr göstərir ki, onların ideya- məslək,dil- üslub baxımından ümumi cəhətləri olduqca çoxdur. İmran Seyidov, Aleksandr Plavnik, Aleksandr Xaldeyev, Varvara Konstantinovna, Vyaçeslav Zaytsev, Vladimir Qafarov, Vladimir Portnov, Səyavuş Məmmədzadə, Dmitri Dadaşidze, Nikolay Xatunsev, Rauf Səfərov kimi şairlərin yaradıcılığı bunu təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 80- ci illərin sonu 90- cı illərin əvvəllərinə qədər, yəni təxminən yarım əsrlik bir dövrdə rusdilli Azərbaycan poeziyası yüksələn xətt üzrə inkişaf etmiş, Azərbaycanda rusdilli şairlərin onlarla kitabları nəşr

edilmiş, 1953- cü ildən nəşrini bərpa edən «Literaturniy Azerbaydjan» jurnalı rusdilli Azərbaycan poeziyasının inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir.

Həmin jurnal, əslində, 1931- ci ildən çıxır: 1931- 1933- cü illərdə «Temp», «Udarnik» adlanmış, 1934- cü ildən «Literaturniy Azerbaydjan» adı ilə çıxmışdır. 1941- ci ildə jurnalın nəşri dayandırılmış, 1953- cü ildən bərpa olunmuşdur.

Rusdilli Azərbaycan şairlərinin, bütövlükdə yazıçılarının bir hissəsi Azərbaycanda doğulmuş, Azərbaycan (əsasən, beynəlmiləl Bakı) mühitində yaşayıb yaratmışlar; bəziləri isə Azərbaycana kiçik yaşlarında ailələri ilə gəlib, burada (əsasən, Bakıda) məskunlaşmışlar. Hər iki halda rusdilli Azərbaycan poeziyasının nümayəndələrinin yaradıcılıq tərcümeyi- halı bilavasitə Azərbaycanla bağlı olmuşdur. Onların, demək olar ki, hamısı Azərbaycan xalqının məişətinə, etnoqrafiyasına, etnopsixologiyasına, dilinə bu və ya digər dərəcədə bələd olmuşlar. Nizamidən Səməd Vurğuna qədər klassik Azərbaycan poeziyası, eləcə də müasir Azərbaycan poeziyasının ən gözəl nümunələri məhz rusdilli Azərbaycan poeziyası nümayəndələrinin fəaliyyəti nəticəsində rus dilinə tərcümə olunaraq «sovet xalqları» arasında yayılmışdır.

Rusdilli Azərbaycan poeziyasının formalaşmasında, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, beynəlmiləlçi, eyni zamanda olduqca milli Bakı mühiti böyük rol oynamışdır. A.Plavnik, A.Xaldehyev, V.Portnov, N.Xatunsev kimi şairlərin yaradıcılığı bir sıra hallarda həmin mühitin bilavasitə ifadəsi təsiri bağışlayır. Bu, əlbəttə, son zamanlar Azərbaycan mətbuatında hallandırılan «bakılı» sindromunun başlanğıcı deyildi, «proletar Bakısı» nın «beynəlmiləl Bakı»ya transformasiyası idi. Həm də, təbii ki, rusdilli Azərbaycan poeziyasının nümayəndələri Azərbaycanı Bakıdan görürdülər.

Əlbəttə, rusdilli Azərbaycan poeziyasının məhz Azərbaycan mühitinin linqvistik- mədəni hadisəsi olmasının nəticəsidir ki, həmin poeziyanı yarananların içərisində milliyyətçə azərbaycanlılar da mövcud idi. Eyni zamanda onların sayı, yaradıcılıq məhsuldarlığı get- gedə artırdı. İ.Seyidov, V.Qafarov, S.Məmmədzadə, R.Səfərov və b. rusdilli Azərbaycan poeziyasının inkişafında böyük istedad və əmək sərf etmişdilər.

Şerlərini rus dilində yazmağa başlayan ilk azərbaycanlıların İmran Seüidov öz poetik- linqvistik məramını hələ 40- cı illərdə belə elan etmişdi:

Ə vsey zemle,
Ə vsem narodam
Stremlösğ otrıtg tvoi polə,
Tvoy əsnıy um,
Tvoö prirodu,
Duşi izveçnuö svobodu
Na əzıke sedom Kremlə,
Kak jizng, prostom,
Kak pesnə, nejnom
İ vsem znakomom i bezbrejnom
Kak mir,
Kak russkaə zemlə.

Azərbaycanda rus dilinə marağ, şübhəsiz ki, yalnız sovet rejiminin kənardan təsirinin nəticəsi deyildi – hələ XIX əsrin ortalarından etibarən görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirləri rus dilini öyrənməyin, b udil vasitəsilə dünya mədəniyyətinə yiyələnməyin vacibliyini dönə- dönə qeyd etmişlər. Azərbaycanı sovet idarə üsulunun qəraplaşdığı 20- 30- cu illərdə ədəbiyyatın, o cümlədən də poeziyanın aparıcı dili Azərbaycan dili olsa da, rus və dünya ədəbiyyatı əsasən orijinalda oxunurdu. Məhz həmin illərdən başlayaraq həm rus, həm də dünya ədəbiyyatı nümunələri kütləvi sürətdə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmağa başladı. Eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının dünyaya çatdırılması üçün də əsas problem onun rus dilinə çevrilməsi idi... Beləliklə, 30- 50- ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə dünya ədəbiyyatı arasındakı «ünsiyyət»in, demək olar ki, yeganə vasitəsi kimi rus dilinin rolu gücləndi. Bu isə Azərbaycan bədii təfəkkürünü rus dilində ifadə etmək «marağ»ını formalaşdırdığına görə respublikada yaşayan rus və bir sıra qeyri-azərbaycanlı şairlər də həmin «marağ»a təkan verdilər, onun yeni bir keyfiyyətdə təzahürünə səbəb oldular. Sonuncular rusca şerlərində Azərbaycan təfəkkürünün və dilinin elementlərini əks etdirməyə, bəzən

azərbaycanca düşünüb rusca yazmağa çalışdılar. Azərbaycanda yaşayıb yaradan rus və, ümumiyyətlə, qeyri- azərbaycanlı rusdilli şairlərin Azərbaycan dilinə münasibətini Abram Plavnikin (xatırlayaq ki, o, yaradıcılığa 30- cu illərin ortalarından sonra başlamışdır) «Əzık» adlı şeri olduqca dəqiq ifadə edir:

Kak more, podstupaöhee k domu,
Kak xolodok volnengə u viska –
Oçarovangə reçi neznakomoy,
Zvuçanie druqoqo əzıka...

...Dost- gto druq, i obrahenğe k druqu,
A solnüe – gto məqkoe qöneş.

İ ə poroö kaznö sebə ukorom,
Çto ə v samozabvenğe ne prinik
K buşuöhemu vozle serdüa morö
S kakim prostım nazvaniem: əzık.

No, vse- taki, sqodami mne zametney,
Kak v nem zvuçit i bolğ, i torjestvo –
Ə prikosnulsə k tembram i aküentam
İ k çutğ qortannoy nejnosti eqo...

...İ v qorode, naveki samobıtnom,
V mnoqoobrazğe əzıkov i liü
Mne reçğ zvuçit – s druqoö reçğö slitno,
S qraniüami, i vse je bez qraniü!

Maraqlıdır ki, həmin misraların müəllifi (A.Plavnik) həyatının (əslində, uşaqlığının) Rusiya dövrünü güclə xatırlayır:

Mne kajetsə, çto gto prosto nebilğ –
Struçki qoroxa, v malenğkoy qorsti,

İ oqorod, i uloçka na Lempelğ –
Mesteçko, qde ə jil do desəti.

Artıq pozulmaq, unudulmaq üzrə olan uşaqlıq yaddaşı, yeni mühitin, şəraitin canlı obrazları ilə qovuşub Azərbaycanda yaşayıb yaradan rus şairinin bədii təfəkkürünü formalaşdırdığı kimi özünəməxsus dil tipologiyasını da müəyyən edirdi. Azərbaycanda yaşayıb yaradan rus şairinin Rusiyada yaşayıb yaradan rus şairindən daha çox, məsələn, Zaqafqaziyada, yaxud Orta Asiya respublikalarında yaşayıb yaradan rus şairləri ilə müqayisə etmək mümkündür. Rusiyadakılardan fərqli olaraq müttəfiq respublikalarda fəaliyyət göstərən şairlər daha az rusdurlar, daha çox yaşadıkları respublikaların mədəniyyətlərinə mənsubdurlar.

Rusdilli şairin Azərbaycandakı, yaxud hər hansı milli respublikadakı mədəni mövqeyini müəyyənləşdirən bir sıra ictimai- ideoloji amillər mövcud olmuşdur. Bu amillər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1) sovet ictimai- siyasi, mədəni inteqrasiya ideologiyası, «sovet xalqı» barədəki təbliğatın şüurlarda müəyyən yer tutması, respublikalar – milli mədəniyyətlər arasındakı fərqi tədricən «azalması»;

2) rus dilinin (və rus xalqının) SSRİ- dəki milli dillərin (və millətlərin, xalqların, etnik qrupların) fəvqündə olması, birləşdirici, beynəlmiləlçi funksiya daşması barədə kifayət qədər real, inandırıcı ideyaların sovet cəmiyyətində geniş yayılması;

3) nəhayət, «parçala v əhökm sür» siyasətinin yeni tarixi şəraitdə davamı olaraq «SSRİ xalqlarını» mümkün qədər kiçik, azsaylı milli- etnik birliklərə ayrılması- məsələn, türklərin (xüsusilə Orta Asiya, Şimali Qafqaz türklərinin) müxtəlif «xalqlara» parçalanması.

Lakin rusdilli şair sovet dövründə hər hansı respublikada – milli mühitdə eyni dərəcədə nüfuzlu idi qənaətinə gəlmək düzgün olmazdı; söhbət konkret şəkildə Azərbaycandan gedirsə, məsələn, Qazaxıstan, yaxud Qırğızıstanla müqayisədə Azərbaycanda yazıcının rus dilində yazması sosial- psixoloji baxımdan o qədər də asan olmamış, respublika ictimaiyyəti anadilli yazıcılara daha çox diqqət yetirmiş, ədəbi- bədii prosesin əsasında məhz

onların (Azərbaycan dilində yazanların) yaradıcılığı dayanmışdır. Ona görə də Azərbaycanın rusdilli yazıçıları, dövrün verdiyi linqvistik- ideoloji nüfuza baxmayaraq, daha sabit mövqeyə malik milli dil mühiti, yerli şərait, respublikanın mədəniyyət özünəməxsusluğu ilə hesablaşmalı olurdu. Bunu biz həmin yazıçıların yaradıcılığının həm məzmununda, həm də formasında görürük.

Maraqlıdır ki, Azərbaycanda yaşayıb-yaradan rus şairləri Rusiyada, məsələn, Moskvada rastlaşdıqları azərbaycanlıları – bakılıları «yerli» hesab edirlər:

V morozniy deng
Ə vstretil zempləka,
Bakinüa –
Ə pozval eqo koqda- to
On mimo,
Raskrasnevşiy sə sleqka,
Speşil kudo- to
V storonu Arbata.

(A.Xaldeev).

Həmin şairlərin ideya – estetik mövqeyini A. Xaldeyevin aşağıdakı misraları çox güman ki, aydın ifadə edir:

Rodivşisğ v Bakinskom predmestge,
Ə vetrom kaspiyskim dışal,
Ə s solneünim qorodom vmeste
Şaqal,
İ meçtal,
İ mujal.

On dal mne serdüe,
İ ruki,
Çastiüu oqnə svoeqo...
İ ne zaslonili razluki

Uzorçatıx başen eqo.

Göründüyü kimi Azərbaycanda yaşayıb yaradan rus şairləri özlərini bu torpağın, bu mədəniyyətin hadisəsi, məhsulu hesab etmiş, yaradıcılıq ilhamlarını bu diyardan almışlar.

Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə əlaqədar olaraq ölkədə rusdilli Azərbaycan poeziyasının müəyyən dərəcədə tənəzzülü başladı – son illər bu sahədə elə bir diqqət cəlb edən şer nümunəsi, demək olar ki, meydana çıxmamışdı. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda rusdilli Azərbaycan poeziyasının epoxası artıq artıq başa çatmış, yaxud başa çatmaq üzrədir. Lakin yarıməsrlük bir dövrdə mövcud olmuş həmin poeziyanın müxtəlif aspektləri, o cümlədən linqvistik baxımdan tədqiqi, şübhəsiz, böyük maraq doğurur.

Rus dilinin müxtəlif sovet respublikalarında müxtəlif funksional üslub sahələri üzrə yayılması elmi- nəzəri düşüncədə belə bir fikrin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır ki, rus dilinin «yerli», yaxud «milli» variantları mövcuddur və ya formalaşmaqdadır (bu barədə bax: 6, s. 3-5). Əlbəttə, belə bir fikir söyləmək nə nəzəri, nə də praktiki baxımdan özünü doğruldur (müqayisə üçün bax: 11, s. 35- 37). Bununla belə, bir sıra sovet dilçi- ideoloqları həmin fikri sadəcə səhv olduğuna görə deyil, rus ədəbi dili normalalarının «yerlərdə» pozulmasına qarşı çıxmaq məqsədi ilə təkzib etmək istəmişlər. Məsələn, «SSRİ xalqları dillərinin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı zənginləşməsi» kitabının girişində deyilir: «Ümumişlək rus ədəbi dili normalalarının yerli dillərin və dialektlərinin təsiri altında pozulmasının sosial nəticələrini nəzərə almaq xüsusilə vacibdir... Rus ədəbi dilinin Orta Asiya, Qafqaz, Baltıqyanı və digər «yerli variantlarının», müxtəlif orfoepik, leksik, sintaktik, stilistik normalalarının meydana çıxması SSRİ- nin müxtəlif regionlarının millətlərarası ünsiyyət dilindən istifadə edən əhalisi arasında qarşılıqlı anlaşmanı çətinləşdirirdi» (6, s. 4). Bununla belə, həmin əsərdə göstərilir ki, buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, rus ədəbi dilində «yerli» xarakterli spesifik leksik elementlər ümumiyyətlə olmamalıdır – olmalıdır, ancaq dialektizmlər və etnoqrafizmlər o

qədər artmamalıdır ki, rus ədəbi dilinin «yerli variantı» yaransın (6, s. 4; 8, s. 356).

Araşdırmalar göstərir ki, az- çox inkişaf etmiş yazılı dil leksik alınmaların çoxluğu hesabına yeni variant verə bilməz. Xüsusilə rus dili kimi inkişaf etmiş, sovet dövründə mərkəzdən yüksək keyfiyyətdə yayılma tempinə malik, yerlərdə ədəbi normativləri qorunan bir dilin variasiya vermək imkanı, demək olar ki, yoxdur. Bununla belə, Azərbaycanın rusdilli ədəbiyyatı göstərir ki, rus dili regional düşüncə kompleksinin məhz situativ daşıyıcısına çevrilə bilmişdir. Yəni burada söhbət hər hansı variantdan yox, bu və ya digər dilin, konkret halda rus dilinin öz fonetik, leksik, qrammatik normalarını saxlamaqla funksional variasiya verməsindən gedə bilər. Məsələn, deyək ki, rus poeziyasının dilində işlənməyən onlarla, hətta yüzlərlə söz, yaxud ifadə – obraz rusdilli regional poeziyanın dilində işlənə bilər. Yalnız belə bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, Nizami Gəncəvinin dilindən bəhs edən şərqşünaslar dəfələrlə göstərmişlər ki, bu dilin məhz bir türk şairinin dili olduğunu sübut edən çoxlu elementlər vardır. Rusdilli Azərbaycan poeziyası öz keyfiyyətinə görə «Xəmsə» ilə müqayisəyə, əlbəttə, gəlmir, bununla belə, rusdilli Azərbaycan poeziyasının dilində də azərbaycanizmlər (həm formal, həm də linqvopoetik ünsürlər) kifayət qədərdir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanın yalnız rusdilli poeziyasında deyil, nəsrində, publisistikasında da azərbaycanizmlərin, Azərbaycan etnokulturoloji, sosial- psixoloji kompleksinin təsiri olduqca qabarıqdır. Bu, başqa regional respublikalarda da, şübhəsiz, belədir (14; 15, s. 5-7). Bu cür «variantlaşma»nın, yaxud situativ variasiyaların isə, ümumiyyətlə, rus dilinə əhəmiyyətli bir təsiri yoxdur və ola da bilməz. Çünki rus dili özünün regional təzahür variasiyalarından çox yuxarıda dayanır. Həmin variasiyalar isə əvvəl davamlı, stabil, öz özündə geniş daxili inkişaf imkanına malik deyil; ikincisi isə, yerlərdə (milli regionlarda) ona o qədər böyük sosia- mədəni tələbat yoxdur; çünki o, elmi üslubda, rəsmi- işgüzar dildə və s. təzahür edə bilməz, ən çox əmişətdə və məişət dilinə yaxın olan ədəbi- bədii dildə variasiya vermək imkanına malikdir (bu barədə bax: 3; 7; 9 və s.).

Beləliklə, rusdilli Azərbaycan poeziyasının dili rus dilinin istənilən halda xüsusi variantı olmasa da, xüsusi variasiyasıdır. Variantla variasiyanın fərqi isə aşağıdakılardan ibarətdir: a) variant, yaxud variantlar invariantından (əsas variantdan) norma baxımından bu və ya digər dərəcədə fərqlənir, variasiya, yaxud variasiyalar isə normativ əlamətlərdə deyil, funksional baxımdan – «aksent» səviyyəsində fərqlənir; b) variantın təkamül- inkişaf enerjisi olduğuna görə o, invarianta (əsas varianta) çevrilə bilər, variasiyanın isə belə bir imkanı yoxdur; v) variant daha davamlı dil hadisəsi olub ictimai həyatın müxtəlif sahələrini, müxtəlif üslubları əhatə edə bilər, variasiya isə adətən bir üslub sahəsinə aiddir və s.

Müşahidələr göstərir ki, rusdilli Azərbaycan poeziyasının dili rus dilinin bir variasiyası olaraq əsasən aşağıdakı əlamətlərə malikdir: 1) bu dil rusdilli sovet oxucularından çox rusdilli Azərbaycan oxucusu üçün nəzərdə tutulmuşdur; 2) bu dildə Azərbaycan dilinin sözləri, ifadələri geniş əksini tapmışdır; 3) bu dildə Azərbaycan antroponimiyası geniş əks olunur; 4) bu dildə Azərbaycan toponimiyası geniş əks olunur; 5) bu dildə əsasən o rus sözləri işlənir ki, həmin sözlər Azərbaycan danışığı dili üçün səciyyəvidir; 6) bu dildə Azərbaycan poetizmləri, Azərbaycan ədəbiyyatından gələn obrazlar işlənir; 7) bu dilin dərin qatlarında təfəkkür sinkretizmi özünü göstərir və s.

Rusdilli Azərbaycan poeziyasına dil əlaqələri nəzəriyyəsi baxımından yanaşdıqda onu sadəcə olaraq rus dili ilə Azərbaycan dilinin əlaqəsi şəklində izah etmək düzgün olmazdı. Burada bir sıra ekstralingvistik və lingvistik amillər mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir:

I. Ekstralingvistik amillər: sovet ideologiyası, yerli beynəlmiləl cəmiyyət, yerli (milli) rusdilli mühit, Azərbaycan ədəbi- bədii düşüncəsinin beynəlmilləşmək, geniş miqyasda çıxmaq marağı, Azərbaycan mentaliteti və s.

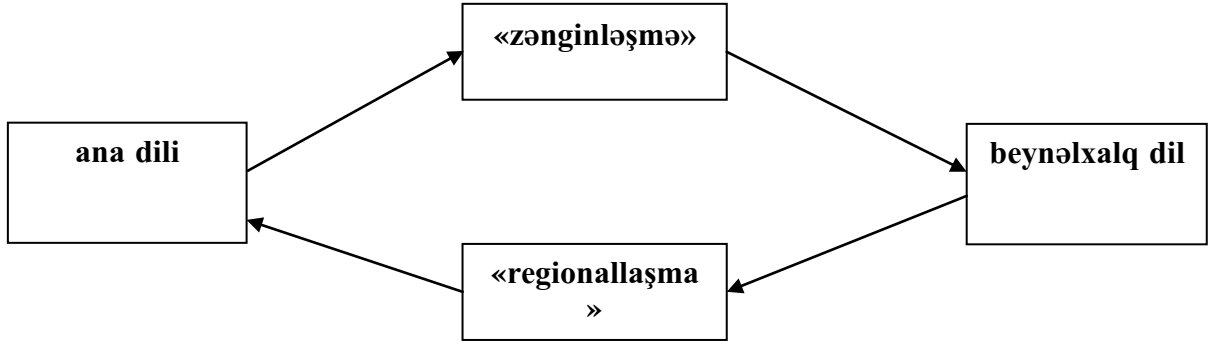
II. Lingvistik amillər: rus dilinin yerlərdə, milli respublikalarda, xüsusilə onların mədəniyyət mərkəzlərində yayılması, Azərbaycan dilinin genişplanlı müqaviməti və s.

Həmin amillərin düzləndiyi xətt isə yerli mühitlə rus dilinin qarşılaşmasından ibarətdir ki, həm ekstralingvistik, həm də lingvistik amillərin

hərəkəti məhz bu qarşılaşmanın həlli perspektivi baxımından dəyərləndirilə bilər. Yerli mühit rus dilinin qarşısına kifayət qədər güclü mentalitetlə (terminin geniş mənasında) çıxır, ona görə də rusdilli Azərbaycan poeziyasının dilində əzərbaycanizmlərin çəkisi kifayət qədər böyük olur.

Soevt dövründə Azərbaycan dilinin, ümumiyyətlə türk dillərinin rus dilinə təsiri barədə, demək olar ki, nadir hallarda bəhs olunmuş, əsas diqqət rus dilinin SSRİ- də yaşayan müxtəlif mənşəli xalqların dillərinə təsiri barədə danışmağa verilmişdir. Yalnız bir neçə araşdırma mövcud olmuşdur ki, burada türk dillərinin rus dilinə, daha doğrusu, onun bu və ya digər regiondakı təzahür formasına müasir təsiri etiraf edilmişdir (4, s.5; 5, s. 32- 33; 10, s. 29- 30). «SSRİ xalqları dillərinin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı zənginləşməsi» adlı monoqrafiyada isə həmin məsələyə daha geniş yer ayrılmış müxtəlif sistemli dillərin rus dilinə təsiri daha əsaslı şəkildə müəyyən qədər ətraflı araşdırılmışdır (6, s. 139- 297). Lakin həmin kitabda belə bir əsassız fikir də irəli sürülmüşdür ki, «sovet epoxasında sosialist millətləri dillərindən, o cümlədən türk dillərindən rus dilinə sözlərin və terminlərin keçməsinin də əsas kanalı milli- rus ikidilliliyi olmuşdur» (6, s. 231).

Müşahidələr göstərir ki, bu və ya digər regionda tam ikidillilikdən, yaxud çoxdillilikdən söhbət gedə bilməz. Əgər cəmiyyətin müəyyən təbəqəsi istənilən iki, yaxud çox dil bilirsə, bunlardan biri ana dili, digəri (yaxud digərləri) isə beynəlxalq dildir. Yəni birini etnik müəyyənlik, digərini (yaxud digərlərini) qlobal ictimai ünsiyyət ehtiyacı müdafiə edir. Bu dillər arasındakı münasibəti ana dilinin geniş mənada inkişaf səviyyəsi ilə həmin dildə danışan cəmiyyətin qlobal ictimai ünsiyyətə ehtiyac dərəcəsi müəyyən edir. Ona görə də ana dili «zənginləşir», qlobal ictimai ünsiyyət vasitəsi isə «regionallaşır». Ümumiyyətlə, bu münasibəti aşağıda verilmiş sxemdəki şəkildə təsəvvür etmək mümkündür (1).

Sxemdən də görünür ki, ana dilinin zənginləşməsi, bir qayda olaraq, hansı səviyyədəsə beynəlxalq olan dilin hesabınadır – beynəlxalq dilin isə bu və ya digər regionun dil təfəkkürünə uyğunlaşmaq imkanı vardır. Lakin bir daha qeyd etmək lazımdır ki, həmin uyğunlaşma müxtəlif miqyasda. Xarakterdə ola bilər ki, bunun da ən geniş yayılmış forması beynəlxalq dilin müəyyən dövr ərzində mövcud olan variasiya verməsindən ibarətdir.

2002

HARDAN BAXSAN GÖRÜNƏN İŞİĞİN ŞƏKLİ

Azərbaycan elmində Elçin İsgəndərzadənin hansı mövqe tutduğu bardə əsaslı bir fikir söyləmək mənim üçün çətindir, o səbəbdən ki, texniki elmlərdən xeyli uzağam, ancaq Elçinin ədəbi şəxsiyyətinə, sənətkarlıq qabiliyyətinə gəldikdə cəsarətlə deyə bilərəm ki, o, həm bilavasitə yaradıcılığına, həm də milli – ədəbi- ictimai mühitin təşkilindəki intensiv, enerjili fəaliyyətinə görə, həqiqətən, çox böyük mövqe, nüfuz sahibidir. Və bu mövqeyin, bu nüfuzun coğrafiyası Azərbaycanın sərhədlərini aşaraq ümumən Türk dünyasına yayılmaqda, yalnız Elçinin özünə deyil, eyni zamanda (bəlkə də, daha çox!) onun mənsub olduğu xalqın ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, ictimai fikrinə

böyük hörmət gətirməkdədir. Odur ki, Elçin İsgəndərzadə haqqında yazmaq, onun məhsuldar, sənətkarlıq baxımından keyfiyyətli olduğu qədər də orijinal müasir yaradıcılığını, ədəbi- ictimai təfəkkürümüzə gətirdiyi fikir yeniliklərini bir tam halında təhlil- şərh etmək artıq zərurətdir. Və mənim üçün olduqca xoşdur ki, Elçin haqqındakı ilk müfəssəl, monoqrafik əsəri müasir Azərbaycan (yalnız Azərbaycanmı?!) sənətinin böyük yaradıcılarından biri olan Adil Mirseyid yazmışdır...

«Hardan baxsan görünən adam»a – Elçin İsgəndərzadəyə, onun poetik şəxsiyyətinə, ədəbi varlığına, ən müxtəlif tərəflərdən özünəməxsus bir görünüşü istedadı ilə nəzər salan Adil oxucular qarşısında böyük düşüncə-təfəkkür mədəniyyətinin məhsulu olan analitik bir mənzərə canlandırır. Bu mənzərədə Nizami /əncəvi də, Məhəmməd Füzuli də, Federiko Qarsia Lorca da, Salvador Dali də, Van Qoq da, Səttar Bəhlulzadə də, Vladimir Vıotski də, Nazim Hikmət də, Şuşa da, Qarabağ şikəstəsi də ... var. Və ədəbiyyatın, sənətin özü qədər mürəkkəb, zəngin, bir az da emosional- impressionist bu mənzərədə Elçin İsgəndərzadənin aydın görünən obrazı da var. Deyəsən, «şair xoşbəxtliyi Elçin İsgəndərzadənin qapısını döyür»...

Adil Mirseyid şair Elçin İsgəndərzadəni alim, professor Elçin İsgəndərzadədən ayırmır, bununla belə onun esse- monoqrafiyasının araşdırma obyektinə məhz şair, sənətkar Elçin İsgəndərzadədir. O Elçin ki, iş otağında divardan qədim Qarabağ xalçası, saz və qoşalülə tufəng asıb...

Emosionallıqla intellektuallığın, lokallıqla totallığın, kaosla kosmosun birləşib ayrıldığı yerdə çoxspektrli bir işıq yanır. Və Adil Mirseyid qaranlıq otağında «oturub» hardan baxsan görünənə bu işığın şəklini çəkir...

ÖN SÖZ

Artıq görkəmli yazıçı-publisist, ijtimai-siyasi xadim, dövlət xadimi kimi tanınan Hidayət Orujov haqqında ilk məqaləmi yazanda o hələ gənc- otuz yaşlarında idi. Mən isə ədəbi tənqiddə yeni başlamışdım. «Ədəbiyyat və injəsənət» qəzetinin baş redaktoru, böyük şair Nəriman Həsənzadə Hidayətin İrəvanda nəşr olunmuş şeirlər kitabını mənə verdi ki, oxuyub fikrimi bildirim...

Azərbaycan poeziyasında eksperimental texnologiyaların jövlan etdiyi, genezisi məlum olmayan sərbəst şeirin «sərbəst düşüncələr» yaydığı (və ədəbi professionallıq kimi dəyərləndirildiyi) bir vaxtda Hidayətin şeirlərindəki səmimiyyət, xalq ruhundan gələn təbii intonasiya məni tutdu. Və o qədər valeh oldum ki, hələ yaxşı tanımadığım, keçdiyi yaradıcılıq yoluna dərinləndən bələd olmadığım müəllifi yalnız oxuduğum kitabındakı şeirlərinə görə Parnasın zirvəsinə doğru inamla addımlayan poeziya jəngavəri adlandırdım. Mənim Hidayət haqqındakı fikrimi bəyənənlər də, qısqançlıq hissələrini gizlətməyənlər də oldu. Lakin Hidayətin istedadlı, qeyrətli bir insan olduğunu, Ermənistanda Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin qorunub inkişaf etdirilməsində, gənç olmasına baxmayaraq, çox böyük işlər gördüyünü hələ o zaman – yetmişinji illərdə və səksəninji illərin əvvəllərində onu az-çox tanıyanların hamısı etiraf edirdi. Və ədəbi şəxsiyyətin (ümumən şəxsiyyətin!) ədəbi əsərdə, demək olar ki, itdiyi, yazıçıların laübalı həyat, düzgün xarakter (əslində xarətersizlik) nümayiş etdirməklə yazıçının məhz bu jür olmalı olduğunu israrla sübut etməyə çalışdığı bir dövrdə Hidayətin təbii, səmimi yaradıcılığı arxasında dayanan möhkəm, qüdrətli şəxsiyyəti, yalnız bədii deyil, eyni zamanda ijtimai-siyasi «mən»i hələ Ermənistanda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi illərdən özünü aydın göstərirdi. Onun şair, tərcüməçi, dramaturq, publisist, Dövlət Dram Teatrının rəhbəri kimi geniş mədəni-ijtimai fəaliyyəti (və bir daha xatırladıırıq ki, olduqja mürəkkəb bir şəraitdəki fəaliyyəti) hələ o zaman Hidayəti böyük bir Azərbaycan ziyalısı kimi qiymətləndirməyə hər jür əsas verirdi. Azərbaycanlıların yaşadıkları hər bir rayonu, kəndi gəzərək azərbaycanlılıq ideallarını jəsərlə, təmkinlə, özünəməxsus yüksək mədəniyyətlə təbliğ edən enerjili gənç, təbii ki, artıq «yadlaşmış vətən»də qala bilməzdi. Azərbaycan ziyalılarının XIX əsrdən başlayaraq həmişə «dost» adlandırdıkları (və məhz dost görmək istədikləri) xəyanətkar erməni «ideoloq»ları nəhayət son görkəmli Azərbaycan ziyalısını da Ermənistandan uzaqlaşdırdılar.

Və Azərbaycana – Bakıya köçməyə məjbur olan Hidayət istər-istəməz həyatının yeni mərhələsinə başlamalı oldu.

Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirdikdən sonra İrəvanda yaşayıb yaratmış, həyatının ən qaynar illərini «Ermənistan» deyilən türk yurdunda keçirmiş, bir-birinin ardınca «Məni səsləyəndə», «Məhəbbət qojalmır», «Bir az gözləyin məni», «Dənizi harayladım», «Eviniz analı olsun», «Zirvə jığırı», «Qatardan məktub», «Doxsanınıjı il», «Hərdən xatırla məni», «Ömrümün çəhlimləri» kimi poeziya kitabları nəşr olunmuş şairin hələ Bakıya köçəndən önjə yazdığı «Avtoportret», elə bilirəm ki, «hər şeyi yenidən başlamağ»ın mənəvi-ruhi ağırlığını aydın ifadə edirdi.

Zəngəzurda doğuldum,
İrəvanda yaşadım,
Bakıda öləjyəm.

Kövrək sarı sim idim.
Unudulmuş
Mükəddər
Nəğməyə dönəjyəm.

Bir yaddaş istəyirəm,
Bajara bilsə əgər,
Ömrümün yarısını,
ağını, qarasını,
çətən-çətən təzadlı
saatları, günləri
vura, çıxax, jəmləyə...
Yoxsa bütün həyatım,
ömrüm, müqəddəratım
sığışar beş jümləyə.

Bakıya köçdüyü illərdən Hidayətin yalnız həyatında deyil, yaradılıq

tərjümeyi-halında, ədəbi-ijtimai fəaliyyətində də yeni mərhələ başlandı.

«Gənçlik» nəşriyyatının baş redaktoru işləməklə yanaşı böyük ictimai, siyasi, ideoloji dəyişikliklər ərəfəsində olan respublikanın həyatında fəal iştirak etməyə, xüsusilə publisistik yaradılıqla daha ardıcıl məşğul olmağa başladı. 80-ji illərin ortalarından Hidayətın publisistik fəaliyyətinin güclənməsi təsadüfi deyildi – həssas (və çevik) ziyalı təfəkkürü ona təlqin edirdi ki, dünyada nə isə böyük təbəddülatlar yaranmaqda, on illər boyu şəninə nəğmələr qoşulmuş «sovet jəmiyyəti»ni təşkil edən xalqlar bir-biri ilə haqq-hesab çürütməyə hazırlaşmaqda, onun mənsub olduğu xalq isə ciddi sınaqlarla üzləşməkdədir.

Təkjə Hidayət yox, Tarixin özü də həyatını yenidən başlamalı oldu...

Azərbayjanda keçən əsrin sonlarında baş verən (və gözlərimiz qarşısında artıq tarixə çevrilməkdə olan!) milli müstəqillik hərəkəti o vaxta qədər ya tanınmayan, ya da az tanınan bir sıra şəxsiyyət-potensialların özünüifadəsi üçün geniş meydan açdı. Biri digərini sürətlə əvəz edən ilk mərhələlərdə həmin meydanın əsas qəhrəmanları xalqın ruhuna daha yaxın olan ədəbiyyat adamları idi. Lakin tarixin ədəbiyyat adamına verdiyi (əslində isə, onun professionallıq mahiyyətinə o qədər də dəxli olmayan) səlahiyyət ədəbi-ictimai mühitdə nə qədər böyük janlanma yaratsa da, çox tezliklə bütün aydınlığı ilə ortaya çıxdı ki, ədəbiyyat adamının ictimai-siyasi fəaliyyəti yalnız böyük dövlət quruluşunun jəmiyyətə çoxmiqyaslı rəhbərliyi başlayan andan effekt verir. Və doğrudan da, keçən əsrin 90-ji illərinin ortalarından başlayaraq Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın bir sıra ədəbiyyat xadimləri milli dövlət quruluşu işinə yalnız bir həvəskar kimi, yaxud siyasi ekzotika yaratmaq məqsədilə deyil, peşəkar olaraq jəlb edildilər. Əlbəttə, ədəbiyyat adamının dövlət quruluşu işində, xüsusilə ön sıralarda fəaliyyətinin nə dərəcədə faydalı olması barədə həm ümumiyyətlə, həm də konkret hallar əsasında fikir yürütmək olar. Anjaq bir məsələ tamamilə aydındır ki, ədəbiyyat xadiminin önündə böyük siyasi xadim gedirsə, onun potensialından milli dövlət quruluşu prosesində lazımi səviyyədə istifadə etməyi bəjarırsa, onda ədəbiyyat adamının ictimai-siyasi fəaliyyətinin faydalılığı heç bir şübhə doğurmur.

Azərbaycan xalqının milli müstəqillik hərəkatı başlayanda kifayət qədər böyük ədəbi yaradıcılıq təjribəsi ilə yanaşı mükəmməl ijtimai-siyasi dünyagörüşünə malik Hidayətin bu hərəkatdan kənarında dayanması mümkün deyildi. Lakin o, ədəbiyyatdan siyasətə bir göz qırpımında keçməyə hazır olan bəzi həmkarlarından fərqli olaraq siyasətə «siyasətçi» kimi yox, məhz ədəbiyyat adamı, publisist kimi gəldi. Hidayətin ijtimai-siyasi problemlər qaldıran, ətrafda baş verən mürəkkəb hadisələrin genişmiqyaslı analitik şərhinə yönəlmiş publisistik yazıları (və bu yazıların arxasında dayanan ijtimai xadim təjribəsi) ona böyük nüfuz qazandırdı.

Hidayəti hələ 60-jı, 70-jı illərdən şəxsən tanıyanlar bilirdilər ki, o, öz xalqının problemlərinə nə qədər dərinləndən bələd olan, həmin problemlərin həlli üçün imkanları daxilində nə qədər əzmlə çalışan bir insandır. İrəvanda yaşayan Hidayət bununla Ermənistan azərbaycanlılarına göstərirdi ki, biz öz vətənimizdə möhkəm dayanmalı, təzyiqlər nə qədər amansız olsa da, dədə-baba yurdumuzu tərk etməməliyik. «Sovet Ermənistanı» qəzetinin əməkdaşı, J.Jabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının direktoru, Ermənistan Yazıçılar İttifaqı Azərbaycan Şurasının rəhbəri, İrəvan Dövlət Pedaqoci İnstitutunun müəllimi olduğu illərdə o, həmişə çalışmışdı ki, xalq öz vətəmindən, etnik-mədəni sistemindən, əsrlər ərzində müəyyən olmuş mənəvi joğrafiyasından ayrı düşməsin. Həm şair, həm ideoloq-ziyalı sözünü demiş, həm də ijtimai fəaliyyəti ilə milli iradənin qırılmaması uğrunda gənclik çağlarından başlayaraq ardıcıl mübarizə aparmışdı.

Hidayət Bakıda məskunlaşdığı ilk illərdən etibarən publisistika, xüsusilə siyasi publisistika sahəsində heç kimin görə bilməyəcəyi miqyasda fəaliyyət göstərirdi. Onun 80-jı illərin sonu 90-jı illərin əvvəllərindəki məqalələri, bir tərəfdən, müəllifin mövzuya dərinləndən bələdliyi, hər bir hadisəni ən xırda detalına qədər bilməsi ilə maraq doğururdusa, digər tərəfdən, yüksək siyasi-ideoloji təhlil səviyyəsi, professionallığı ilə diqqəti jəlb edirdi. Və eyni zamanda həmin məqalələr yetkin yazıçı düşüncəsinin məhsulu kimi öz bədii keyfiyyəti ilə də seçilir, Azərbaycan publisistikasına yeni üslub, yeni ifadə tərzini gətirirdi. O zaman hələ mövjud olan sovet senzurası Hidayətin publisistik

məqalələrini nə qədər «redaktə etsə» də, onları az qala hər jümləyə hopmuş milli duyğulardan, vətənpərvər məfkurədən məhrum etməyə qadir deyildi.

Keçdiyi zəngin yaradıcılıq yolu, qazandığı böyük ictimai-siyasi təjribə Hidayəti dövlət idarəçiliyinə gətirib çıxardı. Və o, Heydər Əliyev məktəbinin istedadlı yetirmələrindən biri kimi artıq neçə illərdir ki, yüksək dövlət vəzifəsində səmərəli fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının (və Ümummilli lider Heydər Əliyevin) milli məsələlərlə bağlı siyasətini uğurla həyata keçirən Hidayət öz zəhmətkeşliyi nəticəsində həmin sahədə də böyük təjribə qazandı. Azərbaycanda zaman-zaman məskunlaşaraq ölkənin ictimai, iqtisadi, mədəni inkişafına öz töhfəsini vermiş, zəngin etnik mənşərini müəyyənləşdirmiş müxtəlif xalqların tarixi birliyini qoruyub gücləndirməyə, qonşu respublikaların xalqları ilə etnik-mədəni əlaqələri genişləndirməyə Hidayət yalnız vəzifə borju kimi deyil, həm də bir ziyalı olaraq genişmiqyaslı fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi baxırdı. Və Azərbaycan ziyalıları vaxtaşırı olaraq bu işlərə jəlb etməklə milli problemlərin geniş ictimai-intellektual kontekstdə, əsaslı, etibarlı həllinə çalışırdı.

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə sədr təyin olunduğu ilk aylardan o, zəngin ziyalı-təşkilatçı təcrübəsinə əsaslanaraq müstəqil dövlətmizin bu sahədəki siyasətini uğurla həyata keçirməyə başladı.

Lakin Hidayət dövlət işində çalışdığı illərdə də ədəbi-bədii fəaliyyətindən, publisistik yaradıcılıqdan heç zaman ayrılmamış, çox gənç yaşlarında ədəbiyyatla başladığı əhdi-peymanı pozmamışdır.

2000- ci illərdə yazıb çap etdirdiyi onlarla gözəl şeirləri, böyük uğurla tamaşaya qoyulmuş «Məhəbbət yaşayır hələ», «Məni qınamayın», « Bu dünyanın adamları» pyesləri, erməni fitnəkarlığını ifşa edən kəsərli bədii-publisistik yaradıcılığı onun ədəbi şəxsiyyətinin get-gedə daha da zənginləşdiyini, kamilləşdiyini göstərir. Ümumiyyətlə, Hidayət zamanın sosial-mənəvi sifarişlərini həmişə yüksək ziyalı mədəniyyəti, yazıçı həssaslığı ilə qəbul etmiş, öz mütəfəkkir mövqeyini heç zaman gizlətməmişdir.

Mən əminəm ki, Hidayətin böyük yazıçı, publisist, ijtimai xadim istedadı onun siyasətçi, dövlət xadimi kimi fəaliyyəti üçün həmişə tükənməz mənbə olacaq, ona ilham verəjək, yeni poetik «Avtoportret»lər yazdırajaqdır.

2007

PREZİDENT SEÇKİLƏRİ İLƏ BAĞLI «SABAHA İLHAMLA» ADLI ELMİ- NƏZƏRİ SESSİYA

Rafael Hüseynov:

- Bugünkü sessiyada ilk olaraq 3 məruzə nəzərdə tutulmuşdur. Akademik Bəkir Nəbiyevin, millət vəkili Nizami Cəfərovun və mənim məruzələrim. Bilirsiniz ki, prezidentliyə namizədlərin vəkilləri bu günlər ərzində çox gərgin işləyiblər, ən müxtəlif rayonlarda olublar, toplantılarda, tədbirlərdə iştirak ediblər. Bəkir müəllim də dünən Ağdaşda olub. Axşam da prezidentliyə namizəd cənab İlham Əliyevin görüşündə iştirak edib. Çox yorğundur. Və digər bir tədbir də var, bu gün saat 4 –də orada iştirak edəcək, ona görə üzrlü səbəbdən bizim tədbirə qatıla bilməyib. Həmin səbəbdən mən ilk

sözü millət vəkili, MEA-nın müxbir üzvü, Atatürk Mərkəzinin direktoru, bu seçki prosesində çox fəal iştirak edən, əksər tədbirlərdə sözünü deyən Nizami Cəfərova verirəm. Buyurun, Nizami müəllim.

Nizami Cəfərov:

– Hörmətli Rafael müəllim! Hörmətli mərasim iştirakçıları.

Son zamanlar Azərbaycanın ictimai- siyasi- mənəvi həyatında baş verən hadisələr, mən qəti şəkildə bildirirəm ki, bizim xalqımızı mənən, ruhən yüksəldir. Yəni elə proseslər ola bilər ki, bu proseslərdə inkişaf etmək əvəzinə xalq böyük intriqalar içərisinə düşür. Amma son dövrlərdə Azərbaycanda baş verən hadisələr, çox yaxşı ki, tam bir sistemli şəkildə bizim millətimizi həm milli- mənəvi baxımdan, ruh baxımından, həm də siyasi- ideoloji dünyagörüşü baxımından xeyli mütəşəkkil edib. Bunların içərisində, təbiidir ki, prezident seçkiləri bizim üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əlbəttə, prezident seçkilərində həmişə münaqişələr olur. İddialar bütün parlaqlığı ilə orada yaşayır, ölkənin siyasi aspektində nələr varsa, hamısı təzahür edir, intonasiya, ritm dəyişir. Bəzən adət etmədiyimiz ifadələr eşitməyə başlayırıq. Bu, zahirən belə görünə bilər ki, bizim xalqımız üçün qüsurlu, nöqsan gətirir. Amma bu da mütəşəkkilliyə kömək edən məsələdir. Yəni, xalqın enerjisi bütün parlaqlığı ilə ortaya çıxır, burada düşüncə mədəniyyəti, düşüncə antimədəniyyəti və siyasi qüvvələrin hansının xalqın bilavasitə mənafeyini ifadə elədiyi, hansının əxlaqlı olduğu, hansının bu xalqın mənəviyyatından kənarında olduğu ortaya qoyulur. Hansı qüvvələrin Azərbaycan xalqının dostlarıyla nə dərəcədə yaxın olduğu, bəlkə də deyək ki, o sabit vəziyyətlərdə, yəni seçkiyəqədərki vəziyyətlərdə o qədər yaxşı görünür. Amma seçki prosesləri o dərəcədə açıq- aşkar bir şəkildə siyasi xarakteri ortaya çıxarır ki, bu da bizim xalqımıza öz gələcəyini müəyyənləşdirmək üçün çox vacibdir. Və biz bu seçkilərə gedərkən istər Milli Məclisdə, istərsə də başqa bir sıra bizim dövlətimizin siyasi mənafeyi ilə əlaqədar məsələlərdə həmişə bir şeyin üzərində çox dayanırıq. Seçkilər gəldi-

gedərdi. Yəni seçki konkret olaraq daim davam edən bir proses deyil. Amma mahiyyətinə varanda, əslində, seçki hər gün gedir. Amma onun zirvə hissəsi çox qısa bir tarixdə baş verir və bitir. Elə etmək lazımdır ki, bu seçki prosesində yalnız biz prezidentimizi seçməyə, həm də seçki mədəniyyətini öyrənək. Bu bizim xalqımız üçün çox vacibdir, çünki Azərbaycanda, ümumiyyətlə Şərqdə seçki keçirmək mədəniyyəti, etiraf edək ki, çox aşağıdır. Bu aşağılığın da ən mühüm cəhəti çox zaman kütləvilikdə olur. Məsələn, kütləvi şəkildə hansısa bir prosesin arxasınca gedilmir, yəni fərd və vətəndaş görünmür. Bizə bu seçkilər həm də ona görə lazımdır ki, seçki keçirmək mədəniyyətini öyrənək və vətəndaş kimi formalaşa bilək. Yalnız prezidenti seçməyə, vətəndaşı da seçək. Yalnız konkret şəxsiyyət üzərində düşünməyə, özümüz üzərində də düşünək. Və bu gün Azərbaycanda iqtidarın bir vəzifəsi öz nümayəndəsini, xalq üçün daha münasib olan bir şəxsiyyəti prezident seçməkdirsə, digər bir xüsusiyyəti də o şəxsiyyətin gələcəkdə normal işləməsidir. Yəni bu şəraiti yaratmaq mümkün olmasa, ən böyük şəxsiyyətlər də bir iş görə bilməzdilər. Və yaxud, ən böyük tarixi şəxsiyyətlərin də fəaliyyəti ancaq mübarizədən ibarət olub. Odur ki, biz bu seçkilərə kifayət qədər mürəkkəb düşüncələrlə gedirik. Yəni bu seçkilər, sadəcə, bizim bəzilərimizin düşündüyü kimi xüsusi formalar, texnologiyalar işləyib hazırlamaq və cəmiyyətin əsas siyasi qüvvəsini istədiyi şəxsiyyətdə görmək iddiası ilə əlaqədar deyil. Əlbəttə, İlham Əliyevin prezident olması üçün birinci şəraiti xalqımızın istəyi yaradıb. Bizim bu gün gələcəyi yaşamaq imkanlarımız var. Həm siyasi mənada, həm mənəvi, həm də iqtisadi mənada. Bu şərait tələb edir ki, bu gün hakimiyyətə İlham Əliyev gəlsin. Ona görə ki, İlham Əliyevin bu xalqın qarşısında heç bir günahı yoxdur. O namizədlər ki, İlham Əliyevlə bərabər prezident olmaq istəyirlər, onların, demək olar ki, hamısının kifayət qədər böyük günahları var. Dərk olunan və olunmayan günahları. Onlar, ümumiyyətlə, bizim cəmiyyətimizdə çox şübhəli qarşılanan, çox şübhəli tərcümeyi- halları olan insanlardır. Və məsələnin bir cəhəti də bundan ibarətdir ki, xüsusilə iddialı olan bu insanlar vaxtilə hakimiyyətdə təmsil

olunublar. Onlar müxtəlif məqamlarda xalqın tələbi ilə istifadəyə getməli olublar.

Bu məsələlərlə bağlı mən konkret faktlar gətirmək istəmirəm. Çünki artıq bir neçə aydır ki, bizim mətbuatımız bu faktları tam aydınlığı ilə gətirir. İkinci bir məsələ də var. Bu məsələ də ondan ibarətdir ki, bu insanlar özlərinin hansısa şəxsi yerlərinə yox, özlərinin hansısa yaratmış olduqları idyеalar, hansısa yaratmış olduqları konstitusiyalara can atmırlar. Bu insanlar bilavasitə cənab Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış mövqe uğrunda mübarizə aparırlar. Yəni o mövqeyi ki, Azərbaycan Prezidenti, Azərbaycan xalqının şəriksiz lideri yaradıb, o mövqeyi tutmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Yəni, bu da bizim üçün, elə bilirəm ki, çox ciddi məsələdir. Və bu mübarizədə onlar bu mövqeyi yalnız tutmaq yox, bu mövqe ilə münaqişə zəminində hakimiyyətə gəlmək istəyirlər. Yəni, tam neqativ bir düşüncə ilə, tam neqativ bir mübarizə ilə. Və bunların irəli sürdüyü az- çox maraqlı ola biləcək iddialar varsa da, həmin iddiaların böyük bir hissəsi, yalnız belə deyək, əsaslı olmayan, həyata keçirilməsi mümkün olmayan, şübhəli olan iddialardır.

Ola bilər bu cəhətdən onlar İlham Əliyevdən xeyli dərəcədə aşağıda dayanıblar və xeyli dərəcədə «poetik» və «obrazlı» görünürlər. Amma İlham Əliyevin təklifləri çox aydın, konkret, bəzən hətta cənab Heydər Əliyevin qurmuş olduğu ideologiyalardan daha irəli gedə bilən və daha modern ideologiyalardan doğan təkliflərdir. İş yerlərinin açılması ilə əlaqədar konkret təkliflər, iqtisadi əlaqələrlə bağlı konkret təkliflər, maliyyə münasibətləri ilə bağlı konkret təkliflərmüasir beynəlxalq biznes münasibətləri ilə bağlı konkret təkliflər. Yəni bu təkliflər, sadəcə, İlham Əliyevin görmək istədiyi, görməyə başlayacağını iddia etdiyi işlər deyil. Gördüyü işlərin davamlı olaraq irəli sürdüyü konkret fikirlərdir. Yəni, bu işlər artıq görülüb, bu işlər davam edir. Davamlılıq baxımından da İlham Əliyev öz iddiaları ilə olduqca konkret və aydın görünür. Onun namizədliyi olduqca konkret və aydın görünür. Nəhayət, başqa bir cəhət də var ki, o, Azərbaycan xalqının ideya- məslək liderinin bilavasitə varisidir. Bu varislik məsələsini bəzən bizdə şəxsi, fərdi varislik səviyyəsinə çatdırırlar. Amma İlham Əliyevin gücü ondan ibarətdir ki, o,

Heydər Əliyevin məhz siyasi varisidir. Bir böyük gücü də ondan ibarətdir ki, məhz mənəvi varisidir. Yəni onun ruhunu, onun enerjisini daşıyır və bu enerji də, əslində, yalnız Heydər Əliyevin şəxsi maraqlarının və iddialarının təzahürü olmayıb, bu, elə Azərbaycan xalqının enerjisidir. Azərbaycan xalqının lider dövlət başçısını yaratmaq qabiliyyətinin tam yüksək səviyyədə təzahüründən irəli gəlmiş potensialdır ki, bu potensialı İlham Əliyev davam etdirir və biz əminik ki, bu davamətdirmə hər ay daha intensiv şəkildə olacaq. İlham Əliyev siyasi xadim olaraq kifayət qədər təcrübəsi olsa da, gəncdir, yəni Azərbaycanda hadisələr həmişə elə baş verib ki, biz dövlət başçısını bir az yaşlı təsəvvür etmişik. Yəni yaşlılıq kompleksi bizim beynimizdə var. Ona görə də bəzən İlham Əliyevin opponentləri onun məhz gəncliyinə istinad edirlər ki, bu gənclik ona mane olmayacaq ki? Onun opponentləri aqressiv tənqidlərlə gənclik maraqlarından irəli gələn bir sıra məqamları qabartmağa çalışırlar. Amma bu məqamlar elə məsələlərdir ki, onun şəxsiyyətini, onun düşüncələrinin normallığını, həyat tərzinin mükəmməlliyini zədələmir.

Biz, Azərbaycan ziyalılarının böyük əksəriyyəti İlham Əliyevin prezident olması üzərində ona görə istinad edirik ki, biz varislik istəyirik. Bu, bəlkə də İlham Əliyevin perspektivliyini müəyyənləşdirən ən sas iddiadır. Biz niyə varislik istəyirik? Biz hamımız kifayət qədər böyük həvəs və maraqla desək ki, Azərbaycanın 2500- 3000 illik dövlətçilik tarixi var, yaxşı bilirik ki, bunlar varissiz dövlətlər idi. dövlətdə varislik ona deyirlər ki, onların arasında varislik həqiqətən olmalıdır. Yoxsa bir dəfə İran dövləti, bir dəfə türk dövləti, bir dəfə ərəb dövləti, bir- birinə qarşı olan hakimiyyətlərdir. Bu varissizlik Azərbaycanda 2500- 3000 il davam edən dövlətçilik tarixinin tam bir siyasi xarabazarlığını yaradıb, yəni bir- biri ilə münaqişədə olan dövlət quruculuğunun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi Azərbaycanın tarixində bilavasitə yoxdur. Çox çətin məsələdir.

Bu gün Azərbaycanda prezident olmaq istəyən bəzi insanlar çox böyük maraq, həvəs, bir sıra hallarda xalqa əsaslanaraq təqdim elədilər ki, müstəqil Azərbaycan dövləti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Bu, belə də

deyilməliydi. Amma Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən milli müstəqil dövlət quruculuğunun ilk intensiv gedişi proseslərində biz heç nə götürə bilmədik. Yəni, çoxlu qərarlar var, göstərişlər var, milli hisslərlə dolu çoxlu-çoxlu, böyük- böyük iddialar var. Amma konkret istifadə etmək üçün çox az şey var. Ona görə də təsadüfi deyil ki, cənab Heydər Əliyev Azərbayanda müstəqil dövlətin başına gələn kimi daha çox Türkiyənin təcrübəsindən istifadə etdi, daha çox Atatürkə əsaslandı, nəinki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə və M.Ə.Rəsulzadəyə. Çünki dövlət qurucusu üçün bəzən metaforik dövlətlər əsaslı bir təcrübə ola bilmir. Bəzən biz varislikdən çox danışırıq, amma bütün fəaliyyətimiz o varisliyin əleyhinə olur.

Biz İlham Əliyevi bir də və daha çox ona görə müdafiə edirik ki, Azərbaycanda varislik olsun. Azərbaycanda varislik bir də ona görə olsun ki, artıq Azərbaycanı inkişaf etdirmək üçün hər cür əsası olan siyasi- ideoloji kompleks yaradılıb. Bunu dağıtmaq artıq xalqa tarixi düşmənçilikdir. Ona görə də biz bu yaranmış hadisəyə qarşı mübarizə aparan insanları prezident seçə bilmərik.

İlham Əliyevlə bağlı, onun şəxsi xarakteri ilə, istedadı ilə bağlı bir sıra məqamlar da var. Və son görüşlərdə biz onu bütün aydınlığı ilə gördük. İlham Əliyev atasından və bizim xalqımızın ədəbi liderindən fərqli lider olacaq. O fərqlilik nədə olacaq? Mən də İlham Əliyevin vəkiliyəm və bir sıra məsələlərdə öz sözümlü deyə bilərəm. Demək istəyirəm ki, İlham Əliyev haqqında fərqli fikirlər ola bilər. Amma bu fərqli fikirlərin mütləq əksəriyyəti müsbətdir və biz gələcəyin yox, bugünün lideri haqqında danışdığımızı artıq hiss edirik. Bilirik ki, onun fəaliyyəti Azərbaycan üçün çox progressiv bir fəaliyyətdir. Nə fərq ola bilər cənab Heydər Əliyev və İlham Əliyevin fəaliyyətində? Şübhəsiz, Heydər Əliyev nəhəngdir və onun gördüyü işi Azərbaycanda min ildən bir görmək olar. Bu, asan bir iş deyildir, bu, bütöv bir mexanizm idi – yarandı, hərəkətə gəldi, xalqın diriliyi üçün, xalqın mövcudluğu üçün möhkəm, əsas bir baza yarandı. Amma İlham Əliyevin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, İlham Əliyev müasir dünyanın adamıdır. İlham Əliyevə təsir edən siyasi faktorlar, amillər cənab Heydər Əliyevə təsir edənlərdən çoxdur. Bu insanlar ayrı- ayrı

dövlətlərin, ayrı- ayrı zamanların övladlarıdır. İlham Əliyevin fəaliyyətində kütləvilik arxa plana keçəcək. Yəni kütləvi tədbirlər, hadisələrə kütləvi qoşulmalar və s. Fərdin, vətəndaşın yetişməsi üçün daha geniş imkan yaranacaq. Bu cəhət, elə bilirəm ki, müasir dünyada yaşamağımızın əsas şərtlərindən biridir. Bu gün dünyada xalqlar və millətlər hüququ yoxdur. Biz də bu yolla getməliyik. Bizim də bu yolla getməyimizdə İlham Əliyev çox mühüm şərtidir.

İlham Əliyevin son zamanlar keçirdiyi görüşlərdə bir az kütləvilik var. Çünki biz hələlik bir az xalqımızın hissləri ilə oynamalıyıq. Xalqımız hələlik kütləvilik istəyir. Lakin bunlar son addımlardır. Əsas diqqət şəxsiyyətə, insana, onun fərdi gücünə, qabiliyyətinə veriləcəkdir. mən elə bilirəm ki, Azərbaycan insanı buna hazırdır. Fərdilik baxımından bir mühüm cəhət də ondan ibarətdir ki, İlham Əliyev tarixdən danışmır, obrazlı ifadələr işlətmir. İlham Əliyevin danışmaları çox aydındır – biz yaxşı yaşamalıyıq, biz insan kimi güclü olmalıyıq, işləməliyik və həyatımızdan zövq almalıyıq.

Bu, bizim siyasətimizdə, elə bilirəm ki, ən böyük hadisədir. Və biz belə qlobal və aydın texnologiyalara görə İlham Əliyevi müdafiə edirik və edəcəyik. İmkan verməyəcəyik ki, İlham Əliyevə qarşı hər hansı bir qüvvə çüxsün. İlham Əliyev işlərində düz hərəkət də eləsə, müəyyən səhvlərə də yol versə, biz onu müdafiə edəcəyik. Sağ olun.

2003

ÖN SÖZ

(Sona Vəliyevanın «Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi- estetik təlim kimi» kitabı)

Azərbaycançılığın biri digəri ilə üzvü əlaqədə olmayan müxtəlif ideyalardan, daha doğrusu, həmin ideyaların mexaniki yığımindan az- çox mükəmməl bir ideologiyaya çevrilməsi, heç şübhəsiz, Azərbaycanda milli

dövlətçilik təfəkkürünün təşəkkülü, inkişaf edib möhkəmlənməsi ilə əlaqədardır. Və bu bir həqiqətdir ki, həmin ideologiya nə qədər dərin köklərə malik olsa da onun əsaslarını müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi, dünya azərbaycanlılarının lideri Heydər Əliyev məhz milli dövlət quruculuğu prosesində yaratmış (və yaratmaqdadır). Azərbaycanda olmaq yalnız Azərbaycanı, Azərbaycan xalqını, onun milli dəyərlərini sevməkdən ibarət deyil (bu, passiv azərbaycançılıqdır), daha çox dəyərləri qoruyub inkişaf etdirməkdən ibarətdir ki, bu hərəkətin başında böyük mütəfəkkir- ideoloq Heydər Əliyev dayanır: O, Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının, onun milli dəyərlərinin qorunub inkişaf etdirilməsinin tarixi qarantını (müstəqil Azərbaycan dövlətini!) qurur, həmin dövlətin ideologiyasını formalaşdırır. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, bu möhtəşəm siyasi, sosial (və intellektual!) prosesdə ötən əsrlərin, onilliklərin düşüncə təcrübəsi (azərbaycançılıq ideyaları) oyadır, müasir (və genişmiqyaslı) təfəkkürün süzgecindən keçirilir, yeni dəyər qazanır... Heydər Əliyev dühası tarixi müasirləşdirir, tarixdən, o cümlədən azərbaycançılıq ideyaları tarixindən istifadənin özünəməxsus metodologiyasını hazırlayır... Və göründüyü kimi, azərbaycançılığın milli ideologiyaya çevrilməsi – bizim bir millət olaraq mövcudluğumuzun ideoloji əsaslarını təşkil etməsi olduqca mürəkkəb, çoxşaxəli, çoxmərhələli bir prosesdir. Həmin prosesi öyrənmək, onun qaynar, ehtiraslı gedişini elmin (Azərbaycanşünaslığın!) soyuq mühakimələri ilə təhlil etmək artıq dövrümüzün mədəni- intellektual tələbidir. Oxuculara təqdim olunan bu kitab da haqqında söhbət gedən tələb- ehtiyacın nəticəsində meydana çıxmışdır. Müəllif, bir sıra cəhdləri nəzərə almasaq, ilk dəfədir ki, Azərbaycançılığın milli ideologiyaya çevrilməsinin (Heydər Əliyev dövründə dövlət quruculuğu praktikasını səviyyəsinə yüksəlməsinə qədər!) tarixi mənzərəsini təqdim edir. Onun təqdimində azərbaycançılıq yalnız etnoqrafik, etnolinqvistik, ədəbi- mədəni- mənəvi və s. komplekslərdən ibarət deyil, bunların hamısını ehtiva edən, lakin daha çox sosial- siyasi xarakter daşıyan ideyalar sistemidir ki, bu Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesinin hazırkı intensiv dövrü üçün tamamilə təbii olmaqla yanaşı, müəllifin maraq dairəsini də əks etdirir. Bu

gün biz istər dil, istər ədəbiyyat, istər ümumən mədəniyyət məsələlərinə hər hansı bir xalqın şah əsəri olan milli dövlət quruculuğu mövqeyindən yanaşmağa daxili bir ehtiyac hiss edirik. Və azərbaycanşünasların gənc nəslinin yaradıcılığında həmin ehtiyac özünü daha açıq şəkildə göstərməklə, eyni zamanda, bir növ, elmin metodoloji perspektivini müəyyən edir.

Müəllif azərbaycançılıq ideologiyasının köklərini (tarixəqədrəki dövr!), təkamül mərhələlərini kifayət qədər sistemli bir şəkildə nəzərdən keçirərək belə bir düzgün nəticəyə gəlir ki, azərbaycançılıq ideologiyası XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ideologiyaya çevrilsə də, XX əsr boyu mürəkkəb bir təkamül yolu keçmişdir. Azərbaycan mütəfəkkirləri həmin ideologiyanın təkmilləşməsi, Azərbaycan cəmiyyətinin şüurunda möhkəm yer tutması üçün sadəcə çalışmamış, zəngin tarixi olan bir mücadilə vermişlər. Cəsarətlə demək olar ki, həmin mücadilə tarixinin əsas mərhələləri Sonna Vəliyevanın əsərində ilk dəfədir ki, aydın (və mükəmməl) bir metodologiya ilə müəyyənləşdirilmiş hər bir mərhələlənin özünəməxsus səciyyəsi verilmişdir. Azərbaycançılıq ideologiyasının müasir ictimai, o cümlədən də ədəbi- estetik təfəkkürdəki mövqeyi barədə ətraflı bəhs edən müəllif tamamilə doğru olaraq göstərir ki, müasir dövrdə azərbaycançılıq ideologiyası «artıq müasir elmin nailiyyətlərinə əsaslanaraq, özünün elmi- nəzəri əsaslarını da təklif edir».

Sonna Vəliyevanın oxuculara təqdim olunan bu əsəri də azərbaycançılığın ideologiyadan elmə, mükəmməl bir təlimə çevrilməsi sahəsində uğurlu bir addım, dəyərli bir töhfədir.

2002

MƏN SİYASİ DÜŞÜNÜRƏM

(Nizami Cəfərovla söhbət)

N.Cəfərov: - Mən əlbəttə, Sizin adınızı çox eşitmişəm, fəaliyyətiniz barədə də az- çox məlumatım var, ancaq təbii ki, daha geniş məlumatı ehtiyac duyuram...

Q.Təbrizi: - Azərbaycanın Cənubundanam - Təbrizdən... Təbriz Universitetinin ədəbiyyat fakültəsini qurtardım, bir- iki ildən sonra «çıxdım-eşiyə» - bir il Türkiyədə oldum, İstanbul Universitetində işlədim, sonra İngiltərəyə getdim. Əlbəttə, çox çətinlik çəkdim, - əvvəli bu idi ki, qərib yerdə heç kimdən maddi kömək gözləmədən yaşamaq idim, ikincisi, mən buraya tək-cə dolanmaq üçün gəlməmişdim, müxtəlif dairələrdə nüfuz qazanmalı və öz şəxsiyyətimi təsdiq etməli idim.

Nə iş oldusa, gecələr işlədim – dəmir yolunda, restoranlarda, bir sözlə, harada gəldi orada...

«Küçələrdən yığıb» ev düzəltdim, ancaq xeyriyyə cəmiyyətlərinə müraciət etmədim, özümə sığışdırmadım ki, «Təbrizi» familiası Qərbi Avropanın hansısa xeyriyyə cəmiyyətinin siyahısında yazılsın...

Londonda «Bi- Bi- Si»nin şərhçisi işlədim, ancaq bir ay tama olmamış, şərq probleminə aid apardığım bir söhbətə işdən çıxardılar. Həmin söhbətdə izah etmək istəyirdim ki, Şərqdə stabilliyin yaranması Qərbi həmişə narahat edir, ona görə də Şərq neçə müddətdir ki, ən müxtəlif formalarda qarışdırılır...məni markist hesab etdilər, ancaq sözün doğrusu, mənim ondan xəbərim yox idi, bu hadisədən sonra deydim, aya, görüm bu Mark nəməne şeydi.

Londonun kitabxana və muzeylərində işlədim, jurnalistlik elədim. Nəhayət, Edinburq Universitetində təhsilimi davam etdirdim. On səkkizinci əsrin ikinci yarısı və on doqquzuncu əsrin əvvəllərində yaşayıb- yaratmış ingilis şairi Vilyam Bleykə həsr olunmuş doktorluq dissertasiyası müdafiə elədim.

«Vilyam Bleykin behiştə və cəhənnəmi» adlı kitabım əvvəl Londonda, sonra Nyu- Yorkda nəşr olundu. Əlbəttə, istərdim ki, Vətənimdə də çıxsın...

N.C.: - Hərdən mənə elə gəlir ki, biz nahaq yerə enerjimizi daha çox azərbaycanşünashğa, türkşünashğa, lap elə şərqşünashğa səfr edirik. Və nəzərə alsaq ki, əksər aərbaycanşünashq, türkşünashq, yaxud şərqşünashq tədqiqatlarımızda «Qərb metodologiyası» hakimdir, biz özümüzü daha çox başqaları üçün öyrənirik, onda adam bir az da narahat olur. Biz Qərbi və Qərbə çıxış yolumuzda yerləşən slavyan, xüsusilə rus dünyasını, qeyri- müsəlman

Şərqi öyrənən məktəblər yaratmalıyıq, ancaq bunlar köhnə (və indiki) «rus-tatar məktəbləri» şəklində olmamalıdır, tamamilə milli məktəblər olub məsələyə məhz bizim baxışımızı ifadə etməlidir.

Elə ona görə də, Sizin Qərb ədəbiyyatına marağınız və bu marağın «Şərq metodologiyası»na malik olması, nəhayət, Londonda, Nyu- Yorkda təxminən iyirmi il bundan əvvəl nəşr olunmuş kitabınızın Bakıda da nəşr olunmasına ehtiyac duymağınız məni sevindirir... Qərb Şərqi istədiyi kimi idarə edir, çünki onu bir neçə yüz ildə dərinlən öyrənmiş, altını üstünə çevirmiş, «zat»ına bələd olmuşdur, - halbuki Qərb öz- özünü bu qədər öyrənməmişdir...

Q.T.: - Görünür, məni Qərb dünyası ilə məşğul olmağa elə sizin haqqında danışdığınız ehtiyac məcbur etdi. Mənə qədər Vilyam Bleyki dini- lirik poeziyanın nümayəndəsi sayırdılar, ancaq mən onun yaradıcılığının sosiologiyasını, ictimai- siyasi mahiyyətini aşkara çıxardım.

Və bundan sonra tədqiqatlarımı, bir qayda olaraq, ədəbiyyatın siyasi məsələlərinə həsr etdim, tarixin sosiologiyasından yazdım - eyni zamanda Edinburq universitetində Şərq tarixi, ədəbiyyatı və dillərindən dərs dedim.

«İran: bir cocuğun hekayəsi, bir kişinin təcrübəsi» adlı bədii- publisistik kitab mənim son iri həcmli əsərimdir. Üzərində on il işləmişəm. Bir neçə il bundan əvvəl icgilis dilində nəşr olunub. Moskvada rus dilində nəşrinə hazırlıq gedir... Bu kitabda İranın tarixindən, coğrafiyasından, ictimai həyatından anlaşıqlı bir şəkildə məlumat verilir və şübhəsiz ki, birinci növbədə avropalılar üçün maraqlıdır...

N.C.: - **Yeri gəlmişkən, Şərqdən çıxan bir sıra müasir jurnalistlər, yazıçılar Avropada Şərqi «metaforik» obrazını yaratmaqla bəzən böyük hay- küyə səbəb olurlar. Siz belələrinə necə baxırsınız? Mən birinci növbədə Salman Rüşdini nəzərdə tuturam – onu yaxından tanıyırsınızmı?..**

Q.T.: - Tanıyıram... Mənə elə gəlir ki, iki cəhətə görə gərək Salman Rüşdi ətrafında bu hay- küy olmayaydı. Birincisi, o nə elə bir yazıçı, nə də elə bir jurnalist deyildi ki, onun sözünə bu qədər əhəmiyyət veriləydi; ikincisi, İslam əgər bir kitabla məhv olacaqdısa, o heç İslam olmazdı... Əslində isə, yazıçı ədəbiyyatın prinsiplərinə istinad etməklə yanaşı, xalqın ruhunu,

gündəlik ovqatını nəzərə almalıdır, - bu mənada mən ədəbiyyatın siyasi keyfiyyətini qəbul edirəm və dərinədən inanıram ki, ədəbiyyat onu yaradan xalqın mənafeyini müdafiə etməlidir.

N.C.: - İranda inqilab olanda Siz harada idiniz?

Q.T.: - Təbrizdə idim, başmın üstündən güllələr uçurdu, mən isə hadisələri lentə köçürürdüm, - film çəkirdim. Bir də yolum düşəndə həmin lenti Bakıya gətirəcəyəm... İranda inqilab ola, ancaq mən orada olmayam? Bunu bacarmazdım...

N.C.: - Azərbaycanın istər Şimalında, istərsə də Cənubunda son illər baş verən mürəkkəb hadisələri, yəqin ki, Siz ən müxtəlif baxımlardan, birinci növbədə isə, xalqımızın, özünüz dediyiniz kimi, mənafeyi baxımından öyrənir, təhlil edirsiniz. Necə ki, Şimalın Cənubdan, Cənubun da Şimaldan xəbəri yox idi, biz iki Azərbaycanın birləşməsindən müqəddəs bir hissə təsəvvürümüza gətirmirdik, - artıq bir neçə ildir ki, götür- qoy eləməyə başlamışıq – ağılımıza qara- qura şeylər gəlir... Mənim dərin inamıma görə, biz bu siyasətbazlığı bir tərəfə atmalıyıq,- millətin mənafeyi, Allaha and olsun ki, mənşəyi etibarilə bizim olmayan hər hansı əlifbanı, ideologiyayı müdafiə etməkdən yüksəkdir. Və əgər mən bir il, iki il bundan sonra məhz latın əlifbasının tərəfdarı olduğuma görə, cənublu qardaşım, ərəb əlifbasının qızgın tərəfdarı Əsgər Fərdi ilə üz- üzə gəlmək istəməyəcəmsə (yaxud o, bunu edəcəksə), deməli, biz eyni bir xalqın bir övladı olmaq üçün yetişməmişik...

Q.T.: - Ən böyük müvəffəqiyyət ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasındakı tarixi körpülər bərpa edilir, - bu isə hər iki tərəfdə həmin maraq olduğunu göstərir. Mənim atam Hacı Məhəmmədəlinin Təbrizdə fabriki var idi, Seyid Cəfər Pişəvərini də yaxşı tanıyırdı, hətta dost idilər. Atam deyirdi ki, baba, mən siyasi ada deyiləm, mən adamın əməlinə baxıram və görürəm ki, Ağayi Seyid Cəfər mənim işçilərım üçün hamam tikdirib, onları bit- birədən qurtarıb...Necə ki, məsələlər bu cür mürəkkəbdir, nə adla olursa- olsun, ancaq əməl olsun, - körpülər möhkəm salınsın; bu qədər zaman əzab- əziyyətdən sonra xalqımızın gediş- gəlişə haqqı var.

...Mən siyasi düşünürəm və demək olar ki, siyasət adamıyam, ancaq siyasətbazlığın düşməniyəm. Heç vaxt bu və ya digər partiyanın kölgəsinə girməmişəm. Bu və ya digər partiyaya mənsub olmaqda nə isə fəaliyyət məhdudluğu, mühafizəkarlıq görürəm. O şeyi ki, mənim xalqımın mənafeyi tələb edir, mən onu deməliyəm, onun uğrunda çalışmalıyam, - demokratiyə, humanizmə ayrı- ayrılıqda heç bir partiya öz fəaliyyətində tam əməl edə bilməz: bu, əməli olaraq mümkün deyil.

N.C.: - Siz bir siyasət adamı kimi, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında müəyyən əlaqələrin yaranmasına çalışan professor Cavad Heyət barədə nə düşünürsünüz? Onun xidmətləri haqqında...

Q.T.: - Mən Cavad Heyəti çox gözəl başa düşürəm və mədəni əlaqələr sahəsində onun gördüyü işi, gərək haqqı danışasan, heç birimiz görməmişik və görmək imkanına da malik deyilik. Bu qədər müddətdə «Varğıl»ı mütəmadi nəşr etmək sizə zarafat gəlməsin...

N.C.: - Cavad Heyətin böyüklüyü orasındadır ki, mənsub olduğu xalqa xidmət etməyin məsuliyyətini bütün gücü ilə duyur və bu hiss onu həmişə sağlam düşüncəyə çəkir – mən onu ən müxtəlif məclislərdə müşahidə etmişəm, ancaq bircə dəfə də görməmişəm ki, ya o tayı ya bu tayı tənbeh eləsin, kimisə fəaliyyətsizlikdə təqsirləndirsin... Şübhəsiz, sabah, o biri gün Cavad Heyəti başa düşənlər bu gündəndən çox olacaqdır və bu gün məclislərdə emosional çıxış edib, əvəzində isə çox az iş görən gənclər də onun ideyalarının arxasınca gedəcəklər.

İstərdim siz də biləsiniz...

...İrandan Bakıya bir cavan oğlan gəlmişdi, danışığından hiss olunurdu ki, çox cavadlıdır, çoxlu ölkələr gəzib, dərin məntiqi var. Ancaq məclislərin birində Azərbaycanın Şimalından olan binəva qardaşlarını uşaq kimi danladı, məzəmmət elədi və biz belə qabiliyyətli həmvətənimizin olması ilə nə qədər sevindik, nə qədər mənəvi rahatlıq duyduqsa, o qədər də pərişan- hal olduq, - görünür, hər şeyi təmkinlə, bir gün, bir ay, bir il üçün yox, əbədi mövcudluğumuz üçün həll etməliyik. Və bu məqamda həmişə Cavad Heyət gəlib durur gözlərimin qabağında, - qərribə bir rahatlıq duyuram.

Hörmətli professor, bəlkə də bu sualım bir qədər qeyri taktiki sualdır, ancaq istəyirəm biləm ki, Siz Böyük Britaniyada öz azərbaycanlı keyfiyyətinizi necə ifadə edirsiniz?

Q.T.: - Mən əlimə bir iş alanda harada oluramsa- olum, özümü mütləq Təbrizdə, uşaqlıq yatağımnda hiss edirəm. Yoxsa, heç nə edə bilmərəm. Edinburqda mənim hər hansı ingilisin evi ilə müqayisə oluna biləcək gözəl mülküm, xanıмым, üç qızım, iki oğlum var və ümumiyyətlə, Böyük Britaniyada yüksək vəzifələrdə işləyən çox azərbaycanlı yaşayır... Ancaq qürbət qürbətdir. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı simpoziyumunda iştirak etmək üçün dəvət alanda əvvəl fikirləşdim ki, görəsən simpoziyumda nədən danışım, sonra ağıma gəldi ki, mən elə mühacirət ədəbiyyatıyaradıram, - daha mühacirət ədəbiyyatı necə olur ki?... Şeirlərimin birində yazmışdım:

«Bir qürbət duyğusu var içimdə...

Yorur adamı əcnəbi dillər»...

Mənim köməyimlə bir sıra azərbaycanlı gənclər Edinburq Universitetində təhsil almışlar, - Kazım Uskuyi, İbrahim Təbrizi, Həsən Məmmədoğlu, Məmmədrza Təbrizi... Kazım Uskuyi təhsilini başa çatdırandan sonra mənə dedi ki, sənə nə hörmət edim? Mən də dedim ki, o köməyi ki, mən sənə etmişəm, sən də başqa bir azərbaycanlıya elə...

Bakıdan Mehdi Kazımov Britaniya Akademiyasının dəvəti ilə gəlmişdi, kömək elədik, Edinburq Universitetində yüksək səviyyəli mühazirə oxudu. Və Böyük Britaniyadan Bakıya on dördüncü əsrin sonu, on beşinci əsrin əvvəllərində yaşamış, Nizamiyə ilk dəfə (fars dilində) nəzirə yazmış Azərbaycan şairi Camali Təbrizinin «Xəmsə»sinin surətini gətirdi. Bir neçə il sonra Nizami ədəbi məktəbinə dair doktorluq dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə elədi.

Azərbaycanın, ümumən, İslam Şərfinin taleyi ilə bağlı olan hər hansı hadisəyə reaksiya veririk, - mən dəfələrlə televiziya və radio ilə çıxış etmiş, məsələyə münasibətimizi şərh etmişəm. Eynilə də İraq problemi ilə əlaqədar mülahizələrimi Böyük Britaniya və ümumən dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa çalışmışam...

Biz öz azərbaycanla keyfiyyətimizi bu cür ən müxtəlif səviyyələrdə ifadə edirik...

N.C.: - Mən sonuncu sualı Sizə təsadüfən vermədim, - çox şadam ki, biz bir- birimizi anladıq. Xalq öz müstəqil taleyini yaşamalıdır, məhz özünü ifadə etməyi bacarmalıdır. Və xalqımızın müstəqil özünümüdafiə imkanı nə qədər genişdirsə, biz o qədər xısbəxtik – həmin xoşbəxtlik Bakıda da, Təbrizdə də, Böyük Britaniyada da məhz bizim xoşbəxtliyimizdir, başqa heç kimin deyil.

Mən Sizə səmimi söhbət üçün təşəkkür etməklə yanaşı arzu edirəm ki, Allah yolunuzu Bakıya bundan sonra daha çox Təbrizdən salsın, - bu yol daha yaxındır...

1991

İSMAYIL ŞIXLI, YAXUD MÜDRİKLİYİN POETİKASI

İsmayıl Şıxlının yaradıcılığı onun mükəmməl şəxsiyyətindən ayrılmazdır – təsadüfi deyil ki, böyük yazıçının araşdırıcıları «Ayrılan yollar» da, «Dəli Kür» də, «Ölən dünyam» da, hekayələrində müəllifin öz obrazını, xarakterini görməyə həmişə qarşısızalmaz bir ehtiyac hiss etmişlər. Və bu da təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbi- mədəni, ictimai- estetik tənqirdə İsmayıl Şıxlı obrazı yazıçının yaratdığı obrazlardan, əgər belə demək mümkünsə, daha mükəmməl, daha məşhur, daha bədiidir... O, həyatı,

fəaliyyəti, yaradıcılığı ilə təkrarsız bir obraz – İsmayıl Şıxlı obrazını, qeyri-adi bir metafora – İsmayıl Şıxlı metaforası yaratdı.

İsmayıl Şıxlı zaman- zaman oxunacaq bir kitab, müxtəlif nəsillərin müraciət etməli olduğu bir məktəbdir.

... Mən bu böyük şəxsiyyətlə ilk dəfə 80- ci illərin əvvəllərində Yazıçılar İttifaqının Natəvan klubunda keçirilən bir tədbirdə qarşılaşdım. Gənc şairlərin şer gecəsi idi. Gecəni görkəmli şairimiz Cabir Novruz aparırdı. İsmayıl Şıxlı, eləcə də Yazıçılar İttifaqının katibləri rəyasət Heyətində sakitcə əyləşmişdilər, demək olar ki, heç nəyə müdaxilə etmirdilər. Qulaq asırdılar.

Şerlərin çoxu keyfiyyətsiz idi. Dağ belə gəldi, dərə belə getdi. Yandım, öldüm... Zalda əyləşənlər tez- tez etirazlarını bildirirdilər (onlar da əsasən gənclər idi), Cabir müəllim isə şer oxuyanların xətrinə dəymək istəmir, imkan yaradırdı ki, pis- yaxşı hərə üç- dörd şerini desin.

Növbəti gəncə söz verildi. Həmin gənc əli cibində, bir qədər ədalətli şəkildə səhnəyə çıxıb heç kimin gözləmədiyi mövzuda şer oxumağa başladı: «Azadlıq istəyirəm... Qaçıb qaraçılara qoşulmaq istəyirəm, Qaraçılar kimi azad olmaq istəyirəm...» Moskvada, M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil alan Xıdır Qazaxbəyli imiş. Şer qurtaran kimi Cabir Novruz heç bir münasibət bildirmədən növbəti gəncə söz verdi, Xıdır Qazaxbəyli isə gəldiyi əda ilə də getdi.

Axırda kiçik bir müzakirə keçirildi. Mən də söz aldım... Dedim ki, bilmirəm, burada əyləşənlərin poetika elmindən nə dərəcədə xəbəri var, ancaq həmin elmin prinsipləri səviyyəsindən məsələyə baxanda burada oxunan şerlər içərisində dövrün ovqatı ilə səsleşən, mükəmməl şer qaçıb qaraçılara qoşulmaq istəyən oğlanın şeri idi, nədənsə, Cabir müəllim, siz onu təqdir etmədiniz...

Cabir Novruz, deyəsən, əsəbiləşdi...

- Sən kimsən ki, Yazıçılar İttifaqının adından danışırısan? – dedi.

- Mən öz adımdan danışıram,- deyib əyləşdim. Və görünür Xıdır Qazaxbəylinin ədası kimi mənim hərəkətim də rəyasət heyətinin xoşuna gəlmədi.

Məsələnin gərginləşdiyini görən İsmayıl Şıxlı üzünü mənə tutub təmkinli bir səsle soruşdu:

- A bala sən nə işlə məşğulsan?

Mənim cavab verməyimə ehtiyac olmadı. Ətrafdakılar dedilər ki, universitetin aspirantıdır.

İsmayıl müəllim gülümsündü:

- Nə tez başlamısan məsləhət verməyə?
- Mən heç kəsə məsləhət vermirəm, fikrimi deyirəm.
- Yox, sən bizə məsləhət verdin ki, gedin poetikanı öyrənin...

Gördüm ki, səhv etmişəm. Ancaq geriye yol yox idi, ona görə də dodağımın altında:

- Mən sizi demirdim, - dedim.

İsmayıl müəllim səsinin ahəngini dəyişdirmədən əlavə etdi:

- Biz bilirik ki, gənc şair nə istəyir... Ancaq məsələni düz qoymur. O elə bilir ki, qaraçı cəmiyyətində azadlıq var. Elə deyil. Hər bir cəmiyyətin özünəməxsus qanunları, adətləri mövcuddur ki, azadlığı məhdudlaşdırır. Qaraçıların azadlığı barədəkitəsəvvürlər həddindən artıq romantik təsəvvürlərdir...

Beləliklə, mən tərki silah edildim. Ancaq İsmayıl Şıxlı kimi bir müəllim, dost tapdım... Bir neçə ildən sonra onunla ardıcıl görüşdük, söhbətlər, mübahisələr etdik. Və həmin söhbətlər, mübahisələr mənə yalnız bu böyük şəxsiyyəti deyil, özümü dərk etməyə əhəmiyyətli təsir göstərdi.

80- ci illərin sonlarında, yazıçının 70 illik yubileyi ərəfəsində baş redaktor, rəhmətlik Şahin Səfərovun xahişi ilə «Azərbaycan müəllimi» qəzeti üçün İsmayıl Şıxlı haqqında bir məqalə yazdım. Məqalə dərc ediləndən bir neçə

gün sonra «Azərbaycan gəncləri» qəzetindən də xahiş etdilər ki, bir yubiley məqaləsi də onlar üçün yazım. İkinci məqalə də dərc edildi...

İsmayıl müəllim hər iki məqaləyə görə öz təşəkkürünü bildirdi sonra mənə dedi ki, bilirsənmi, üzünə demək olmasın, sənin orjinal təfəkkürün var, ancaq mülahizələrində mübahisəli cəhətlər çoxdur.

Və aramızda az qala sözbəsöz xatırlamağa çalışdığım belə bir söhbət getdi:

- Məsələn, nədənsə çoxlu alınma terminlənlən işlədirsən, bu da sənin fikrinin anlaşılması üçün çətinlik törədir. Halbuki bizim ədəbiyyatşünaslıq elmimizin, ədəbi tənqidimizin kifayət qədər zəngin dil- üslub ənənələri var...

- İsmayıl müəllim, mənim yazılarımın dilinə həmin terminlər oxuduğum kitablardan gəlir, heç birini bilikli görünmək üçün işlətmirəm. Sadəcə istəyirəm ki, fikrimi dəqiq, lazımi mükəmməllikdə, elmi səviyyədə ifadə edəm. Mən hamının başa düşəcəyi bir səviyyəyə enə bilmərəm ki... Elmi təfəkkür hamı üçün deyil...

Sözümü kəsmədi, axıra qədər hövsələ ilə dinlədi. Sonra söhbətin mövzusunu dəyişdi.

- Mənim barəmdə yazdığın məqalələri oxuyanda yadıma bir şey düşdü...

Bir dostum var. 50- ci illərdə fəlsəfədən namizədlik dissertasiyası yazmışdı, ancaq ciddi bir nəticə- filan əldə etməmişdi. Onu göndərdilər ki, Moskvada müdafiə eləsin. Bir müddətdən sonra qayıdıb gəldi. Dedi ki, İsmayıl, adlı- sanlı filosoflar işi oxuyub çıxış etdilər. Dedilər ki, burada üç- dörd böyük kəşf var, həmin kəşflərə izahat verdilər... Müdafiədən sonra öz yazdığım dissertasiyanı dönə- dönə oxudum, ancaq deyilən kəşflərin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirə bilmirəm... İndi onunku olmasın, sən yazırsan ki, mənim filan- filan kəşflərim var, ancaq şərhlərin o qədər qəlizdir ki, öz halalca kəşflərimin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirə bilmirəm...

Mən də çox dərinə getmədim. Çünki İsmayıl Şıxlı elə insan idi ki, onunla ya gərək ağilla danışaydın, ya da heç danışmayaydın... Söhbətdən bir neçə gün sonra axşam «Amerikanın səsi» radiosunda yazıçı İsmayıl Şıxlının 70 illiyinə həsr olunmuş veriliş verdilər. Həmin verilişdə diktör mənim «Azərbaycan gəncləri» qəzetində dərc olunmuş məqaləmdən parçalar oxudu. Ancaq necə?... Demək olar ki, bütün alınma terminlərdə çaşdı: ya bir sözü iki dəfə dedi, ya düzgün tələffüz edə bilmədi, ya da nə dediyi ümumiyyətlə eşidilmədi. Səhərisi İsmayıl müəllim mənə zəng etdi:

- Nə təhərsən?
- İsmayıl müəllim, sağ olun. Siz necəsiniz?
- Dünən axşam «Amerikanın səsi»nə qulaq asdın?
- Hə, yaxşı veriliş oldu, təbrik edirəm, ancaq mənim terminlərimi düz oxuya bilmirdilər...

Gülümsündü.

- Bə deyirdin mənə siz başa düşməzsiniz, Amerikada başa düşürlər mənə nə deyirəm?...

... İsmayıl Şıxlı, nə qədər müasir, nə qədər modern olursa olsun, qeyri- milli, köksüz- əsassız, ictimai təcrübədə sınıanıb həzm edilməyən hadisəni qəbul eləmir. Elə ki, yenilik öz dəlili- sübutu ilə gəlirdi, hiss edirdin ki, İsmayıl müəllim həmin dəlil- sübutlar üzərində günlərlə, aylarla düşünür, hətta onları təkzib etməyə çalışır. O vaxta qədər ki, yeniliyin artıq qaçılmaz oluğuna inansın. İnanırsa, qurtardı.

Təsadüfən «Yazıçı» nəşriyyatında görüşdük. Nəvəsi Ayxan da yanında idi. Salam- kəlamdan sonra dedi:

- Eşitmişəm, Nizami Gəncəvinin üzərinə hücum keçmişən?... Deyirsən ki, ədəbiyyat tariximizi onunla başlamayaq...

Məsələnin nə yerdə olduğunu anladım. Bir- iki yerdə demişdim ki, bizim orta məktəbdəki ədəbiyyat proqramımız qaydasında deyil. Nə isə bir yol tapmaq lazımdır...

Odur ki, dedim:

- İsmayıl müəllim, axı nə vaxta qədər bizim ədəbiyyat tariximiz farsdilli şairlərlə başlayacaq? Orta məktəb şagirdləri, hətta bəzi ali məktəb tələbələri elə bilirlər ki, Xaqani, Nizami, Məhsəti Gəncəvi sadə dildə yazıblar, XIII əsrdən sonra ədəbiyyata gələn şairlər – Nəsimi, Füzuli dilimizi ərəb, fars sözləri ilə korlayıblar... Az- çox səviyyəli şagirdlərdə, tələbələrdə isə belə bir təsəvvür yaranır ki, bizim dilimiz XI- XII əsrlərə qədər fars dili olub, sonra türkləşib... Biz elə bir proqram təqdim etməliyik ki, orada etnik- mədəni varislik əks olunsun. Əgər «Kitabi- Dədə Qorqud» dan başlayırıqsa, elə başlamalıyıq ki, gənclik ədəbiyyatımızın əvvəlində Xaqani, Nizami, Məhsəti Gəncəvinin yox, məhz «Kitabi- Dədə Qorqud»un durduğunu əməlli- başlı dərk etsin.

- Nizamidən imtina edək deyirsən?

- İmtina etməyə, ancaq ədəbiyyat tarixini də onunla başlamayaq... Bir də ki, İsmayıl müəllim, bizim milli ədəbi- estetik təfəkkür Nizamini o qədər də asanlıqla qəbul etmir. Məsələn, Nəsimi, Füzuli, Vaqif kimi... Şagirdlər isə üzdən qavradıqlarına, şairin poetikasına daxil ola bilmədiklərinə, yalnız poemalarının adlarını, qısa məzmununu öyrəndiklərinə görə xalqımız Nizami adlı bir şairin olduğunu bilir, ancaq yaradıcılığının mahiyyətini, demək olar ki, hiss etmir...

İsmayıl müəllim mənim bu sözlərimdən, deyəsən, bir qədər narahat oldu.

Özünü toplayıb:

- Niyə? Məsələn, mənim nəvəm Ayxan Nizami Gəncəvidən çoxlu şeirlər bilir, - dedi. Sonra əlavə etdi:

- Ayxan, «Kərpickəsən kişinin dastanı»nı de görüm, əmi də eşitsin.

Ayxan bir- iki misra həvəssiz deyib dayandı.

- Hə, dalı necə oldu?

- Baba, olar «Koroğlu»dan deyim?

Mən güldüm. İsmayıl müəllim də gülümsündü, Ayxanın əlindən tutub:

- Gəl gedək, - dedi, - hamınız bir ağıldasınız.

Bir az gedib geri çevrildi:

- Hüseyin Arif sizi görəndə Türkiyədə başına gələn bir əhvalat danışacaq, inanmayın, özündən düzəldib,- dedi.

Bir neçə gündən sonra Hüseyin Arif həqiqətən «Ədəbiyyat qəzeti»nin redaksiyasına gəldi və həqiqətən belə bir əhvalat danışdı: «Türkiyəyə getmişdim. Yenəcə gəlirəm. Mənə Türkiyənin xalq şairi adını verdilər. Dedilər ki, sən olmasaydın, urus sazı çoxdan sıxışdırıb aradan çıxartmışdı, sən ki, o urusun içində sazı qoruyub saxladın, böyük adamsan. Mükafat da verdilər, bir ələm puluydu.

Küçəyə çıxanda allah hoyuna yetişməmişin birinə rast gəldim. Mənə dedi ki, azərisənmi? Dedim: Hə... Sarıldı boynuma, dedi ki, səni buraxa bilmərəm, gedək restorana. Mən də dedim ki, yəqin yazıq nə müddətdən sonra yerlisinə rast gəlib, vətənin iyisini məndən alır. Getdik. Yaxşı yeyib- içdik. Hesab gələndə əlimi, canın üçün, yalandan cibimə saldım ki, hərif qızışdırım. Gördüm ki, heç tərpənmir. Mən özümə gələndə qədər, cibimdən nə qədər pul çıxartmışdımsa, ofisiant alıb apardı... Qanım qaraldı. Durdum ki, gedəm mehmanxanaya. Hərif də düşüb böyrümə aman vermir ha. Vətən həsrətindən danışır. Birdən dayandım. Dedim:

- Ayə, Qazağın hansı kəndindənsən?
- Şıxlıdan.
- Adın nədir?
- İsmayıl.

Dəli olmadımmı. Dedim:

- Ayə, bir İsmayıl Şıxlıdan zorla canımı qurtarıb bura qaçmışam, burada da sənəmi rast gəldim?...»

İsmayıl müəllim Hüseyin Arifi çox istəyirdi, ona zarafatla «kafir» deyirdi. Onların (xasiyyətə biri digərinə qətiyyənlə bənzəməyən iki görkəmli insanın) dostluğu hamıya məlum onlarla maraqlı lətifənin meydana gəlməsinə səbəb

olmuşdu. Və İsmayıl Şıxlı Hüseyn Arif haqqında dildə- ağızda dolaşan lətifələri toplayıb ayrıca bir kitab halında nəşr etdirmişdi.

... Mən Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyətində, elmində, milli ictimai təfəkküründə baş verən bir sıra hadisələrin əsl səbəbini İsmayıl müəllimdən eşidib öyrənmişdim. Həmin hadisələrdən biri XI- XII əsrlər (yəni Nizami Gəncəvi dövrü) Azərbaycan intibahı barədə müxtəlif mülahizələrin 70- 80- ci illərdə geniş yayılıb, ədəbi- ictimai fikirdə özünə əhəmiyyətli bir yer tutması idi. Xüsusilə professor Arif Hacıyev vaxtaşırı olaraq Azərbaycan intibahşünaslığının elmi- nəzəri hüdudlarını genişləndirir, bir sıra polemik fikirlərini irəli sürürdü...

Mən 80- ci illərin axırlarında «Azərbaycan intibahı» adlı məqalə yazıb həmin illərdə çalışdığım «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində dərc etdirdim. Məqalə birmənalı qarşılanmadı – müxtəlif rəylər eşitdim ki, bunlardan mənim üçün ən maraqlısı, heç şübhəsiz, İsmayıl Şıxlının rəyi idi. O mənimlə bu barədə ayrıca söhbət etdi. Dedi ki, XVII- XVIII əsrlər Azərbaycan İntibahı barədə sənir irəli sürdüyün fikir maraqlıdır, lakin həmin fikri axıracan müdafiə edə, əsaslandırma bilməmişən... Sənin fikrini təkzib etmək də çox çətindir, çünki müəyyən sübutların, dəlillərin var, adam sənir dediklərinə çox hallarda inanmaq istəyir.

Mən dedim ki, İsmayıl müəllim, Siz dünya ədəbiyyatını yaxşı bilirsiniz, dünya İntibahının nəzəriyyəsi barədə aydın təsəvvürümüz var. Məlum məsələdir ki, İntibah ədəbiyyatı o ədəbiyyata deyilir ki, birincisi, az- çox realist olsun, ikincisi – milli məzmunla malik olsun, üçüncüsü, mənsub olduğu millətin dilində yaransın. İtaliyanın, Fransanın, İspaniyanın İntibah dövrü ədəbiyyatı kimi... fars dilində Azərbaycan İntibahı olar?..

Özünəməxsus təkmlə gülümsünüb dedi:

- Bilirsən necədi, XI- XII əsrlər Azərbaycan İntibahı barədəki fikir 70- ci illərdə mənim gözlərim qarşısında meydana çıxıb genişləndi. Əvvəllər professor M.Rəfilir belə bir mülahizə söyləmiş, lakin həmin mülahizəni nə özü,

nə də başqaları davam etdirmişdi. 40- cı illərdə Nutsubidzenin, 60- cı illərdə isə Çaloyanın rusca kitabları çıxdı. Bu kitablar XI- XII əsrlərdə gürcü, erməni renessansından danışır, həmin əsrlərdəki Azərbaycan mədəniyyətini, demək olar ki, inkar edirdilər. Yığılıb belə qərara gəldik ki, onlara cavab verək. Lakin elə bir tədqiqatçı lazım idi ki, həm müasir ədəbiyyat nəzəriyyələrini yaxşı bilsin, həm XI- XII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatından başı çıxsın, həm də rusca yazsın. Həmin işi öhdəsinə professor Arif Hacıyev götürdü. Ancaq sonra başqa görkəmli alimlər də bu işə qoşuldular.

... Və beləliklə, mən əmin oldum ki, XI- XII əsrlər Azərbaycan İntibahı barədəki fikir müəyyən qədər (bəlkə də, ümumiyyətlə) qonşudan geri qalmamaq məqsədi ilə (və həmin qonşulardan iyirmi- otuz il sonra) ortaya atıldığına görə kompaniya xarakteri daşmışdır. Nizami Gəncəvinin yubileyi həmin kompaniyanın davam etdirilməsinə, müəyyən mənada kütləviləşdirilməsinə təkan vermişdir.

İsmayıl Şıxlı həm yazıçı, həm də bir alim kimi hadisələrin, proseslərin, ideya hərəkətlərinin mahiyyətinə varmağı, onları analitik bir şəkildə dərk (şərh) etməyi bacarırdı. Ona hər şeyi bəyəndirmək mümkün deyildi. Hayküyə dalınca getməzdi. Emosiyaya qapılmaz, heç zaman əndazəni aşmazdı.

Mən çox təəssüf edirəm ki, bizdə böyük şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halları düzgün metodologiya ilə öyrənilmir – bu və ya digər yazıçının, alimin, ictimai- siyasi xadimin nə vaxt anadan olduğunu, hansı işlər gördüyünü, həyatında hansı mühüm hadisələrin baş verdiyini, nə vaxt dünyadan getdiyini bilirik, lakin həmin tərcümeyi- hallarda şəxsiyyətin təkamülü adətən faktlar, təsadüfi hadisələr və s. dumanında görünür. İsmayıl Şıxlının həyatı, ədəbi, elmi- pedaqoji, ictimai- siyasi fəaliyyəti üzərində təxminən on illik ardıcıl müşahidələrimə dayanaraq deyə bilərəm ki, İsmayıl Şıxlı şəxsiyyəti üç mərhələdən keçərək müəyyənleşmişdir:

I. Tələbəlik mərhələsi (30- cu illərin əvvəllərindən 40- cı illərin sonlarına qədər).

II. Müəllimlik mərhələsi (50- ci illərin əvvəllərindən 60- cı illərin sonlarına qədər).

III. Və müdriklik mərhələsi (60- cı illərin sonu 70- ci illərin əvvəllərindən etibarən).

Hər şeydən əvvəl onu qeyd edim ki, burada söhbət sadəcə tələbəlikdən, müəllimlikdən, yaxud bütün yaradıcı insanlara bu və ya digər dərəcədə aid olan müdriklikdən getmir. Mən hələ bir neçə il bundan əvvəl «Ədəbiyyat qəzeti»ndə dərc edilən «İsmayıl Şıxlı, yaxud mənalı ömrün dastanı» adlı məqaləmdə (bu məqalə mənim İsmayıl Şıxlı haqqında üçüncü məqaləm idi və nə qədər qəribə olsa da həmin məqalə də yazıçının 70 illiyinə həsr edilmişdi; belə ki, yazıçı, bütün sənədlərində 1919- cu il qeyd olunduğuna baxmayaraq, əslində 1922- ci ildə doğulmuşdu) yazmışdım:»... Onunla üz- üzə oturursan, söhbət edirsən, ancaq heç cür ağına sığışdırıb bilmirsən ki, gözünlə gördüyün, sözünü eşitdiyən bu adam bu dünyanın adamıdır; inanmırsan ki, o haçansa mövcud olmayıb və haçansa mövcud olmayacaq. Mən İsmayıl Şıxlının şəxsiyyətində, yaradıcılığında, ümumən fəaliyyətində, mükəmməl bir hissən təsiri altında, əbədi dünyanın təzahürünü görürəm...» («Ədəbiyyat qəzeti», 2 oktyabr 1992- ci il). Məsələ burasındadır ki, İsmayıl Şıxlı onu əhatə edən ictimai mühitin ən nümunəvi tələbələrindən, ən sadıq müəllimlərindən biri ola- ola müdrikləşir. Və son illər xüsusi meydan sulayan «antisovet ideoloqlar»ın israr etdiklərinin əleyhinə olaraq, haqqında söhbət gedən mühit İsmayıl Şıxlını məhz milli şəxsiyyət kimi formalaşdırır. Ona görə də sovet cəmiyyətinin xarakteri bizim təsəvvür etdiyimizdən daha mürəkkəbdir. İsmayıl Şıxlı müdrikliyində tələbəliklə müəllimlik, şagirdliklə ustadlıq üzvi şəkildə əlaqədə idi – 60- cı illərin sonu 70- ci illərin əvvəllərindən etibarən o, həm özünün tələbəsi, həm də müəllimi idi...

İsmayıl Şıxlını «Dəli Kür»ün qəhrəmanı ilə müqayisə edənlər, fikrimcə, yanılmırlar, çünki Cahandar ağa obrazı 30- cu illərdən etibarən müəllifin varlığına hakim kəsilmişdi, onun şəxsiyyətinin təkamülündə

mühüm rol oynamışdı və müəllifin şəxsiyyətini mükəmməlləşdirərək özü də bir obraz kimi təkmilləşmişdi. İsmayıl Şıxlı şəxsiyyətinin müdriklik mərhələsi «Dəli Kür» yazılıandan (yəni müəllif öz içərisindəki Cahandar ağanı kəşf edəndən) sonra başladı. Cahandar ağanı sadəcə bədii obraz sayanlar yanılırlar, çünki bu obrazda bir sıra ideya- estetik, mənəvi- etik, qnoseoloji keyfiyyətlər bir vəhdət halında təzahür edir. Və həmin keyfiyyətlər vəhdətini öz içərisində yetişdirib zühura çıxarmış bir şəxsiyyət, təbii ki, müdrik şəxsiyyət idi.

İsmayıl Şıxlı müdrikliyinin nə demək olduğu 80- ci illərin sonu 90- cı illərin əvvəllərində – Azərbaycan xalqının tarixinin qeyri- adi hadisələrlə zəngin olduğu, millətin həyati əhəmiyyətli məsələlərinin həll edildiyi illərdə daha aydın şəkildə ortaya çıxdı. Böyük şəxsiyyətin «epos məntiqi» düşüncəsindəki pozulmaz «maarifçi səliqəsi» ilə birləşərək günün ağsaqqal sözünü deyir, alternativsiz hökmünü verirdi... 70 illik yubileyinin keçirildiyi təntənəli gecədə İsmayıl Şıxlının etdiyi çıxış, yəqin ki, Azərbaycan cəmiyyətinin yaddaşından hələ uzun müddət silinməyəcəkdir:

- Mən dostlarımla xoş sözlərinə görə nə qədər şad olsam da, yaxşı bilirəm ki, yetmiş yaş ömrün qürub çağıdır. Bir sıra sözlərimizi də indi deməyib haçan deyəcəyik?

Və dedi!... «Sapı özümüzdən olan baltalar» ifadəsi dildən dilə düşdü. Bu ifadəni (və onun arxasında dayanan dərin, haqqında söhbət gedən dövr üçün aktual mətləbi) İsmayıl Şıxlı yaratmamışdı, mənsubu olduğu xalqın epik təfəkküründən almış, onu «dövrün sözü» kimi yenidən kəşf etmişdi. Həmin ifadə Azərbaycan cəmiyyətinin təfəkkürünə az qala Cahandar ağa obrazı qədər əhəmiyyətli təsir göstərdi...

İsmayıl Şıxlı az yazıb – həm yazıçı kimi, həm də alim kimi... Ancaq bu cəhətdən də o, mənsub olduğu xalqa bənzəyir – Azərbaycan xalqı da çox yazmayıb, yazanda isə «Kitabi- Dədə Qorqud»u yazıb. Nizaminin «Xəmsə»sini, Nəsiminin, Füzulinin divanlarını yazıb, M.P.Vaqifin qoşmalarını, «Koroğlu» dastanını yazıb... Yazmayıb ki, arxivlərdə qalıb,

hər tapıldıqca bir münəqişənin, bir intriqanın əsasını qoysun, yazıb ki, oxunsun, ürəklərdə, beyinlərdə həssaslığın, müdrikliyin ocağını sönməyə qoymasın ...

1999

MUSA ƏLƏKBƏRLİ ... VƏ ONUN SEVGİ FƏLSƏFƏSİ...

Musa Ələkbərlinin ilk şeirləri keçən əsrin 60- cı illərində çap olunsa da, böyük ədəbiyyata 70- ci illərdə gəlmiş, elə həmin illərdə «Məndən şər istə», «Ürəyimin işığında», 80- ci illərdə «Bəlkə, bir də görüşdük», «Gözlərim yol çəkir», «Aydanım – ay işığı», «Sevgi bulağı», 90- cı illərdə isə «Gözümdə ağlayan bulud» şeirlər kitabları nəşr edilmişdir. Və artıq 80- ci illərdə ədəbi-ictimai mühit onun haqqında kifayət qədər istedadlı bir şair kimi danışır, sağlam ruhlu dağlar oğlunun daxilindən gələn tərəvətli hisslər, duyğular maraq doğururdu.

Musa Ələkbərli daha çox sevgidən yazırdı... Ancaq bu sevgi «öz içini yiyə- yiyə duran», «yaxud tərki- dünya bir aşiqin subyektiv yaşantılar»ı

deyildi, təbiətin özü qədər təbii, mükəmməl kəndli balasının yüz illər ərzində formalaşmış mərdanə istəyi, kişiliyin zərif məxluq qarşısındakı tarixi məsuliyyəti idi...

*Gəl gedək dağlara, şəhərli qızı,
Qorxma ordakılar qədrini bilər.
...Orda oda dönər o şən günlərin,
Bir ocaq alışar, bir ev isinər.*

*...Qaynatan qışqanar şaxtaya, qara-
«İstiyə- soyuca alışmamısan».
Gözündən buraxmaz səni kənara,
«kəndə- kəsəyə
Neçə ki, qaynayıb- qarışmamısan».
...Gəlsən- evimizin miss səhəngini
Anamın çiyindən götürməlisən...*

60- cı, 70- ci, 80- ci illərdə Musa Ələkbərliyə elə gəlirdi ki, öz sevgisinin «tərcümeyi- hal»ını yazır ....Əslində isə, o, özü də bilmədən, mənsub olduğu etnik- mədəni (etnoqrafik) sistemin ümumi (universal!) sevgi dastanını danışdı. Yüz illər boyu necə sevmişdilər, necə həsrət çəkmişdilər, vüsala necə qovuşmuşdularsa, o da şerlərində o cür sevir, həsrət çəkir, vüsala qovuşurdu. Və onun mənsub olduğu xalq öz sevgisində necə təbii bir məsuliyyət daşmışdısa, o da həmin təbiiliklə məsuliyyətini daşımaqda davam edirdi...Dünyanın (və sevginin!) «modernləşdiyi», parnoqrafik patologiyaların ədəbiyyata təcavüz elədiyi bir dövrdə epik- etnoqrafik məhəbbət texnologiyalarının poeziyaya cəsarətlə tətətirilməsi artıq özünəməxsus bir üslub (!) təzahürü demək idi.

Musa Ələkbərli bu üslubu 90- cı illərin ortalarına qədər enerjili bir istedad (və inamla!) inkişaf etdirdi, mükəmməl bir sevgi poeziyası yaratdı. Həmin poeziyanın bütöv bir kitab halında (və bir daha!) oxuculara təqdim olunmasının ən azı üç səbəbi var:

birincisi, hər bir yaradıcı şəxs kimi Musa Ələkbərli də öz yaratdıqlarını təbii kamilliyi (və yekunu) ilə görmək (və göstərmək) istəyir;

ikincisi, 70- ci, 80- ci və 90- cı illərdə nəşr olunmuş kitablardan ədəbi ictimaiyyətin «yaddaş»ında qalmış təəssüratları bir daha canlandırmaq, yaxud «yaddaş»ı təzələmək sosial- estetik zərurətdir;

nəhayət, üçüncüsü, «bu gün» həmişə «tarix»dən doğulur; nə qədər müasir, novator intonasiyaya malik olsa da, yüzillərin trafereti kontekstində təzahür edir – keçmişdən təcrid olunmuş gələcək mümkün deyil, ona görə də bu və ya digər dərəcədə müəyyən olmuş, model olmuş hər bir «üslub»un ən qeyri- münbit şəraitdə belə yaşamaq haqqı mövcuddur.

Mən əminəm ki, Musa Ələkbərlinin yüzlərlə sevgi şerinin yaratdığı bədii- estetik təəssürat- «üslub» yaşayacaqdır... Yüz, iki yüz, üç yüz il sonra sağlam ruhlu (və bədənli!) bir gənc hər hansı mənəvi- əxlaqi «xaos» qarşısında təbii (və səmimi!) bir ehtirasla dayanıb deyəcək ki:

*Qarşına ümidlə çıxıram hər gün,
Bircə söz dilimdən asılı qalır.
Susuram... Bəlkə də, susduğum üçün
Səni istəyənlər artır, çoxalır...*

Mən əminəm ki, həmin gənc dünyanın ən gözəl qızına o «bircə söz»ünü deyəcək, onu ram edəcək, ona dünyanın ən gözəl nemətini verəcək...

*Və əminəm ki, axırda
Bu ailə, bu od- ocaq,
Bu dünyada yorudacaq.
Torpaq necə ovudacaq*

Sevgisiz ölən Musanı?! – deyib bu dünyadan gedəcək ki, dünyaya onun genini daşıyan yeni nəsil gəlsin- sağlam ruhlu (və bədənli!)...

«TƏNQİDÇİ»

ƏSƏD CAHANGİRƏ AÇIQ MƏKTUB

Hörmətli Əsəd Cahangir!

Sənin «Tərəzi mərəzi»nlə tanış olduqdan sonra belə qərara gəldim ki, «tənqidçi» adını bu qədər şəstlə öz üzərinə götürməyin hələ tezdir. Ədəbi prosesin tarixi məntiqini dərk etmədən, ədəbi- bədii təsərrüfatı tam miqyası (və keyfiyyəti) ilə təsəvvür eləmədən, yalnız impulsiv, emosional (və subyektiv!) mühakimələrlə hadisələrin mahiyyətini açmaq, kimisə inandırmaq bir yana, heç orta səviyyəli tənqidçi- ədəbiyyatşünas obrazı da yaratmaq mümkün deyil... «Biz nə yəhudi, nə də xristian yox, müsəlmanıq və bizə nə Musanın hiddəti, nə də İsanın mərhəməti yox, Məhəmmədin ədaləti lazımdır» deyirsən, ancaq yazdığın məqalənin intonasiyasında elə bir hiddət var ki,

Musanın özü də sənə qibtə edə bilər... Özünü müsəlman sayırsan, di gəl ki, həzrət peyğəmbərimizin hörmətlə yanaşdığı idya- obrazlardan imtina edirsən. Və bu ağılla da sənə bir namizədlik dissertasiyasını yazdırıb müdafiə etdirə bilməyən müəllimlərinə «ədalət dərsi» keçirsən... Hiddətli, ambisiyalı bir «ədalət dərsi»...

...«Oxucu yazının əvvəlini oxuyub axırını görməməli, onu görmədiyi maraqlı bir filmə baxırmış kimi oxumalı, əvvəldən axıra qədər özünü iynə üstündəymiş kimi hiss etməlidir»...

Əsəd, sənin ədəbiyyat barədəki təsəvvürün bundan ibarətdirsə, özünü yorma,- bir balaca ağı başında olan yazıçı bu cür mənasız plebey təsəvvürünün sahibinə qulaq asmaz... Sən isə hələ ədəbiyyata istiqamət vermək iddiasındasan...

Böyük ədəbiyyat idya- estetik model, bədii konstruksiya yaradır, öz məntiqi, harmoniyası ilə oxucunun sən deyən yerinə yox, ağına, hisslərinə təsir edir. Homerin, Firdovsinin, Nizaminin, Sədi Şirazinin, Füzulinin, Şekspirin, Balzakın, Dostoyevskinin, Tolstoyun, C.Məmmədquluzadənin, Ç.Aytmatovun (və onlarla, yüzlərlə digər böyük sənətkarların) ideyaları, yaradıcılıq texnologiyaları əsərlərinin əvvəlindən görünür, «mətn» öz məzmununu elə ilk cümlələrdən açır, oxucunu yalnız emosional deyil, həm də intellektual sehrinə salıb arxasınca aparır... Əgər belə olmasaydı, bir əsər eyni oxucular tərəfindən dəfələrlə oxunmazdı, hər dəfə «mətn»in yeni bir sirri kəşf edilməzdi... «Oxucu yazının əvvəlini oxuyub axırını görməməlidir... əvvəldən axıra qədər özünü iynə üstündəymiş kimi hiss etməlidir»... nə deməkdir?

Əsəd, sənin Gülağa Tənha, Hüseynbala Mirələmov və Nuridə Atəşiyə (daha doğrusu, onlardan yazanlara) hücumun da həm strateji, həm də taktiki baxımdan hazırlıqsızdır, hər şeydən çox qeybətə bənzəyir...

Birincisi, «Tofiq Hacıyev kimi bir alim», eləcə də «Bəxtiyar Vahabzadə, Qabil, Fikrət Qoca, Musa Yaqub kimi adlı- sanlı şairlər» Gülağa Tənha haqqında yazırlarsa, onun şeirlərini «şeirdən başqa hər şeyə oxşayan cızmaqaralar» adlandırmağa sənin haqqın yoxdur. Çünki mən inana bilmərəm ki, adlı- sanlı alimlər, şairlər Gülağa Tənhadan sən dediyin mənada

asıldırlar... İkincisi, belə şeyləri bu qədər təfərrüatı ilə bilməyin, bu qədər yana- yana deməyinlə özün barədə şübhə yaradırsan; belə çıxır ki, dünyanı dağıtdılar, sən qaldın... Və nəhayət, üçüncüsü, ədəbi təsərrüfatın nə olduğunu dərinləndən öyrənməmiş, özünə mövqə qazanmamış, tərəzini əlinə alıb «maxinasiyalar»da iştirak etmək, «paysik» olmaq istəyirsən...

...Bir az insafın var: Hüseynbala Mirələmovu hər halda yazıçı sayırsan... Ancaq «deputat və imkanlı yazıçı» haqqında yazanları dərhal «məddah» elan eləyirsən... Nizaməddin Şəmsizadə ilə mənə «öyrədirsən» ki, «Cəza»nın ən maraqlı tərəfi odur ki, H.Mirələmov bu əsəri ilə belletristika nümunələrindən sonra ciddi realist- psixoloji nəsrə keçdiyini sübut edir. Şübhəsiz ki, bu, bir müəllif kimi onun danılmaz uğurudur. Amma, görəsən, müəllifin fərdi uğuru həm də ümumən ədəbiyyatımızın uğuruna çevrilirmi? Ç.Aytmatovun daha qlobal şəkildə qələmə aldığı mövzu- problematikanı 20 ildən sonra həttə uğurlu şəkildə də olsa, təkrar etmək yeni nə deyir?

Bütün bunları vurğulamaq əvəzinə (sağ ol, Əsəd!) Nizami Cəfərov, Nizaməddin Şəmsizadə kimi adlı-sanlı tənqidçi- ədəbiyyatşünaslar «Cəza» povestinə mətbuat səhifələrində elə təriflər yağdırmıyağa başladılar ki...»

Əvvəla, mən özüm də, sənin sözün olmasın, deputatam-stajım Hüseynbala müəllimin stajından beş il çoxdur, ondan fərqli olaraq komissiya sədriyəm; imkanım da, allaha şükür, pis deyil... Özünü öldürsən də, məndən «məddah» yarada bilməzsən. Kim bilməsə də, özün bilirsən ki, sənə də mənəvi köməyimi heç zaman əsirgəməmişəm... «Çoxlu sayda kitablara yazdığı(m) ön sözlər»in xeyirxahlıq məqsədi daşdığını, ədəbiyyatın sosial-strateji məramına xidmət etdiyini, sən bilməsən də, mən bilirəm...

İkincisi, Hüseynbala Mirələmovun «Cəza» povesti «çoxsaylı belletristika nümunələri»ndən sonra yazılıbsa, deməli, yazıcının ciddi sosial-mənəvi problemlər qaldıran «Dağlarda atılan güllə», «Xəcalət», «Gəlinlik paltarı» kimi əsərləri belletristika imiş... Adam ağına gələni danışa bilər, daha bu qədər yox...

Üçüncüsü, «Cəza»nın nə dərəcədə, hansı miqyas (və keyfiyyətdə) Ç.Aytmatovun «Qiyamət»indən gəldiyini müəllifə yazdığı açıq məktubda

kifayət qədər geniş təhlil edib göstərmişəm. Yəqin ki, oxumusan... Ancaq, görünür, bilmirsən ki, «mövzu-problematika» baxımından bir yazıçı digərini «təkrar» eləyə bilməz - Füzulinin «Leyli və Məcnun»u Nizaminin «Leyli və Məcnun»unun təkrarı deyil... Yəqin sən orta məktəbi də normal oxumamısan...

Ey Məhəmməd hümməti, buraya qədər deyilənlər sənəin ədəbiyyat barədəki biliyinə, təsəvvürlərinə aid idi – belə güman etmək olar ki, təfəkkürün, idrak səviyyəsinə buraya qədərdir... Nuridə Atəşi haqqında yazdıqların isə artıq tənqidçi- ədəbiyyatşünas mühakimələri bir yana, normal insan düşüncələri sferasından kənara çıxır. Nə ədəbiyyatda, nə də həyatda qadınla bu cür danışmaz, belə rəftar eləməzlər... Vallah, o əzabları ki, Nuridə Atəşi çəkir, onu nə sən, nə də mən çəkə bilərik...

Əsəd, nə qədər çalışdım ki, sənə qarşı rəsmi olam, istədiyim kimi alınmadı – günahı özümdə gördüm... Əgər sənəin kimi düşünən (və yazan!) tənqidçi- ədəbiyyatşünas varsa, deməli, biz (sən demiş, «adlı- sanlı tənqidçi- ədəbiyyatşünaslar»!) öz müəllim funksiyamızı lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilməmişik...

2007

Ön söz

(Georgi Hazai)

2006- cı ilin mayında Budapeştdə Azərbaycan günləri keçirilirdi. Azərbaycan Respublikasının Macarıstandakı səfiri cənab Həsən Həsənov həmin günlərdə bizi- Azərbaycan MEA- nın müxbir üzvləri Yaqub Mahmudov, Nailə Vəlixanlı və mənəi Macarıstanın görkəmli tarixçiləri, türkoloqları ilə tanış etdi. Yalnız elmi konfransda deyil, yemək süfrəsi arxasında da söhbətlər elmdən gedir, bəzən fikir döyüşləri həddinə çatırdı. Öz mövqeyindən bircə addım belə geriyyə çəkilməyi öyrənməmiş Həsən Həsənov diskussiyalara böyük intellektual, metodoloji enerji verirdi. Və elə təyyarədən Budapeştə düşdüyümüz ilk saatlarda mən anladım ki, cənab səfir və onun oğlu – gənc skifoloq Zaur Həsənov Macarıstandakı bütün tanınmış türkoloqlarla

sıx əlaqə yaratmışlar. Onların içərisində şərq dillərini, o cümlədən Azərbaycan tükcəsini yaxşı bilən gənc macar araşdırıcılarının olması məni xüsusilə məmnun etdi.

Həsən Həsənov nəinki türk, hətta ərəb, fars dillərini öyrənmiş gənc macar şərqşünaslarına məsləhət görürdü ki, azərbaycanşünaslıq sahəsində ixtisaslaşsınlar. Əgər belə olsa, onlara hər cür yardım edəcəkdir...

Budapeştdə keçirilən Azərbaycan günlərində mən böyük türkoloq Georgi Hazai ilə şəxsən tanış oldum. Uca boylu, yaraşığı bu kişinin oturuşu, duruşu, danışığı onun müdrikliyindən, təmkinliliyindən xəbər verirdi. Türkcə, rusca, ingiliscə danışdıq... Türkcəsi olduqca gözəl, aristokratik idi. Görüşlərimizin birində öz biblioqrafiyasını mənə bağışladı. Mən Prof. Dr. Georgi Hazainin zəngin yaradıcılığı ilə daha dərinə tanış olmaq imkanı əldə etdim. Və istədim ki, bu imkandan başqaları da faydalansın...

2007

MİR CƏLALIN HEKAYƏLƏRİ

Azərbaycan sovet nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mir Cəlalin hekayələr kitabını çap etməklə «Yazıçı» nəşriyyatı ləyaqətli bir iş görmüşdür; həm oxucuların ehtiyacı ödənilmiş, həm də müəyyən mənada hekayələrin bugünkü ədəbi tənqidin estetik prinsipləri mövqeyindən təhlili zərurəti meydana çıxmışdır.

Mir Cəlal bədii yaradıcılığa o vaxt başlamışdı ki, nəsrimizdə kamilləşmə gedirdi; müsbət qəhrəmanın mənəvi siması artıq bu və ya digər şəkildə müəyyən olmuşdü, qarşıda duran məsələ isə həmin qəhrəmanın xarakterində günbəgün dəyişən cəhətləri üzə çıxarmaqdan ibarət idi. Söz sənətinin publisistik kəsəri artmışdı.

Azərbaycan sovet nəsrinin birinci mərhələsində müxtəlif üslubi (fərdi) meyllər açıq- aydın seçilirdi. M.Hüseyn dövrün aktual sosial problemlərini nəsrə gətirir, S.Rəhimov mürəkkəb münasibətlər kontekstində güclü xarakterlər yaradır, İ.Əfəndiyev hadisələrin lirizmini verirdi... Mir Cəlal isə adi məişət lövhələrində (mən yazıçının mülahizələrini dinləmişəm - o, bu sözü çox işlədirdi və indi də müəlliminin yaradıcılığını qiymətləndirərkən bundan çox yerinə düşən söz tapa bilmirəm) dövrün səciyyəsinə göstərir, gəncliyin arzu və istəklərini tərənnüm edirdi.

Bu dövrün qəhrəmanı neft çıxarır, pambıq yığırdı, bəzən də olurdu ki, hətta toy gecəsi sevgilisinə «bu ilki məhsul bolluğundan» danışır, ya da yağışın pambığı batıracağından nigaran qalırdı. Etiraf edək ki, bunların hamısı heç də həmişə poetik baxımdan effektiv çıxmasa da, tamamilə səmimi idi və həyatın dərinliklərindən qopub gəlirdi.

Mir Cəlalin hekayələrini xronoloji ardıcılıqla nəzərdən keçirərkən belə bir cəhət diqqəti çəkir ki, ədib həmişə üslubuna – yazı manerasına sadıq qalmışdır, problemlər dəyişir, şaxələnir, yeni məzmun kəsb edir, ifadə tərzində isə keyfiyyət çevrilişi müşahidə olunmur, lakin büllurlaşma gedir. Şirin bir söhbət materialını xatırladan hekayələrdə lirik, yumoristik, satirik momentlər üzvi vəhdətdə verilir, yazıçının müsbət idealını müəyyən edir.

Mir Cəlalin bədii lövhələri həyatdan götürülür, uydurulmur; ona görə də müəllifin vurduğu rənglər həyatı əsasından qopmur, tərvvətini mühafizə edir: «İnsan gerek artıqtamah olmasın, müdir işarə vuran kimi götürdüm ərizə verdim, döngə mağazasına müdir getdim. Oradan raymağa, oradan kioskaya, oradan qalantereyniyə, oradan gəldim çıxdım su budkasına!» («Pillələr»).

Ədib bir- iki cümlədə vəzifə nərdivanlarını «kişi kimi, səliqə ilə» düşənlərin simasını ustalıqla açır və su budkasına aparın həyatın məntiqinə kinayə edir.

Mir Cəlalin hekayələrində müəllimlik müəllifliyi üstələyir. S.S.Axundov, A.Şaiq kimi müəllim- yazıçıların yaratdıqları bu ənənə layiqli davamçısını tapır. Gənclərin arzu və istəklərini tərənnüm etməyə («Elçilər qayıtdı», «Gülbəsləyən qız», «Ləyaqət» və s.) xüsusi maraq da Mir Cəlalin

müəllimliyəndən irəli gəlirdi. Yazıçının aləmində gənclik – ideal, gələcək demək idi, həyatın təsdiqi demək idi.

30- cu illərin sinfi çarpışmaları şəraitində ədəbiyyatın gənc nəsillə probleminə münasibəti ideoloji xarakter daşıyırdı; gənclik qurulmaqda olan cəmiyyətin başlıca siyasi qüvvəsi sayılırdı. Bu dövrün bütün sənətkarları gəncliyin simasında sabahkı gün haqqındakı ümidlərini ifadə edirdilər.

Mir Cəlal özü də həmin gəncliyin nümayəndəsi idi. Bu da azmış kimi, həyatını pedaqoji sahə ilə bağlamış, bütün yaradıcılığı boyu gəncliyin taleyi üzərində düşünmüşdü. Ona görə də ədib həmişə yetişməkdə olan nəslin zövqünü oxşamış, məktədlilərin sevimli yazıçısına çevrilmişdir.

Mir Cəlalin hekayələrində C.Məmmədquluzadə nəsrinin ruhu duyulur. Bu, təsadüfi deyil; əvvəla, C.Məmmədquluzadə hekayə janrının böyük ustası idi və onun yazdıqları «Ana dili» kitabı kimi oxunurdu, heç ola bilməzdi ki, gənc hekayəçilərə təsiri keçməsin. İkinci tərəfdən, Mir Cəlal ömrünün böyük bir hissəsini C.Məmmədquluzadə yaradıcılığını öyrənməyə həsr etmiş, böyük sənətkarın əsərlərinə dərin nəzəri təhlil vermişdi ki, bu da nəticə etibarilə ədibin yaradıcılıq imkanlarının genişlənməsinə gətirib çıxarırdı. Lakin bu təsir yaradıcılıq konsepsiya səviyyəsinə qalxmamışdı və Mir Cəlal daha çox müəllim- yazıçılar nəslinin ədəbi- estetik platformasında dayanırdı.

C.Məmmədquluzadənin təsiri prinsip etibarilə sənətkarlıq məsələlərini əhatə edirdi ki, burada əsas göstərici gülüş sayıla bilər.

Mir Cəlalin hekayələrində satira aparıcı rola malik olmasa da, hər halda mövcuddur və müəyyən estetik çəkiyə malikdir. Müəllif satirik münasibətini əksərən təfərrüat arxasınca getmədən, mükəllimlərdə verir. Məsələn, «Badam ağacları» hekayəsində Mirzəməmməd «Marşal planı»nın mahiyyətini kəndli Ağarzaya belə başa salır: «...əvvəllər İrana vəba gəlirdi, taun, çəyirtkə gəlirdi. İndi də «marşallaşma» gəlir, Amerika saldatı gəlir, çürük mal, tısbağa yumurtası gəlir... Belə yekə kəndin bağ- bağatını kəsb tökürlər; soruşursan: bu nə həngamədi? Deyirlər: «Marşallaşırıq». Şəhər küçələrində dilənçi əlindən keçmək olmur. Deyirsən: canım bu nədi? Deyirlər:

səsini çıxarma, «marşallaşırıq». Heç bir zəlzələ, sel, heç bir səmum yeli kəndliləri «marşallaşma» qədər yaman günə qoymamışdı...»

Ağarza da deyir ki, «Yaxşı, qardaş, nə vacib olub? Olmaz ki, «marşallaşmayaq». İndi ki, «marşallaşma» bizi bu kökə salır, gəlin «marşallaşmayaq» da!».

Mirzəməmməd isə qəh- qəh çəkib gülür və əlavə edir ki, «sən doğrudan da lap avam imişsən».

Yazıçı «marşallaşmaq» sözünü (hələ buna söz demək olar, ya olmaz, bu başqa məsələdir) təkrar etməklə oxucunu onun məna puçluğuna qədər endirir; məlum olur ki, «marşallaşma», əslində səfeh işdir və Ağarza demişkən, elə «marşallaşmamaq» lazımdır.

Bu, yumor kontekstində satira faktıdır; dahi C.Məmmədquluzadə bunun klassik nümunələrini yaratmışdı.

Mir Cəlalin bədii bədii təfəkkürü üçün yumor hissi satiradan çox- çox qüvvətli olmuşdur və bu, hekayələrindən açıqca görünməkdədir. Məsələn: «Professorlar indidən Ramizin üstündə dava salıblar. Biri deyir: mənim institutumda gələcək, o biri deyir: yox, ona özüm dərs verəcəyəm... Görmüşdük oğlan üstündə qızlar sözə gedər, indi daha professorların gözü qalıb gədədə! Allah, öz canım üçün, elə bir bənd olublar...» («Plovdan sonra»).

Yaxud: «Keçmişdə savad öyrənənlər eşqnamə məktubları, albom xatirələri yazdılar, indi dissertasiya yazırlar.

Keçmişdə söhbət məktubu nazlı, nazənin qızlara yazırdı, xəlvət yazılır, xəlvət oxunurdu. İndi isə, təəssüf ki, dissertasiyanı gərək aşkar yazasan, aşkar da oxuna, nəinki oxuna, hətta müzakirələrdən keçə. Bu da ki, məqaləni bir az çətinləşdirir...» («Müdafiə vəkili»).

Yaxud da: «Yaylax demişəm bax, bizim qaragöz meşəli, durnagöz bulaqlı Gəncə dağlarına...

Yaylax bax, belə olar. Yoxsa Kislovodskinin küçələrində boynunun qalstukunu bərkitmək, üfürə- üfürə pasanoşka geymək, gündə iki dəfə üzünə ülgüc çəkmək ki, artistkalar baxsınlar...» («Yaylaq məsələsi») və s.

Mir Cəlalin hekayələrində milli kolorit güclüdür. Ədəbi tənqid yazıçını qəhrəmanlarının sxematikliyində təqsirləndirəndə də, kolorit müəyyənliyini həmişə mühüm sənətkarlıq məziyyəti kimi təqdir etmişdi.

Mir Cəlalin az qala bütün ifadə- obrazlarında etnoqrafik məzmun gizlənilir: «Tağların hər qolunda bir neçə yemiş böyrünü sərin torpağa verib, kotana qoşulmalı cöngə kimi yatırdı, sanki gövşəyirdi» («Bostan oğrusu»). «Şəkil kimi gəmindən bir dəri, bir sümük, bir də quyu suyu kimi dərinə enmiş gözlər qaldı» («İnsanlıq fəlsəfəsi»). «Görürsən də, pulun da var, qulluğun da var. Amma beş kişinin qabağından adam kimi öskürüb keçəndə elə bil pişik keçir, ya toyuq keçir» («Şərait yoxdur»). «...Mən portfel gəzdirməyi sevirdim. Portfel əlimdə olanda elə bilərdim ki, ata minmişəm» («Bacı-qardaş») və s.

Ədibin elə hekayələri var ki, hər şeydən öncə, dilinin poetik siqlətinə görə yadda qalır. Hadisə də unudulur, təfərrüat da, lakin müəllifin yerində işlətmədiyi bir ifadə- detal unudulmur və əsərin bütün məzmun yükünü daşıya bilir.

Hekayələrin dili üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də artıq cümlə strukturlarının yüksək işlənmə tezliyinə malik olmasından ibarətdir. Canlı həyat lövhələri yaratmağa çalışan müəllif həmin cümlə strukturları ilə bütöv bir təəssürat- ovqat verir, billə- billə təhkiyənin dinamizmini zəiflədir və imkan yaradır ki, oxucu bu ovqatı bütünlüklə həzm edə bilsin: bir qız idi, tamaşasından doymazdıq, həmişə dik və düz baxan iri, ala gözlər, ağ sifəti dairələyən, şumal göyərçini gərdən, sakit yerışı... («İnsanlıq fəlsəfəsi») intonasiya ilə ayrılan ifadələr rəng impulslarına çevrilib gözlərimiz qarşısından getməyən qadın gözəlliyi mücəssəməsi yaradır. yaxud: «Bir yandan institut, elmi şura, hazırlıq, müdafiə; bayram tədarükü... o biri yandan peşmançılıq, xəcalət, qan qaralması...» («Müdafiə vəkili»).

Burada isə insan düşüncələri üçün təbii olan mənəvi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi. Daha bir təəccürat...

Kitabda ədəbin «Dağlar dilə gəldi» adlı povesti də verilmişdir. Əsər yeni cəmiyyət quruculuğu illərində kəndə müəllim göndərilən qızların

rastlaşdıqları çətinliklər və onların mübarizliyindən danışır. Povest təkəcə dünənin hadisələrini xatırlatmaqla qalmır, həm də oxucuya bugünkü uğurların mənbəyini tapmaqda kömək edir.

Gənc müəllimlərin uzaq dağ kəndlərinə göndərilməsində indi də müəyyən çətinliklər meydana çıxır və bu mənada povest müasirliyini saxlayır.

«Ləyaqət» kitabında verilən hekayələr Mir Cəlalın estetik maraq dairəsini bütün genişliyi ilə əks etdirir.

1984

TARIXİMİZİN TƏDQIQINƏ DAİR

Azərbaycan dilçiliyinin keçmiş olduğu inkişaf mərhələlərinin yüksək elmi- nəzəri, metodiki səviyyədə sistemli şəkildə tədqiqi filoloji fikrimizin qarşısında mühüm bir məsələ kimi dayanır. Dilçilik tariximizi öyrənmədən, həmçinin ali məktəblərdə tədris edib filoloq- tələbələrə öyrətmədən linqvistik araşdırmaların perspektivlərini də müəyyənləşdirmək çətin olardı. Elmi fikir (xüsusilə humanitar sahədə) milli əsasdan məhrum ola bilməz, ona görə də milli fonda tədrisi kəmiyyət dəyişmələrini nəzərə almadan keyfiyyət hədlərini müəyyənləşdirmək mümkün deyil. O mənada Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı ümumən dünya dilçiliyinin inkişaf istiqamətində olsa da, hər halda avtonomiyası da mövcuddur ki, bunu görməmək olmaz.

Əldə edilən müvəffəqiyyətləri danmamaq şərti ilə etiraf etmək lazımdır ki, son dövrlərdə yazılmış bir sıra dilçilik əsərlərində artıq mövcud olan fikirlər dönə- dönə təkrar edilir; gənc dilçi kadrlar az- az hallarda müəllimlərinə irəli gedə bilirlər. Halbuki dilçiliyimizin elə problemləri var ki, onların həllinə əmək sərf etmək bu gün sözün həqiqi mənasında vətəndaşlıq işi olardı. Dilçilik tarixi fənni məhz bu problemləri aşkarlamalı, hansı aspektlərin diqqətdən kənar qaldığını açıb göstərməlidir. Müasir dilçiliyin banisi F.de Sössür «Ümumi dilçilik kursu»nda dilçilik tarixini öyrənməyin əhəmiyyətini bir də onda görürdü ki, vaxtilə harada düzgün mövqe tutulduğu, harada isə səhvə yol verildiyi bugünkü tədqiqatçının diqqətindən yayınmasın, qüvvələrin lazımı nöqtəyə yönəldilmək imkanı olsun.

Azərbaycan dilçiliyi tarixinin yaradılması üçün müəyyən həcmdə material da toplanmışdır; Y.Seyidov, T.Hacıyev və S.Əlizadənin klassik filologiyamızda dilçilik məsələlərinin qoyuluşuna həsr edilmiş tədqiqatları, M.Şirəliyev, Ə.Abdullayev və A.Axundovun Azərbaycan sovet dilçiliyinin vəziyyətinə dair icmal xarakterli məqalələri bir daha təsdiq edir ki, bizim dilçiliyimiz tarixən müxtəlif mürəkkəb nəzəri, eləcə də praktik- əməli problemlərin həllinə girişməli olmuşdur. Həm də bu problemlər sistemli şəkildə gəlir, dilçilik fikrimizin bu və ya digər inkişaf mərhələsində onların qoyuluşu fərqlənir; bir halda praktik, digər halda nəzəri əhəmiyyət ön plana keçir. Yəni burada xaotiklik yoxdur, elmin maraq dairəsi genişləndikcə qarşıya qoyulan məsələlərin həlli səviyyəsi də yüksəlir.

Azərbaycan dilçiliyi tarixinin qarşısında dayanan problemlərdən birincisi, şübhəsiz, dilçiliyimizin təşəkkül tapdığı mənbələrin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bizə qədər gəlib çatan qədim linqvistik tədqiqatlarımız, məlum olduğu kimi, ərəb dilçilik məktəbinin elmi- metodiki prinsipləri zəminində aparılmışdır. Lakin ərəb dilçilik məktəbi ərəb dilinin tədqiqinə daha çox diqqət yetirsə də, tədqiqatçıların müxtəlif xalqlardan (eləcə də azərbaycanlılardan) ibarət olması həmin məktəbə elə əvvəlcədən beynəlxalq məzmun verirdi.

Digər tərəfdən, Azərbaycan ərazisində tapılmış çox- çox qədim dövrlərlə bağlı müxtəlif yazılar təsdiq edir ki, həmin yazıların meydana çıxdığı dövrdə dilçilik fikrinin müəyyən səviyyəsi mövcud idi. ona görə ki, əlifba yaratmaq o qədər də sadə iş deyil, dilin orqanizminə, fonetik- qrammatik strukturuna ciddi bələdlik tələb edir; əlifba yaradanın təfəkküründə dil bütöv şəkildə deyil, üzvlərinə parçalanmış halda canlanır, yəni potensial təhlil nümunəsi təqdim edilir. Beləliklə, ərəb dilçilik məktəbinin təşəkkülünə qədər Azərbaycanda dilçilik fikrinin müəyyən səviyyəsi barədə bədbin fikirdə olmağa heç bir əsas yoxdur. Ümumtürkoloji kontekst də bu mülahizəni təsdiq edir; Qazaxıstandan Altaya qədər geniş bir arealda qədim türk əlifbası ilə yazmışlar. Elə bir əlifba ilə ki, dilin quruluşunu çox dəqiqliklə əks etdirir. Deməli, belə bir yazının icadı üçün dəqiq də dilçilik məlumatları lazım idi.

Yeri gəlmişkən, Qobustan rəsmlərini ancaq şəkil kimi qiymətləndirməyin vaxtı keçmişdir, bunların linqvistik təbiəti üzə çıxarılmalı, piktoqrafik mahiyyəti açılmalıdır. O zaman dil tariximiz kimi, dilçilik tariximiz üçün də zəngin material əldə edilmiş olacaqdır.

XIX əsrin ortalarına qədər ərəb dilçilik məktəbinin ənənələri davam edir. Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərində ərəb, fars, sonralar isə eləcə də Azərbaycan dilinin qrammatikası yazılır. Lakin əsas nailiyyət, şübhəsiz lüğətçilik sahəsində olur ki, bunun da səbəbi var; hər şeydən əvvəl, söz leksik-semantik təbiəti etibarilə daha çox ictimai məzmunu malikdir və beynəlmilləşməyə meyllidir. Müxtəlif xalqların dillərində leksikologiyanın problemləri adətən eynidir, qrammatik quruluşdan fərqli olaraq, leksik quruluş oxşar məsələləri əhatə edir. Digər tərəfdən, orta əsrlərdə ərəb, fars və türk dillərinin sahə ixtisaslaşması mövcud idi; ərəb dilindən elmi, fars dilindən poetik, türk dilindən isə hərbi məqsədlərlə istifadə olunurdu (əlbəttə, ədəbi dil səviyyəsində). Ziyalılar bu dillərin üçün də bu və ya digər dərəcədə bilirdilər; hətta bəzən ixtisaslaşma o dərəcəyə çatırdı ki, «ləhcəyi- farsı», «ləhcəyi-türki» kimi ifadələr işlədilirdi. Lüğətlər qeyd edilən dillərin arasındakı leksik fərqləri (qrammatik fərqlər azala biləcəyi qədər azalmışdı) müəyyənləşdirmək məqsədi güdürdü. Lakin bəzi hallarda lüğətlərdə zəngin qrammatik məlumat da

verilirdi ki, bunun da əsas məqsədi dilin praktik mənimsənilməsini asanlaşdırmaq (sözün qrammatik mövqeyini aşkarlamaq yolu ilə) idi.

XIX əsrin ortalarından etibarən M.Kazım bəyin, M.F.Axundovun tədqiqatları Azərbaycan dilçiliyini Avropa standartı səviyyəsinə qaldırır: beləliklə, dilçiliyimizin tarixində yeni dövr başlanır.

Azərbaycan sovet dilçiliyi, əslində XIX əsrin ortalarından başlayan yeni mərhələnin keyfiyyətli davamıdır. Bununla birgə Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonrakı yarım əsrdən artıq vaxt ərzində onlarca sanballı tədqiqat işləri meydana çıxmış, Azərbaycan dilçiliyinə minillik tarixindəkindən daha böyük töhfə verilmişdir. Ümumiyyətlə, elmi fikrin inkişaf tarixində belə hadisələr çox olur; ictimai- siyasi amillərin təsiri müəyyən dövrdə o qədər qüvvətli şəkil alır ki, nəticədə bir neçə onillik ərzində tədqiqat metodları sürətlə dəyişə, bir- birini əvəz edə bilər. Beləliklə, elmi fikrin əvvəlki tarixindən müqayisəyə gəlməyəcək qədər kiçik olan bir zaman kəsiyi müstəqil mərhələ kimi diqqət mərkəzində dayanır.

Azərbaycan sovet dilçiliyi öz- özlüyündə üç mərhələdən keçir. Şərti olaraq təsviri- praktik dilçilik dövrü adlandırılıla bilən birinci mərhələ 30- cu illərin ortalarına qədər gəlir. Dil quruculuğu- əlifba mübahisələri, terminologiya məsələləri, dialekt materiallarının yığılması, tərcümə lüğətlərinin hazırlanması və b. həmin mərhələdə ön plana keçir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, üslubi imkanları barəsində təsvir xarakterli əsərlər meydana çıxır: əlbəttə, bütün bunlar nəticə etibarilə pedaqoji- praktik əhəmiyyətli işlər kimi diqqəti cəlb edir. B.Çobanzadəyə məxsus bir sıra ciddi elmi- nəzəri dilçilik tədqiqatlarına gəldikdə isə, marrizmin geniş yayıldığı bir zamanda bu işlər layiq olduğu mövqeyə çıxma bilməməsi üzündən tezliklə unudulur, qeyd olunan mərhələnin keyfiyyət göstəricisinə çevrilə bilmir. Əlavə edək ki, onun olduqca qiymətli əsərlərinin çap edilib yayılması da birinci dərəcəli işlər sırasına daxildir. Gənc Azərbaycan dilçiləri B.Çobanzadənin tədqiqatlarından az qala bütünlüklə xəbərsizdirlər, halbuki klassikə bu cür məsuliyyətsiz münasibət bağışlanıla bilməz.

İkinci mərhələ 30- cu illərin sonlarından 70- ci illərin ortalarına qədərki müddəti əhatə edir ki, biz bunu təsniflər dilçiliyi mərhələsi hesab edirik. M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, Ə.Abdullayev, F.Zeynalov, Z.Budaqova kimi tədqiqatçıların, eləcə də onların bir sıra tələbələrinin elmi fəaliyyətində ən məhsuldar dövr məhz qeyd olunan mərhələyə düşür. Danışiq səslərindən (fonemlərdən) tutmuş tabeli mürəkkəb cümləyə qədər dil sisteminin bütün elementləri müxtəlif prinsiplər əsasında bölünür; hətta qızğın dilçilik mübahisələri də adətən bu və ya digər sözün hansı nitq hissəsindən olması, bu və ya digər cümləni sadə, ya mürəkkəb hesab etmək kimi məsələlər üzərində gedir. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dalbadal bir neçə dövrləşməsini verir, M.Şirəliyev dialekt və şivələrimizin optimal təsnifini təqdim edir.

Üçüncü mərhələ 70- ci illərin ortalarından başlayır; Azərbaycan dilinin mənşəyi, keçdiyi inkişaf mərhələləri, müxtəlif sistemli dillərlə əlaqələr, linqvistik poetika məsələlərinin öyrənilməsinə maraq güclənir. Dilçiliyin başqa elm sahələri ilə (xüsusilə poetika, etnoqrafiya, etnopsixologiya, kibernetika və b.) təmas nöqtələri bilavasitə tədqiqat obyektinə çevrilir. T.Hacıyev, A.Ələkbərov, K.Abdullayev, A.Məmmədov, K.Vəliyev, İ.Məmmədov, F.Cəlilov kimi bir sıra müəlliflərin əsərlərində haqqında danışılan mərhələnin keyfiyyəti aşkarlansa da, bizə görə, gələcək araşdırmaların metodiki istiqaməti onu daha da tam şəkildə canlandıracaqdır. Eksperimentlərə, təcrübələrə meydan açılması göstərir ki, üçüncü mərhələ hələ də davam edir.

Nəticə etibarilə deməyə istərdik ki, Azərbaycan dilçiliyinin, eləcə də onun üzvi tərkib hissəsi olan Azərbaycan sovet dilçiliyi tarixinin konkret materiallar əsasında sistemli tədqiqi linqvistik fikrimizin gələcək inkişafına kömək edəcək, dilçi kadrların əməyindən düzgün istifadə etməyə imkan yaradacaqdır.

MƏN ABBASAM, ABDULLANIN OĞLUYAM...

Borçalıda

Bolnis- Kəpəkçi

kəndindən

Abdulla ağanın oğluyam,

Anam: Salatın xanım

Daşdəmir qızı, –

«Sonsuzluğa gedən karvan»ın birinci şeri – «Kimliyim» bu sözlərlə başlanır; gəlin şairin sözünə inanaq, inanaq ki, tərcümeyi- halımız əslimizdən, kökümüzdən başlanır, inanaq ki, sonsuzluğa gedən karvan bizim ömrümüzdür, - bu karvanın haradan gəlməsi həmişə maraqlıdır, taleyimiz üçün də, tariximiz üçün də...

Karvan hardan gəlir?.. Borçalıdan gəlir...

Taleyimizlə sözüümüz, tariximizlə ədəbiyyatımız arasında qəribə bir münasibət var: elə bil tale- tale yox; söz- söz yaşamışıq, tarix- tarix yox, Füzuli- Füzuli, Vaqif- Vaqif yaşamışıq...

Abbas Abdulla adım,

Eşidilməz fəryadım,

Qəm havasına oynadım,

Sarı gəlin, dön bax

oynuma,

Sarı gəlin, sarıl

boynuma,-

insan bu ağrını, bəlkə də, çəkə bilər. Amma yaşada bilməz; bu, dilin gücüdür, bir də dilə hakim olanın gücüdür.... Şairin gücüdür...

Karvan hardan gəlir?.. Borçalıdan gəlir...

A.Abdullanın bədii təfəkkürü onun elmi təfəkkürünü, elmi təfəkkürü bədii təfəkkürünü redaktə edir, nəticəsi belə olur ki, həm şairliyi, həm alimliyi qazanır.

Məzar dedim,

məzarları əkildi,

Ağban- ağban sarayları

söküldü,

Yağı gəlib torpağına

təpildi,

Hara gedir, hara gedir

bu karvan? -

elmi- tarixi həqiqət də bundan ibarətdir, lakin mətləb ondadır ki, elmi-tarixi həqiqətin dəqiqliyini gözləmək poetik- bədii cilanın hesabına deyil, həm elmilik fəlakətdir. Həm də poetiklik mühafizə olunur.

Duman gəlib yollarını

bürüyür,

Torpaq altda kəmikləri

çürüyür,

Torpaq üstə ölməz ruhu

yürüyür,

Hara gedir, hara gedir

bu karvan? –

burada elmiliklə poetikliyin nisbəti ideal şəkildədir; torpaq altda kəmiklərin çürüməsi – maddi tariximizin aqibətidir, torpaq üstə ölməz ruhların yürüməsi – mənəvi tariximizin taleyidir.

O münasibətlər ki, fəlsəfi- tarixi, etnoqrafik- psixoloji, ədəbi- estetik, bir sözlə, elmi təhlilə nisbətən rahat gəlir (yaxud heç olmasa bunun təcrübəsi var), A.Abdulla həmin münasibətlərin poetik təhlilə necə gəldiyini sınaqdan keçirir.

İki dəniz arasında

İstanbul

Lövbəh salmış bir gəmi, -

Çox gözəl tanıyıram

bu şəhəri,

Çocuq ana- babasını

tanıyan kimi.

Karvan hardan gəlir?.. Borçalıdan gəlir... Karvan hara gedir?..
Sonsuzluğa gedir...

Gedən nəfəsimdir,

gələn səsindir,

Məni məndə tapmaq

son həvəsimdir.

**Dünyanın üzünü gördüm,
bəsindir,-
Bir nəslə örnəyəm,
üsulam daha.**

A.Abdulla folklorun o qatından gəlir ki, orada şer təfəkkürü ilə nəsr təfəkkürü arasında diferensiasiya hələ yoxdur. Emosiya var, onun ifadəsi var, - şer ladı ilə nəsr ladı birlikdə çıxış edir, «Kitabi- Dədə Qorqud»dakı kimi... Eyni zamanda A.Abdullanın poetik təfəkkürü folklor ifadə tərzini rəng, çalar, stilizasiya kimi yox, bütün məntiqi ilə qəbul edir. Hətta bəzi hallarda A.Abdulla bilavasitə folklor yaradıcısıdır...

**Uzundur həyatın
sual- sorğusu,
Varmı islanmışın
sudan qorxusu?!
Lüt gələn lüt gedir,
budur doğrusu, -
Demərəm, kasıbam,
yoxsulam daha.**

Karvan hara gedir?.. Sonsuzluğa gedir...

«Klimena» poeması, hər şeydən öncə, strukturu etibarilə poeziyamızda orijinal hadisədir; burada mifoloji materiala real həyat materialı qarşılaşdırılır, aktual ictimai məzmun bu qarşılaşdırmada həzm olunur: şair 30- cu illərin hadisələrini mifoloji təfəkkürün məntiqi ilə açmağın təcrübəsini verir. Və bizə elə gəlir ki, poemanın orijinallığını şərtləndirən əsas cəhət bundan ibarətdir, - bu cəhət maraqlı estetik hadisə kimi nəzəri şərhini gözləyir.

«Klimena» poemasında epik məqamla lirik məqamın psixoloji- estetik əlaqəsi drammatizmin gücünə yaranır. A.Abdulla bunu da folklorlardan mənimsəmişdir. Və əlavə edək ki, folklor poemaya əslində iki formada gəlir: janr müstəqilliyi ilə, janr müstəqilliyini itirərək, - hər iki halda süjet folklor

materialını yaxşı həzm edir, çünki müəllifin bu materiala işləmək təcrübəsi (və istedadı) var.

Poema qımqımı tipli söyləmə ilə qurtarır, - şair burada həm də tədqiqatçı işi görür; folklorun nadir janrlarından birini yazıya gətirir... Qımqımını pıçılıtlı ilə deyərlər, «Klimena» da belə bir pıçılıtlı ilə başa çatır:

Ömür gidi, gün gidi,

aaAnaxanım,

Ala gözlü, igid,

aaAnaxanım,

Qara torpaqımı yedi,

aaAnaxanım,

Gedən gəlmədi, gəlmədi,

Nədən gəlmədi, gəlmədi?!

Karvan hara gedir?.. Sonsuzluğa gedir...

İlya Çavçavadzeyə həsr olunmuş poema birinci növbədə təhkiyə ilə maraq doğurur: dəqiq tarixi məlumatlar – rəqəm bolluğu, qüvvətli bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmələr, kövrək lirik misralar... Və bütün bu tipoloji müxtəlifliklə birlikdə elastik kompozisiya... Poema «Yarı yolda» adlanır, ancaq bizə elə gəlir ki, bu ad o qədər də dəqiq deyil. Çünki poemada qaldırılan problemlərin həllindəki cəsarətli maksimalizm, kəskinlik tamamilə başqa bir təsəvvürü diktə edir. Əlbəttə, ad qoymaq müəllifin öz işidir və biz bu hüququ onun əlindən almaq istəmirik, lakin daxili bir tələbat bizi təhrək edir ki, poemanı «İlya Çavçavadze» adlandıraraq...

«İlya Çavçavadze» poeması publisistik notlarla zəngindir və ümumiyyətlə, publisistiklik A.Abdullanın poeziyası üçün təbii haldır, - bu xüsusiyyət əslində tarixi mövzuda olan poemanı möhkəm tellərlə bu günə bağlayır:

El deyib: qonşuda

vay istəyənin

Özü abad olmaz,

özü bay olmaz.

**Hər şeydən pay olar
deyən kimsənin**

**Ağlı yox, torpaqdan,
vallah, pay olmaz!**

«İlya Çavçavadze» poeması ilə «Klimena»nın poetik struktur əsası demək olar ki, eynidir; hər iki əsər paralellik üzərində qurulmuşdur: fərq burasındadır ki, «Klimena»da paralellik «İlya Çavçavadze»dəkinə nisbətən daha normativ şəkildə gözlənilir. Səbəbi də odur ki, ikinci poemada eksperimentlik var, - təkcə forma planında yox, həm də məzmun planında... Zaman parametrlərinin şərtiliyindən istifadə olunur, tarixi həqiqətlə mütləq həqiqət arasındakı münasibətin dialektikası diqqət mərkəzinə çəkilir.

Cavan idim, pir olmuşam,

İnsan idim, sirr olmuşam:

Bir vaxt burda

vurulmuşam,

Aman ovçu, vurma məni!

Vurulmuşam dönə- dönə,

Vurulmuşam yenə, yenə...

Hayıf mənə, yazıq sənə! –

Aman, ovçu, vurma məni!

Şərq sənət fəlsəfəsində belə bir qayda varmış: bu cür sözləri izah etməzlərmiş, deyib gedərlərmiş, - bu cür sözlər şair sözü deyil, hardan gəlir... və biz də izahına cəhd etmirik, təkcə onu deyirik ki, xalqa, onun dünyasına ağrıları ilə yaxın olan adam bu cür deyə bilər, - elin sözü evin sözü deyil, onun çəkisi var, gücü var, dəyəri var...

Biri gəlib, min can gedib,

Bağ qalıbdı, bağban gedib;

Kökslərdə ağac bitib,

Yaşıl- yaşıl yarpaqlıdır.

**Burda bir uçmaq dilədim,
Torpağı qucmaq dilədim,
Haqqa qovuşmaq dilədim,-
Qapıları kip bağlıdır.**

Karvan hara gedir?.. Sonsuzluğa gedir...

«İlya Çavçavadze» poeması bu cür qurtarır:

**Qılıncın belində,
yalan dilində,
Şər fitnə- felində,
bəd əməlində...**

**Bu zəhər gölündə,
bu qəm selində**

**Can verir əlində,
dünya yazıqdı,-**

qatilliyə şairin etirazı... haysız- küysüz...

A.Abdulla tərcümeyi- halının sahibi olan şairdir, bu isə çox şey deməkdir. Çünki kiminsə tərcümeyi- halı təkəcə onun mövcudluğundan ibarət deyil, - əvvəli var; sonu yoxdur...

Karvan Borçalıdan gəlir... Sonsuzluğa gedir...

1988

MİLLİ DİL TƏFƏKKÜRÜ YAXUD «YOXSULLUĞ»UN FƏLSƏFƏSİ

Müasir Azərbaycan dilinin funksional imkanları barədə indi həm rəsmi, həm də qeyri- rəsmi dairələrdə, prinsip etibarilə eyni strateji məzmunlu söhbətlər gedir, müəyyən tədbirlər görülür və bu, heç şübhəsiz, xalqın mənəvi gücünün (daha düzgün olar deyək ki, mənəvi dirliyinin) ifadəsidir – burası da qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xırda xalqlar tərəfindən, heç bir təzyiq olmadan (psevdo-demokratiyanın doğurduğu şantajlara belə

getmədən) bir neçə əsrlik ənənəyə əsaslanaraq, ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi müdafiə olunan Azərbaycan dili ancaq bir etnosun deyil, ən geci XVI- XVII əsrlərdən etibarən eyni regional- kulturoloji sistemin daşıyıcısı kimi çıxış edən müxtəlif mənşəli etnosların müştərək təfəkkür faktı kimi güclü internasional potensiyaya malikdir, ona görə də Azərbaycan dili ilə əlaqədar mühüm məsələlərin müzakirəsində onun türk dillərindən biri olması ilə yanaşı etnos-fövqü, ümumişlək keyfiyyəti də nəzərdə tutulmalıdır.

Ana dilinin mövcudluğu uğrunda mübarizə ən azı iki məzmununda başa düşülür: birincisi, ana dilini tamamilə, yaxud qismən unudulmaqdan qorumaqdır ki, Azərbaycan dilinin bu gün bu cür müdafiəyə ehtiyacı yoxdur və yaqin ki, uzun zaman da olmayacaqdır; ikincisi, ana dilini müasir dünya mədəniyyətinin yaradıcısı, intensiv ifadəçisi kimi qorumaqdır ki, Azərbaycan dilinin bu cür müdafiəyə ehtiyacı çox böyükdür və şübhəsiz, bizim ana dili uğrunda mübarizəmizin strategiyasını da həmin ehtiyac müəyyən edir. Ona görə də, Azərbaycan dilini ekzotik hadisə kimi yox, müasir dünya təfəkkürü, onun səviyyəsi, gücü, imkanları mövqeyindən qəbul edib cilalamaq və qarşıya çıxan problemləri də məhz bu baxımdan həll etmək problemi qarşıda durur.

Şair, yazıçı, elm adamı xüsusilə bu gün ana dili qarşısında onun publisistik, müdafiəsi üçün o qədər də böyük məsuliyyət daşımır (yəni Azərbaycanda elə bir azərbaycanlı varmı ki, ana dilinə nifrət eləsin və əgər varsa, onda ana dilinə qarşı məhəbbət oyatmaq absurd deyilmi?!), ancaq şair, yazıçı, elm adamı bu gün ana dilli təfəkkür qarşısında, sözün həm həqiqi, həm də məcazi mənasında məsuliyyət daşıyır, - böyük elm, sənət əsəri, hər şeydən əvvəl, böyük dil əsəridir və etiraf edək ki, bizim potensial qüdrəti olan dilimiz çox hallarda şair, yazıçı və elm adamlarımızın əsərlərində darıxır, boğulur və inanmaq olmur ki, M.P.Vaqifin, C.Məmmədquluzadənin, yaxud F.Köçərlinin dili mədəni ömrünün son günlərini yaşayır. M.P.Vaqif ana dilinin qüdrəti barədə heç nə deməyib, ancaq milli şer dilini yaradıb, normativləşdirmişdir. C.Məmmədquluzadənin ana dili uğrunda mübarizəsi, hər şeydən əvvəl, onun yazı (daha doğru olar deyək ki, yazıçı) praktikasına əsaslanıb ondan irəli gəlmişdi. F.Köçərli isə daha mürəkkəb bir iş gördü: Azərbaycan dilini elmi

üslubunu zəngin materail (o vaxta qədər və əslində, indi də təsəvvürə gəlməyən zənginlikdə) əsasında işləyib təzədən qurdu və humanitar sahədə milli elmi üslub məhz milli materialın şərhindən ibarət olan təfəkkür enerjisindən yarandı.

Azərbaycan dilinin müasir dünya mədəniyyətindən, onu kompleks, ifadə etmək mənasında bu və ya digər dərəcədə kənarda qalması, XX əsrin 20- 30-cu illərindəki hadisələrin təhlili göstərir ki, bir sıra çox ciddi, düşünülmüş və düşünülməmiş proseslərlə bağlıdır:

Birincisi, Azərbaycan dilinin öz tarixi keçmişi ilə əlaqəsi 30- cu illərdən etibarən tədricən demək olar ki, kəsilmiş, onu qidalandıracaq mənbələr unutturulmuş və Azərbaycan dilinə, faktik olaraq ancaq Sovet hakimiyyəti illərində yazıya malik olan dillərdən biri kimi baxılmışdır: demokratik dil potensialı (kifayət qədər vulqarlaşdırılmış şəkildə) əsas götürülmüş, daxili mənbə kimi daileklərə (bu da o demək idi ki, ədəbi dil yenidən yaranıb), xarici mənbə kimi rus- Avropa modellərini təqlid etməyə üstünlük verilmiş və ana dilinə qarşı ən irticaçı münasibət formalaşmışdır. Çoxlu elmi əsərlər yazılmış, amma müasir tipli elmi üslub, sözün həqiqi mənasında formalaşmamışdır, çoxlu romanlar yazmış, amma roman dili (və roman təfəkkürü) demək olar ki, meydana çıxmamışdır (hələ yeni- yeni yaranır). Yəni dil boşa işləmiş, yeyilmiş və təfəkkürsüzləşmişdir, ona görə də bu gün hər hansı professor saat yarım çox gözəl danışır və heç nə deməyə bilər, yaxud heç bir məzmunu olmayan (ortaya çıxması da qəbahət sayılmayan) cild- cild monoqrafiyalar da yazmaq mümkündür (və yazılır). Çünki, dil (şərin, nəsrin, elmin dili) öz tarixi qarşısında heç bir məsuliyyət daşımır – yazan utanmır, oxuyan da buna, şübhəsiz, təbii baxır.

İkincisi, Azərbaycan dili ilə türk dilləri arasındakı sinxron əlaqələr kəsilmiş və Azərbaycan dilinin hər hansı dillə əlaqəsinə ancaq və ancaq rus dili vasitəçilik etmişdir, bunun ana dili üçün nə qədər ziyanlı olduğunu, görünür, xüsusi şərh etməyə ehtiyac yoxdur, təkcə onu deyək ki, həmin siyasətin nəticəsində türk dilləri bir- birini qarşılıqlı zənginləşdirmə imkanından (mədəni dillərə aid olan çox mühüm tarixi keyfiyyətdən) məhrum olmuşdur.

Üçüncüsü, Azərbaycan dilinin müasir dünya təfəkkürü meydanına çıxışı maksimum dərəcədə məhdudlaşdırılmış və milli təfəkkürün Azərbaycandan kənara çıxması, daha doğru olar deyək ki, baxması üçün ancaq «rus dili pəncərəsi» mövcud olmuşdur, - həm də biz bununla nəinki barışmışıq, bunu yeganə düzgün yol kimi təqdim eləmişik və əsasən, indi də təqdir eləməkdə davam edirik.

Əgər biz ana dilimizi həqiqətən müasir dünya mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi görmək istəyiriksə, hər şeydən əvvəl, həmin məhdudiyyətlər aradan qaldırılmalı və heç şübhəsiz, Azərbaycan dilinin Azərbaycan SSR ərazisində bədii, elmi, publisist və rəsmi- işgüzar sferalarda tam fəaliyyət imkanını getdikcə daha sürətlə reallaşdırmaq üçün görülməli tədbirlər milli təfəkkürün milli dil zəminindəki təkamülünə əsaslanmalıdır. Yəni Azərbaycan dili öz coğrafiyasını ancaq Azərbaycandilli (türkdilli) təfəkkür hesabına genişləndirə bilər, əks halda hər hansı «milli təzyiqa» baxmayaraq Moskvada təhsil alıb rus dilini işlətmək Bakıda təhsil alıb Azərbaycan dilini işlətməkdən daha sərfəli olacaq, çünki, dil (hətta ana dili olsa belə) həm də müasir dünyanı dərk etmək baxımından yararlı olursa, işlənir, yararlı olmur, minimum informasiya tutumundan məhrumdursa, vətənpərvərlik təbliğatı heç bir iş görməyəcəkdir...

Azərbaycan dilinin hazırki inkişaf səviyyəsi ilə rus dilinin inkişaf səviyyəsi, imkanları çox fərqlidir, ona görə də Azərbaycan- rus ikidilliliyi, prinsip etibarilə, Azərbaycan dilinin hüquqsuzluğu demək olardı, lakin hələlik həmin ikidillilik kütləvi forma almamış, elə bir uğur qazanmamışdır: bizdə hər iki dildə şer, nəsr, elmi əsər yazan, demək olar ki, yoxdur, ikidilli publisistimizi xatırlamağa da çətinlik çəkirik. Müəyyən qədər məişətdə özünü göstərən bu hadisə isə, fikrimizcə, Azərbaycan dilinin qlobal problemləri qarşısında heç nədir və başlıcası rus dilinə məhəbbətdən irəli gəlmir, gündəlik praktikanın doğurduğu səhv təsəvvürlərə – illüziyalara əsaslanır. Azərbaycan – rus ikidilliliyi ideyası, əslində, elmi cəhətdən özünü doğrultmayan, absurd və perspektivsiz ideyadır. Azərbaycan dilinin inkişafı ideyası onu təkzib edir və dünya xalqlarının, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı yaxınlaşması perspektiv idə bu barədə daha geniş kontekstdə düşünməyə ehtiyac olduğunu göstərir – bir

də ki, rus dili dünya mədəniyyətini o qədər geniş əks etdirmir, daha çox ideoloji- publisistik («diplomatik») potensiala malikdir, halbuki dünya mədəniyyəti çoxşaxəli və çoxplanlıdır.

Azərbaycan dilinin taleyi hər bir azərbaycanlıni narahat edir, lakin bu narahatlıq çox hallarda professional məzmunu malik olmadığına görə real vəziyyətlə qətiyyənlə hesablaşmayan və mahiyyətcə yanlış mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olur: məsələn, ikidilliliyi qəbul etməyən bir tənqidçi ana dilinin inkişafının yeganə yolunu tərcümə işini intensivləşdirməkdə görür, ancaq nəzərə almır ki, tərcümə özü ikidilliliyin faktorudur – professional dilçilərə yaxşı məlumdur ki, ədəbi dili ancaq tərcümə hesabına inkişaf etdirmək ədəbi dillə milli solum (yəni həmin ədəbi dili daşıyan, öz beyninə yerləşdirən cəmiyyət) arasındakı əlaqənin dağılması deməkdir və ədəbi dil milli tənqiddin məhsulu kimi təzahür tapmalıdır. Bu halda müxtəlif «anomaliyaların» meydana çıxması (məsələn arxaik formaların dirildilməsi, alınma söz, ifadə, konstruksiyalarının işlədilməsi...) tamamilə təbiidir və onların müxtəlif üslublarda müxtəlif çoxluqda olması da nitq mədəniyyəti baxımdan prinsipial etiraz doğurmur. Məsələn, M.Seyidovun, Y.Qarayevin, T.Hacıyevin, S.Əlyarovun, N.Mehdinin dilindəki «anomaliyalar» alim təşəxxüsü deyil, elmi üslubun müasir mərhələdəki təkamül stixiyasının göstəricisidir.

Hər hansı dövrün dilində kütləviləşməsi ağır olan, necə deyərlər, «aşağılar»a çatmayan mübhəm məqamların mövcudluğu mümkündür – istər bədii, istər elmi, istərsə də rəsmi üslubda... Ona görə də hər cür mübhəmliyi, hər cür anlaşılmazlığı «qeyri- demokratik» elan etmək ana dilinin xeyrinə deyil və çox təəssüf ki, biz son vaxtlar dili bu baxımdan hiss eləmirik, ona görə də bir cümlə əvəzinə beş cümlə, bir söz əvəzinə on söz deyib eşitməkdən darıxmırıq.

Dil mürəkkəb orqanizmdir – ideal sistemi var ki, onu ancaq mütəxəssislər təsəvvürə gətirə bilirlər, dilin onu daşıyanlara, işlədənlərə (o cümlədən professional mənada) isə stixiya ilə yarım sistemləri məlumdur və yarım sistemin birindən digərinə keçmək çox çətindir, hətta ixtisasını

dəyişməkdən də çətindir, amma həmin yarım sistemlər qarşılıqlı əlaqədə olduğundan onların əsasən hamı tərəfindən anlaşılıqlı olan (yaxud ola biləcək) qovşağı mövcuddur – xalq, millət nə qədər mədəni, nə qədər istedadlı isə həmin qovşağın sahəsi də bir o qədər geniş olur. Ancaq (yaxud ümumiyyətlə) anlaşılıqlıq arxasınca getmək mümkün deyil, əlinə qələm alan yazıçı, yaxud alim ən ideal tənəsübü – həqiqəti axtarır, məgər həqiqət həmişəmi kütləvi anlaşılıqlıdır?..

Yuxarılarda ana dili ilə əlaqədar hər hansı siyasi güzəşt, yuxarılara itaətkarcasına tabe olan yüzlərlə sənət, elm adamının, rəsmi işçinin daha böyük güzəştlərə getməsinə səbəb olur – bu gün Azərbaycan şəraitində ikidilliliyin (rus- Azərbaycan) müdafiə olunması isə təkcə siyasi güzəşt deyil, həm də konkret dil situasiyasını (vəziyyətini) nəzərə almamaqdır, qeyri- elmi haldır. Əgər biz ikidilliliyin inkişafını qəbul ediriksə, Azərbaycandakı xırda xalqların dillərini necə müdafiə edə bilərik – halbuki bu baxımdan uğrunda mübarizə aparılmalı bir şey varsa, o da xırda xalqların dillərini unikal hadisə kimi qorumaqdır, onsuz da siyasi hegemon olan bir dil üçün inkişaf planı tutmaq nəyə lazımdır?

Belə bir hadisə danışirlar ki, S.M.Kirovun çıxışına qulaq asan zaman Bakı fəhlələri tərcüməçidən imtina etmişlər. Hətta bir fəhlə çıxış edib demişdir ki, baxmayaraq ki, biz rus dilini bilmirik, amma Kirov danışanda başa düşürük.

Faciə məsələni bu məqama gətirib çıxarmaqdır.

Ana dilini «ölü» təfəkkürdən, məntiqsizlik və mənasızlıqdan qorumaq lazımdır - bətnində fikir olmayan söz, cümlə, mətn ümumiyyətlə dil nə qədər «pardaxlanmış» olsa da, məhvə məhkumdur.

Heç şübhəsiz, müasir nəsr dilimizin İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, Ə.Əylisli, N.Süleymanov...Şer dilimizin M.Şəhriyar, H.Arif, B.Vahabzadə, N.Həsənzadə, M.Araz... kimi ustalarının təcrübəsi milli dil təfəkkürümüzün uğurları hesab oluna bilər, bununla belə nəzərə alsaq ki, bizim ədəbi- bədii dilimiz həmişə ümumiyyətlə dilimizin əsasını təşkil etmişdir, həmin təcrübə o qədər də böyük deyil, hətta bizi nihilizmdə təqsirləndirməsələr deyərdik ki, çox

azdır. Elmi publisist və xüsusilə rəsmi üslublar sahəsində isə heç bu da yoxdur – bu üslublar sahəsində biz zəif eksperimentçiyik, qeyri-ardıcıl təqlidçiyik, necə deyərlər, çulumuzu sudan güclə çıxarıyıq... Və yada salaq ki, söhbət öz akademiyası, universiteti, qəzet və jurnalları olan bir xalqın dilinin üslublarından gedir – Dilçilik institutunun adını ona görə xatırladıyıq ki, bu institut ana dili qarşısındakı elmi-ictimai məsuliyyətini yaxşı dərk etməmişdir, əksinə, məsələn, ikidillilik barədə ittifaq mətbuatında, çox hallarda qeyri-elmi məzmun daşıyan söhbət başlanan kimi institut dərhal, məsələnin mahiyyətinə varmadan həmin problemi əsas tədqiqat planına daxil elədi. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin funksional imkanları barədə isə, zəngin material ola-ola, demək olar ki, əməlli-başqlı tədqiqat aparılmadı.

Azərbaycan dilçiliyi illər boyu dialektologiya sahəsindəki tədqiqatlarla fəxr etmiş, öyünmüş, hətta bizdə «dialektologiya məktəbi» olduğunu da demişik – adamın yaxasından tutarlar və soruşarlar ki, elə isə hanı sənin dialektologiya lüğətin?

Dialektologiya lüğəti yox, qədim türk lüğəti yox, müasir türk dillərinin müqayisəli lüğəti yox, beynəlxalq sözlər lüğəti yox...

Biz ana dili barədə çox düşünürük, amma görünür ana dilində (onun tarixi məntiqi ilə) düşünmürük.

1990

**BİR MİLLƏTİN İKİ OĞLU, YAXUD MİLLƏT ÖZ
OĞULLARI İLƏ ÖZÜNƏ DÖNÜR**

Hər ikisi təxminən eyni vaxtda – XIX əsrin 60- cı illərində Azərbaycanın əyalət mərkəzlərində anadan olmuşlar, aralarında azacıq yaş fərqi vardı, haradasa təsadüf, haradasa milli tarixi zərurət nəticəsi olaraq hər ikisinin ilk gəncliyi Zaqafqaziyanın o zamankı mərkəzi Tiflisdə keçmişdi – 80- ci illərin birinci yarısında orta təhsillərini Tiflis gimnaziyasında tamamlamışdılar: Hər iki gənc «elm- mərifət» arxasınca imperiyanın mərkəzi Peterburqa getmişdi – Əhməd bəyi ali məktəbə götürməmişdilər, Əli bəy isə universiteti yarımçıq qoyub qaçmışdı.

Əli bəy Hüseynzadənin bu hərəkəti, görkəmli tədqiqatçımız Əziz Mirəhmədov qeyd edir ki, «onun dünyagörüşü, ictimai- ədəbi fəaliyyətini başqa istiqamətə yönəldən» bir hərəkət olmuşdur, bu mülahizəni qətiyyənlə şübhə altına almadan belə bir mülahizə də irəli sürmək mümkündür: ola bilsin ki, milli- mənəvi yetkinləşmə, daxili formalaşma Əli bəyi bu cür hərəkətə sövq etmişdir.

XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanda iki mədəni- ictimai təfəkkür tipologiyası tədricən qarşılaşır, milli siması yeni- yeni formalaşmağa başlayan Bakı Şərq ilə Qərbin milli şüura sahib olmaq uğrundakı amansız mübarizəsinin meydanına çevrilirdi. «Elm- mərifət»ə aparan yollar bir qayda olaraq Azərbaycandan çıxırdı, Şərqə və Qərbə gedirdi – Azərbaycan oğulları isə Azərbaycana ya şərqçi, ya da qərbçi kimi qayıdırdılar və beləliklə, XVI əsrin əvvəllərindən etibarən təşəkkül tapan, XVII- XVIII əsrlər Azərbaycan intibahı ilə möhkəmlənən milli- mənəvi təfəkkür normativliyi yeni tarixi şəraitdə funksionallığını itirmişdir, vulqar demokratiya təfəkkürün ultradiferensial formalarını meydana çıxarmışdır (təxminən indiki kimi...).

Əhməd bəy Fransada ali məktəblərdə hüquq və din tarixini öyrənir, elmi tədqiqat və publisistika ilə məşğul olur – 90- cı illərin ortalarında Azərbaycana qayıdır, bir müddət müəyyən tərəddüdlər keçirdikdən sonra XIX əsrin son illərində Bakıda fəaliyyətə başlayır... Əli bəyin Bakıdakı fəaliyyəti isə bir qədər sonra – XX əsrin ilk illərində başlandı və bu illərə qədər İstanbulda

ali tıbb təhsili almış, eynilə Əhməd bəy kimi elmi- tədqiqat və publisistika ilə məşğul olmuş, tərcümələr etmiş, məşhur «İttihad və tərəqqi» partiyasının əsasını qoyanlardan və liderlərindən biri olmuşdur. Heç şübhəsiz, Əli bəy Bakıya hər şeydən əvvəl, partiyanın xətti- hərəkətini həyata keçirmək üçün gəlmişdi... Əli bəydən fərqli olaraq o vaxta qədər hələ İstanbulu görməmiş Əhməd bəy Avropadan Azərbaycana qayıdanda İstambuldan gəlir, panislamizmin liderləri (xüsusilə məşhur olan Şeyx Cəmaləddin Əfqani) ilə görüşür.

Ə.Ağayev «Tərcümeyi- hali- acizanəm»də göstərir ki, Bakıya gəldiyi dövrdə əsas məqsədi ümumtürk təbliğatı aparmaq idi...

Əli bəy, əsasən, Şərqlə, Əhməd bəy Qərb təhsili almışdı. Ancaq hər ikisini Şərqlə Qərb arasında qalmış Azərbaycanın taleyi düşündürürdü, hər ikisi eyni ideoloji- mədəni məqsəd uğrunda mübarizə aparırdılar və hər ikisinin yaradıcılığı eyni tipoloji kontekst verirdi.

XX əsrin ilk illərində artıq hər ikisi «İttihad və tərəqqi» partiyasının mərkəzi komitəsinin üzvləri idilər. – Azərbaycanın onlardan yaşca xeyli kiçik olan daha bir görkəmli oğlu Məmmədəmin Rəsulzadə də onların sırasındaydı.

Hər ikisinin fəaliyyəti «Kaspii» - «Həyat» xətti ilə inkişaf edir, lakin çox keçmir ki, Əli bəy «Füyuzat»ı, Əhməd bəy isə «İrşad»ı çıxarmağa başlayır və nəhayət, hər ikisi XX əsrin ilk onilliyinin sonunda İstambula mihacirət edirlər. İstanbul, İstanbul, İstanbul!.. – Vladizapad!..

U kajdoqo –

veka svoix desantov.

Lyuboy iz nas bıl silğnım, esli moq.

U kajdoqo allaxa –

Vladizapad,

U kajdoqo Xrista –

Vladivostok...

(O.Süleymenov).

XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk illərində Bakı artıq Azərbaycanı (onun tarixindən tutmuş bu gününə və gələcəyinə qədər) heç kəsə güzəştə getməyən

milli burjuaziyasını yetirmişdi, onların başında məşhur Hacı Zeynalabdin Tağıyev dururdu və milli ictimai təfəkkürün əsas daşıyıcısı olan mətbuatı da bir qayda olaraq o, maliyyələşdirirdi – elə bir bu fakt kifayətdir ki, H.Z.Tağıyevin Azərbaycan ictimai fikrinin tarixindəki düşünülmüş təşkilatçı rolu qeyd edilsin.

Əli bəy Hüseynzadə Bakıda təxminən beş il, Əhməd bəy Ağayev isə on il (bunun da, əslində, beş ili məhsuldar olmuşdu), fəaliyyət göstərdilər, ancaq bu illər həyatlarının ən coşğun, ən döyüşkən, ən romantik illəri idi.

Onları «Həyat» daha sıx birləşdirdi... Ancaq qəzetin məqsəd və məramı Azərbaycan, bəlkə daha doğru olar, deyək ki, Qafqaz türk mədəni- ictimai fikrində müxtəlif cür başa düşüldü. C.Məmmədquluzadə «Xatirətim»də «Həyat»ı nəzərdə tutub yazır: «Burada mən qəzet sahibləri Əli bəy və Əhməd bəyin yazıçılıqda çox məharətli olmaqlarını təsdiq edə- edə onların qəzetlərini o yerdə xoşlamadım ki, birinci nömrənin baş məqaləsində möhtərəm qələm sahibləri çox da islamdan və müsəlmançılıqdan dəm vurdular və elə bilirəm ki, səhv eləməyəm, əgər desəm ki, adi bir islam mübəlləği kimi və şəriət vaizi kimi müsəlman qardaşları islam dinində dəxi də sabitqədəm və bərqərar olmağa dəvət edirdilər».

C.Məmmədquluzadə həyatın dibindən gəlirdi, «müsəlman qardaşlar»ı daha yaxşı tanıyırdı və hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın milli- tarixi müstəqilliyi ideyasına, intuisiya ilə də olsa, yiyələnmişdi; Ə.Hüseynzadə ilə Ə.Ağayev isə ümumtürk ideyası kontekstindən çıxış edirdilər və islamın türk xalqlarını birləşdirəcək, eyni zamanda həmin prosesdə müəyyən reformasiyaya uğrayıb milli ideologiyayı formalaşdıracaq bir qüvvə olacağına əsaslanırdılar. Ə.Hüseynzadənin ən zəif cəhəti Azərbaycanı müstəqil hadisə kimi görməməsi idi, nə qədər paradoksal olsa da, bu, onun eyni zamanda ən güclü cəhəti idi – ona görə zəif cəhəti idi ki, Əli bəy türk dünyasındakı regional proseslərə, demək olar ki, fikir vermirdi, ictimai praktikadan təcrid olunurdu və sxematizmə gedirdi, ona görə qüvvətli cəhəti idi ki, prosesləri genetik kontekstdə görür, ümumiləşdirir və konsepsiya verirdi.

Ə.Hüseynzadənin o zaman böyük söz- söhbətə səbəb olmuş «Yazımız, dilimiz, «İkinci il»imiz» məqaləsi çıxanda görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli yazmışdı: «Kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib bizim şumbəxt Qafqaza təşrif gətirməyəydi»... Kim, kim, heç olmasa, Firudin bəy yəqin ki, mənasız danışmazdı.

Ə.Hüseynzadənin, eləcə də Ə.Ağayevin ən böyük xidmətləri ondan ibarət idi ki, onlar milli ictimai təfəkkür konteksti müəyyənləşdirmişdilər və biz bu gün onlar haqqında danışanda həmin kontekst «bərpa» olunur və dildən ədəbiyyata qədər, mədəniyyətdən ideologiyaya qədər... Əvvəl «Həyat» qəzetində, sonra isə «Füyuzat», «İrşad» və «Tərəqqi»də dövrün ən görkəmli milli- ictimai fikir xadimləri çap olunurdular: F.Köçərli, N.Nərimanov, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, M.Hadi, M.Rəsulzadə...

Əli bəy xarakter etibarını ilə şair idi. Əhməd bəy alim idi – hər ikisini eyni xalqın taleyi filosof eləmişdi, publisist eləmişdi. Və mənə elə gəlir ki, bu gün «Faust»un Ə.Hüseynzadə tərəfindən tərcüməsindən dilinin anlaşılmaqlığına görə həmişə tənqid edilən aşağıdakı misraları eyni zamanda böyük sənət faktı kimi başa düşmək və tərcüməçinin qeyri- adi şairlik istedadının məhsulu kimi təqdir etmək vaxtı gəlib çatmışdır:

Ənzari- şəbabimdə pədidar olan

ey zill,

Ey zilli- tuluat, oluyorsın yenə

peyda.

Bir cilveyi- mövhumeyi- amali- bədnə

Eylərmi yenə qəlbimi bir şövqlə

əhya?

Ey dudi- səhabə bürünən fəvci-

xəyalət,

Tabavəri – həmlən olamaz bu dili-

şeyda...

Ə.Hüseynzadə məşhur «Həyat və meyli- füyuzat» adlı məqaləsində sənətin vulqar materialist izahına qarşı çıxırdı – onun daxili özünəməxsusluğunu, sənəti sənət edən keyfiyyəti müdafiə edirdi.

Hər ikisi demək olar ki, eyni vaxtda İstambula mühacirət etdilər...

Hörmətli yazıçı- tədqiqatçılarımız, Elçinin, yeri gəlmişkən, Azərbaycan mühacirəti məsələsini qaldırması təqdirəlayiq işdir və güman edirik ki, o, istedadından və ictimai nüfuzundan istifadə edib bu sahədə bütöv bir elmi tədqiqat institunun görməli olduğu iş görəcəkdir – biz intellekt və emosiya potensialımızın böyük bir hissəsini mühacirətdə itirmişik və bu mənəvi potensialı geri qaytarmayınca perspektiv inkişaf üçün kontekst müəyyənləşdirmək, görünür, qeyri- mümkün olacaqdır.

...Millət öz oğulları ilə özündən ayrılır, qərbətə düşür, vətəninə kimsəsiz olur; millət öz oğulları ilə döyülür, müti edilir, təhqir olunur, millət öz oğulları ilə gücünü toplayır, ayağa qalxır, üsyan edir və millət öz oğulları ilə özünə dönür – Əli bəy Hüseynzadə kimi, Əhməd bəy Ağayev kimi, Millət özünə dönəndə güclü olur – özü kimi...

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki milli- mənəvi, mədəni- ictimai təfəkkürün «inqilab»dan sonrakı taleyi məlum səbəblər üzündən, demək olar ki, müəyyənləşdirilməmişdir və tarixi varislik əlaqəsini itirməklə biz böyük bir potensiyadan az qala tamamilə məhrum olmuşuq – «inqilab»dan əvvəl füyuzatçılarla molla-nəsrəddinçilərin prinsipial mübarizəsi var «inqilab»dan sonra isə nə füyuzatçı var, nə molla nəsrəddinçi var. Elə bil bu mübarizə hər iki ideyanın ölümü üçünmüş. Bu gün bizim başımıza gələn bəlalar bir də onunla bağlıdır ki, həmin dövrü keçib gəlmişik, ancaq onun milli- mənəvi, mədəni-ictimai potensialını özümüzə gətirməmişik, atıb gəlmişik. O problemlər ki, o zaman həll olunmalı idi, həll olunmadı və bu gün onun ağrısını çəkirik.

Ə.Hüseynzadə İstambula getdikdən sonra universitetin professoru olmuş, ideyalarını davam və inkişaf etdirmiş, «türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək» şüarına sadıq qalmışdır. Mühacirətdən sonra iki dəfə Azərbaycana qayıtmışdı – birinci dəfə gizli şəkildə, Azərbaycan Demokratik Respublikası yarandığı dövrdə, ikinci dəfə rəsmi nümayəndə kimi, I Türkoloji

qurultayda iştirak etmək üçün. Əli bəy ikinci gəlişində Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyətindəki görüşdə çıxış edib belə demişdi: «Gərək bütün millət ən aşağı təbəqələrinə qədər bütünlüklə yüksəlsin ki, içindən ədiblər, şairlər, sənətkarlar, böyük- böyük millət xadimləri çıxsın!..».

Ə.Hüseynzadənin «Türk dilinin vəzifeyi- mədəniyyəsi», «Məcnun və Leylayi- islam», «Baqeyi- aləmə bir nəzər», «Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar»... məqalələri, sözün böyük mənasında bizim mənəvi sərvətimizdir və həmin məqalələrdə irəli sürülən fikirlər kiminsə xoşuna gəlib- gəlməməyindən asılı olmayaraq xalqa çatdırılmalı, həm də bu zaman obyektiv milli mövqedən şərh edilməlidir.

Əhməd bəy İstanbulda Əli bəyə nisbətən daha intensiv fəaliyyət göstərmiş, universitetin professoru olmaqla yanaşı, «Tərcümani- həqiqət»in redaktoru, Türkiyə Millət məclisinin üzvü kimi böyük işlər görmüşdür. Eyni zamanda 1918- ci ildə türk qoşunu ilə Azərbaycana gəlir və Azərbaycan parlamentinin üzvü, sonra isə sədr müavini olur.

Əhməd bəy Ağayev Türkiyədə Əhməd bəy Ağaoğlu kimi məşhurdur və 20- ci, 30- cu illərdə çoxlu kitabları, məqalələri nəşr olunmuşdur ki, bunlar milli ideologiya, ictimai- siyasi təfəkkür tariximizin ən yeni dövrdəki qiymətli abidələridir: «Türk təşkilati- əsasiyyəsi», «Türk hüquq tarixi», «Dövlət və fərd» və s.

Əhməd bəy Azərbaycanda sosialist inqilabı olması ilə əlaqədar müəyyən tərəddüdlər də keçirmiş, Atatürk hökuməti tərəfindən müəyyən dövrdə təqib olunmuş, hətta 1921- ci ildə N.Nərimanova yazdığı məktubda, prinsip etibarını ilə, sosialist inqilabını Şərqi azad edəcək yeganə qüvvə hesab etmişdir. Əli bəy isə demək olar ki, heç vaxt bu cür «tərəddüdlər» keçirməmişdi!..

Ə.Hüseynzadənin də, Ə.Ağayevin də, XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının tarixi taleyi üzərində düşünən bir sıra digər görkəmli xadimlərin də, tarixi təcrübə göstərdi ki, ən böyük səhvi əsas diqqəti ancaq İstambula vermələri idi – bu həm İstanbulu ağır vəziyyətdə qoyur, həm də diqqəti Rusiya imperiyasından ayırırdı, halbuki imperiyada əksəriyyət təşkil edən türklər Rusiyadan təcrid olunmaq əvəzinə ona mədəni- tarixi səlahiyyətlərinin

imkan verdiyi səviyyədə sahib olmalı idilər: bu imkan o zaman daha böyük idi və türk xalqları indiki «sürətləndirilmiş» diferensiasiya prosesini keçirməmişdilər. Rusiya imperiyasının dağılacağına bəslənən ümidlər özünü doğrultmadı və yəqin ki, heç zaman doğrultmayacaqdı, çünki necə adlandırılmasından asılı olmayaraq bu imperiya müxtəlif mənşəli ictimai-inzibati təfəkkür strukturlarının monolit kompleksindən yaranmışdı – burada türk təfəkkürü də iştirak edirdi... Türklər qədim Göy türk imperiya yaddaşını Asiyanın qurtarıb, Avropanın başladığı çöllərə gətirib, orada qeyb etmişdilər, - Altaydan Krıma, Azərbaycandan Volqaboyuna qədər uzanıb gedən çöllərdə və Rusiya imperiyasının daha bir sıra sahələrində türk mənəviyyəti, türk dili hakim idi. Ə.Hüseynzadəni də, Ə.Ağayevi də, XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının tarixi taleyi üzərində düşünən digər görkəmli xadimləri də çaşdıran XIX əsr rus mədəniyyəti, XIX əsrin sonlarından etibarən güclənən rus inqilabı fikri oldu – elə güman edildi ki, bu canlanma imperiyanı parçalayacaqdı, ancaq əksinə, daha da möhkəmləndi, - imperiyanın parçalanacağını gözləmək yox, onun idarə orqanizminə daxil olmaq, ona sahib olmaq lazım idi. Keçmişdə də, indi də, həmişə...

Əlbəttə, Azərbaycan filologiyasında Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağayev, «Həyat», «İrşad» və «Füyuzat» barəsindəki «söyüşlər»i bir yerə yığsaq, böyük bir kitab alınar – məsələ elə burasındadır ki, həmin «söyüşlər»in müəllifləri də əksərən, elmimiz üçün həqiqətən böyük işlər görmüş adamlardır və biz «Həyat»ın, «İrşad»ın, «Füyuzat»ın nə dərəcədə varisiyiksə, onlara söyülən söyüşlərin də o dərəcə varisi hesab olunuruq. Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev və Ağaoğlu irsinin nə dərəcədə varisiyiksə, onlara söyülən söyüşlərin də o dərəcədə varisi hesab olunuruq.

Hər ikisi təxminən eyni vaxtda Azərbaycanda dünyaya gəlmişdi, eyni vaxtda biri Şərq, biri Qərb təhsili almışdı, eyni vaxtda Bakıda işləmişdilər, eyni vaxtda İstambula mühacirət etmişdilər və hər ikisi təxminən eyni vaxtda – 30-cu illərin sonunda İstambulda vəfat etmişdilər. Və haradasa təsadüf, haradasa milli tarixi zərurət nəticəsi olaraq, dünyadan o zaman getdilər ki, Azərbaycan

XX əsrin vvəllərində qazandığı milli- mənəvi potensialı artıq demək olar ki, itirmişdi.

...Millət öz oğulları ilə özündən ayrılır, qürbətə düşür, vətəninə kimsəsiz olur; millət öz oğulları ilə döyülür, müti edilir, təhqir olunur; millət öz oğulları ilə gücünü toplayır, ayağa qalxır, üsyan edir və millət öz oğulları ilə özünə dönür – Əli bəy Hüseynzadə kimi, Əhməd bəy Ağayev kimi, Millət özünə dönəndə güclü olur – özü kimi...

Bu məqalədə görkəmli alimlərimiz Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə və Tofiq Hacıyevin tədqiqatlarından istifadə olunmuşdur – onlara öz təşəkkürümüzü bildiririk.(Müəllif)

1990

«KİTAB» HAQQINDA KİTAB

Azərbaycanda qorqudşünas dedikdə hamının yadına birinci növbədə, əməkdar elm xadimi, professor Şamil Cəmsidov düşür. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Şamil Cəmsidov təxminən yarım əsr «Kitab»ın tədqiqi ilə məşğul olmuş, həmin mövzuda həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyası müdafiə etməklə kifayətlənməyib, demək olar ki, bütün yaradıcılığını «Azərbaycan xalqının şah əsəri»nə həsr etmişdir. Odur ki, Şamil Cəmsidovu Azərbaycanın Orxon Şaiq Gökyayı adlandıranlaar tamamilə haqlıdırlar.

«Elm» nəşriyyatı görkəmli qorqudşünasın öz sevimli mövzusunə həsr etdiyi üçüncü monoqrafiyasını akademik Bəkir Nəbiyevin redaktorluğu ilə çapdan buraxmışdır. Şamil Cəmsidovun bundan əvvəl nəşr olunmuş «Kitabi-Dədə Qorqud»u vərəqləyərkən» (1969), «Kitabi- Dədə Qorqud» (1977) monoqrafiyaları yalnız Azərbaycanda deyil, ölkəmizdən uzaqlarda da müəllifə böyük şöhrət qazandırmış, qorqudşünaslığa yeni problemlər, polemik rus gətirmişdi. Və təsadüfi deyil ki, «Kitabi- Dədə Qorqud» monoqrafiyası sonralar (1990- cı ildə) Türkiyədə də nəşr olundu.

Şamil Cəmsidovun «Kitabi-Dədəm Qorqud» adlanan üçüncü monoqrafiyası, redaktorun qeyd etdiyi kimi, müəllifin uzun illər apardığı araşdırmalarının nəticəsi olub «Kitab»ın Respublika Prezidentinin xüsusi fərmanı ilə Azərbaycanda, eləcə də dünya türkologiyasında qeyd edilən 1300 illik yubileyinə Ş.Cəmsidovun və Azərbaycan Elmlər Akademiyasının sanballı ərimağanı olacaqdır».

Monoqrafiyada dünya qorqudşünaslığının kifayət qədər mükəmməl bir tarixçəsi varildikdən sonra müəllif «Kitab»da təsvir edilən coğrafi mühit məsələsi üzərində dayanır. Məlum olduğu kimi, həmin məsələ qorqudşünaslıqda geniş polemika doğurmuş, biri digərini tamamlayan, yaxud bu və ya digər dərəcədə inkar edən mülahizələr söylənmişdir. Şamil Cəmşidov ilk əsərlərindən etibarən belə bir fikri israrla müdafiə edir ki, «Kitabi- Dədə Qorqud»da təsvir edilən coğrafiya məhz Azərbaycandır – «Kitab»da iştirak edən qəhrəmanların ən çox birləşdikləri ərazi Mil- Muğan, Kür- Araz qovşağı sahələrindəki qışlaqlardan, Dərbənd, Altuntaxt və Aladağ sahələrindəki yaylaqlardan və eyni zamanda bütün Cənubi Azərbaycan sahəsindən ibarət olmuşdur». İstər monoqrafiya müəllifinin, istərsə də bir sıra digər görkəmli qorqudşünasların son illər apardıqları araşdırmalar «Kitab»dakı yer adlarını Azərbaycanın, xüsusilə Şimali Azərbaycanın müxtəlif regionları ilə bağlamaq meylini gücləndirir. Və belə bir təsəvvür get- gedə daha da möhkəmlənir ki, «Kitabi- Dədə Qorqud» eposu məhz Azərbaycanda təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Eposdakı hadisələrin Azərbaycanda baş verdiyini sübut etmək üçün Şamil Cəmşidov «oğuz» anlayışının izahına xüsusi diqqət yetirir – onun fikrincə, bus öz «təpə», yaxud «torpaq qala» mənasındadır. Azərbaycanda isə bu cür təpələr, torpaq qalalar həqiqətən çoxdur.

Əlbəttə, «Kitabi- Dədə Qorqud»dakı hadisələrin coğrafiyasını Azərbaycandan kənar da axtarmaq düzgün deyil, «Kitab»ın toponimiyası da həmin cəhdin düzgünlüyünü istisna edir. Bununla belə, geniş bir ərazidə yaşamış oğuz türklərinin epos təfəkkürünün o qədər də geniş olmayan bir coğrafiyada- Azərbaycanda cərəyan edən hadisələr əsasında formalaşdığını düşünmək də çətinidir. Biz o fikirdəyik ki, Oğuz bir yer adı olaraq kifayət qədər geniş məzmunu malik olub, bir qədər xəyali- mifik məkandır (son orta əsrlərdə meydana çıxmış «Çənlibel» obrazı kimi). Ona görə də «Oğuz»un Azərbaycanın hər hansı regionunda, yaxud ümumən Azərbaycanda «lokallaşdırılması», konkret Oğuz ölkəsinin axtarılması cəhdi ciddi bir nəticə verə bilməz.

Şamil Cəmsidovun monoqrafiyasında diqqəti çəkən məsələlərdən biri də «Kitab»ın tarixiliyi ilə bağlı söylədiyi mülahizələrdir ki, həmin mülahizələr müəllifin sadəcə müşahidələrinin deyil, illər boyu apardığı araşdırmaların məhsuludur. «Boylarda əsasən erkən orta əsrlərdən başlamış XV əsrin sonlarına qədərki min illik tarixi hadisələrin əfsanəvi- mifoloji epizodlarla bəzənən bədii lövhələri əks olunmuşdur» deyən müəlliflə razılaşmamaq, sadəcə olaraq, mümkün deyil. Eposda təsvir edilən elə bir hadisə yoxdur ki, onun Azərbaycan- Şərqi Anadolu regionunda baş verdiyinə tarixən şübhə etmək olsun. Odur ki, Şamil Cəmsidovun gətirdiyi müxtəlif paralellər, apardığı müqayisələr çox hallarda özünü doğruldur, məsələnin mahiyyətindən xəbərdar olanlarda bu və ya digər dərəcədə maraq yaratmaqla qalmayıb, tədqiqatçıları bu və ya digər paralel, yaxud müqayisə üzərində dərinlən düşünməyə vadar edir. Bununla belə müəllifin, ilk baxışdan müəyyən maraq doğursa da, əsaslandırılması (idrak!) çətin olan müqayisələri də vardır; məsələn, «ümumiyyətlə, Qazan xan bütün şəxsi xarakterləri, ümumi- ictimai fəaliyyəti ilə tam mənasında Babəki xatırladır» mülahizəsi olduqca mübahisəlidir – görkəmli qorqudşünasın «Kitabi- Dədə Qorqud»da XI əsrə qədərki dövr hadisələrində IX əsr hadisələrinin, Babəkin və onun başçılıq etdiyi böyük istiqlalçılıq və vətənpərvərlik hərəkatının açıqca folklor izləri vardır» qənaəti də hələ adamı inandırmır... Ancaq bu o demək deyil ki, Şamil Cəmsidov həmin müqayisə- mülahizələrində tamamilə haqsızdır – bu gün əsaslandırılması qeyri- mümkün olan fikir sabah daha çox arqumentasiyaya malik ola bilər, yaxud əksinə, bugün hamının qəbul etdiyi fikir sabah yeni faktlar əsasında tamamilə inkar olunar. Onu da nəzər almaq lazımdır ki, Şamil Cəmsidovun tədqiqat metodologiyası digər görkəmli qorqudşünasların tədqiqat metodologiyasından fərqlənir: həmin fərq özünü xüsusilə onda göstərir ki, Şamil Cəmsidov «Kitab»ı yazıya alınmış folklor abidəsi kimi mənsub olduğu xalqın tarixi, etnoqrafiyası, dili, etnopsixologiyası və s. kontekstində araşdırır – o, mətnin arxasında dayanmış canlı obrazları, həyat hadisələrini, ehtirasları və s. elə bilir ki, hər hansı qorqudşünasdan daha aydın, daha əyani görür, hiss edir. Və Şamil Cəmsidovun qorqudşünaslıq

sahəsindəki böyük kəşfləri də, böyük «səhv»ləri də məhz buradan irəli gəlir. Tədqiqatçının uzun illər boyu hər hansı məsələdə mövqeyini dəyişməməsi, bu və ya digər mövqeyə qarşı cəsarətlə durması, döyüşkənliyi də «Kitab»ı özünə olduqca yaxın bilməsi, onu duyması ilə (Orxon Şaiq Kökyay kimi!) bağlıdır...

Monoqrafiyada «Kitab»ın bədii təsvir vasitələrinə xüsusi yer ayrılmış, sənətkarlıq cəhətləri konkret nümunələr əsasında kifayət qədər ustalıqla şərh edilmişdir. Müəllifin «ozan dili»nin incəlikləri üzərində apardığı müşahidələr olduqca geniş, hərtərəfli, həssas, qənaətləri isə dəqiq, inandırıcıdır. Xüsusilə «Kitab»da yaradılmış portretlər barədə görkəmli qorqudşünasın mülahizələri orijinallığı ilə yanaşı, mükəmməlliyi ilə də maraq doğurur. Və Şamil Cəmsidov «Kitab»ın poetikasından danışanda öz dili də poetikləşir, obrazlaşır, əyaniləşir. Müəllif «Kitab»ın üslub gözəlliyini oxucusuna çatdırmaq üçün gözlənilməz (elmi üslub üçün hətta yasaq olan!) maneralar seçir: «Səhrada, düzənliklərdə gecələyib, yaz çağında tropik gecələrin seyrinə dalan, onun açılan sabahını təbiətin bütün mövcudluğu ilə duyub dərk etmiş olanlar (yalnız onlar!- N.C.) burada təsvir edilən sübh mənzərəsini aydın təsəvvür edə bilirlər». Bu isə o deməkdir ki, ozan öz dastanının hamı üçün danışmadığı kimi, «Kitab» da hər oxuyan üçün yazılmamışdır...

Və yeri gəlmişkən, Şamil Cəmsidov «Kitab»ın elmi- tənqidi mətnin üzərində ən çox çalışmış, doktorluq dissertasiyasını bilavasitə bu mövzuya həsr etmiş araşdırıcıdır. Haqqında söhbət gedən monoqrafiyada da əsas yeri «Kitab»ın (xüsusilə Drezden nüsxəsinin) mətnşünaslıq problemləri tutur. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, müəllifin həmin sahədə gördüyü işlər yalnız miqyası ilə deyil, orijinallığı, özünəməxsus metodoloji xarakteri ilə seçilir. Araşdırıcı burada da əyaniliyə, ana dilinin etnoqrafiyasına əsaslanır – yazının arxasında dayanan canlı nitqi bərpa etməyə çalışır. və Azərbaycan mətnşünaslığında özünə bu və ya digər şəkildə geniş yer tutmuş «yazını fetişləndirmək» xəstəliyi Şamil Cəmsidovun mətnşünaslıq işlərinə tamamilə yaddır. Ona görə də canlı nitqi bərpa etmək cəhdi çox hallarda (və ümumiyyətlə!) araşdırıcının düzgün mövqedə dayanmasına, kifayət qədər dəqiq mülahizələr söyləməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn «Kitab»ın Drezdendə saxlanan əlyazmasının orijinal

deyil, köçürmə nüsxə olduğunu sübut etmək üçün söylənən aşağıdakı mülahizəni təkzib etmək mümkün deyil: «abidədəki təhriflərin xarakteri göstərir ki, bu, birbaşa kimin dilindənə dinlənilib yazılmamış, başqa bir yazılı nüsxədən köçürülmüşdür. Çünki buradakı təhriflər eşitmə qavrayışı deyil, görmə qavrayışı nəticəsində ola bilər. Məsələn katib «and içdi»kəlməsini eşitmə qavrayışı ilə heç vaxt «and əbxədi»... şəklində yazı bilməzdi». «Kitab»ın mətnşünaslığı sahəsində Şamil Cəmsidovun gördüyü işlər bu cür praktikliyi, məntiqinin əyaniliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda «Kitab»ın nəşrinə çoxdan başlanılmış, akademik H.Araslıdan bəri Azərbaycan qorqudşünasları həmin sahədə dəyərli nəticələrə gəlmişlər – Şamil Cəmsidovun əsas xidməti isə ondan ibarətdir ki, ümumiyyətlə yazını fetişləşdirmədiyindən, artıq qeyd etdiyimiz kimi, yazının arxasında canlı nitqi bərpa etmək istədiyindən «Kitab»ın – yazının təhrifləri üzərində dayanmış, Drezden nüsxəsində yüzlərlə təhrifi təshih etmişdir. Və müəllifin apardığı mətnşünaslıq araşdırmalarının yekunu olaraq monoqrafiyaya «Kitab»ın Drezden nüsxəsinin mətni əlavə olunmuş, düzəldilmiş orfoqrafik qüsurların geniş cədvəli verilmişdir.

Ümumiyyətlə, Şamil Cəmsidovun tədqiqatları, xüsusilə həmin tədqiqatların bu və ya digər dərəcədə yekunu olan «Kitabi- Dədə Qorqud» monoqrafiyası türkologiyada Azərbaycan qorqudşünaslığına şöhrət, müəllifinə isə böyük hörmət gətirir. Biz əminik ki, görkəmli qorqudşünas dünya mədəniyyətinə oğuz türklərinin bəxş etdiyi möhtəşəm abidənin – «Kitabi- Dədə Qorqud»un tədqiqi sahəsindəki işini bundan sonra da uğurla davam etdirəcək, hələ uzun zaman öz nüfuzlu sözünü deyəcəkdir.

DANIŞIQ DİLİ: «MƏN»İN MÜRACİƏT MƏDƏNİYYƏTİ

İnformasiya yayımının sürəti artdıqca yazı dilinə nisbətən daha az texniki vasitələr tələb edən şifahi dilin, yaxud danışiq dilinin işləkliyi yüksəlir. Əgər bir vaxtlar Azərbaycan danışiq dili Azərbaycan yazı dilinin təsirinə məruz qalırdısa, bu gün əksinədir: danışiq dili yazı dilinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Təsadüfi deyildir ki, hər hansı informasiya adətən mətbuat səhifələrinə çıxmamışdan əvvəl radioda, televiziya, müxtəlif xarakterli, miqyaslı yığıncaqları və s. (çox zaman məhz birinci şəxsin dilindən!) səslənir. Azərbaycan dilində danışan radioların, televiziya sayı bu dildə yazan qəzetlərin, jurnalların sayını hələ keçməyə də, etiraf etməliyik ki, dinləyənlərin auditoriyası oxuyanların auditoriyasından çox- çox genişdir...

Məlum olduğu kimi Azərbaycan yazı dilinin normaları, üslub imkanları Azərbaycan danışiq dilinin normaları, üslub imkanları ilə müqayisədə daha mükəmməldir. Yüzlilliklər boyu müəyyən olmuş orfoqrafiya (düzgün yazı) qaydalarımız olduğu halda, orfoepiya (düzgün danışiq) qaydalarımız qeyri-mükəmməldir. Bu öz yerində... Eyni zamanda bu gün Azərbaycan danışiq dili

indiyə qədər adət etmədiyi həcmdə informasiyanı əks etdirməli, indiyə qədər adət etmədiyi səviyyədə funksionallıq göstərməli, çeviklik nümayiş etdirməlidir. Bəs vəziyyət necədir?.. Şübhəsiz, azərbaycandilli radio, televiziya aparıcıları, reportyorlar buna çalışırlar, hətta ayrı-ayrı üslubların formalaşması barədə də danışmaq mümkündür, lakin problemlər, qüsurlar da az deyil...

Həmin problemlər, yaxud qüsurlar içərisində biri digəri ilə bağlı olan iki məsələ diqqəti xüsusilə cəkir. Onlardan birincisi aparıcının, yaxud reportyorun öz «mən»ini necə təqdim etməsi, ikinci həmsöhbətinə və ya tərəf- müqabilinə necə müraciət etməsi məsələsidir.

Radioda, xüsusilə televiziya aparıcının, yaxud reportyorun «mən»i yazıdakından, yəni mətbuatdakından konkrətdir, göz qabağındadır. Ona görə də, məsələn, «bizim fikrimizcə», «bizə məlum oldu ki», «biz dedik ki» əvəzinə aparıcı, yaxud reportyorun «mənim fikrimcə», «mənə məlum oldu ki», mən dedim ki» deməsi daha münasib olub, verilən informasiyanın konkretliyini bilavasitə təsdiq edir. Lakin yaxşı olardı ki, radioya, xüsusilə televiziya yenidən çıxmış, özünü hələ təsdiq etməmiş aparıcı, yaxud reportyor bundan sui-istifadə etməsin. Çünki dinləyici və ya tamaşaçının təsəvvüründə bu və ya digər «mən»in obrazı yoxdursa, onun dediyi söz, verdiyi informasiya nə qədər dəqiq olsa da, etibarlı sayılmır. Aparıcı, yaxud reportyor «mən»i də yazıçı, alim, ictimai- siyasi xadim «mən»i kimi öz imicini tədricən qazanmalıdır. Və bir daha təkrar edirik ki, «biz»im yox, məhz «mən»im imicini...

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dövlət televiziyası və radiosu ilə müqayisədə xüsusi televiziya və radioların jurnalistləri öz subyektiv «mən»ləri uğrunda daha çox mübarizə aparır, öz fərqli obrazlarını daha sürətlə yaradırlar. Bunun əsas səbəbi dövlət televiziya və radiosunun rəsmi funksiya daşması, xüsusi televiziya və radioların isə, əksinə rəsmilikdən uzaq olması, informasiyanın düzgünlüyünü göstərmək üçün rəsmilik qədər etibarlı, təsirli olan fərdi səmimilik faktoruna əsaslanmalarıdır.

«Mən»in nüfuzlu, inandırıcı görünməsi üçün ya rəsmilik, ya da səmimilik olmalıdır. Və hər hansı halda «biz» yox, məhz «mən» olmalıdır – ya xüsusi

televiziya və radiolarda formalaşan müxtəlif aparıcı, yaxud reportyorların «mən»i, ya da dövlət televiziya və radiosunun müxtəlif aparıcı, yaxud reportyorlarının milli dövlətçilik ideologiyasına əsaslanan müştərək fəaliyyətində təzahür edən rəsmi- fundamental «mən»!..

Radioda, xüsusilə televiziya aparıcının, yaxud reportyorun həmsöhbətinə və ya tərəf- müqabilinə müraciətində müəyyən qüsurlar, hərc-mərcliklər müşahidə edilir. Məsələn, aparıcı bu və ya digər regionda, yaxud xarici ölkədə çalışan jurnalist- reportyor həmkarına gah «sən», gah da «siz» deyə müraciət edir. Halbuki bu sahədə artıq müəyyən olmuş, yalnız Azərbaycan dili üçün yox, bütün inkişaf etmiş dillər üçün ümumi qayda vardır: əgər aparıcı, reportyordan hiss ediləcək qədər cavandırırsa, ona (reportyora) «siz» deyə bilər, qalan bütün hallarda «sən» deməlidir. Əgər belə olmasa, aparıcı ilə reportyorun arasındakı yaxınlıq, səmimilik hiss edilməz, bu isə birinci növbədə dinləyiciyə, tamaşaçıya lazımdır – məlum olmalıdır ki, informasiya konkret mənbədən, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, aparıcıya (nəticə etibarı ilə, dinləyiciyə, tamaşaçıya) yaxın «mən»dən gəlir. Həmin qüsür hərc-mərclik həm dövlət televiziya və radiosunun, həm də xüsusi televiziya və radiolarda müşahidə edilir. Məsələn, dövlət televiziyasının «Xəbərlər» proqramında Esmira Çərkəzqızı Türkiyə müxbiri İbrahim Nəbioğluna «İbrahim, siz...» deyə müraciət edir, ANS- in «Xəbərçi» proqramında isə Etibar Məmmədov Qusar müxbiri Aytəkin Alxaslıya «Aytəkin, siz» deyir. Bu müraciət forması yalnız qüsurlu deyil, həm də ziddiyyətlidir – əgər bir şəxsə adı ilə (İbrahim, Aytəkin...) müraciət edirsənsə, ona ancaq «sən» deyə bilərsiniz.

Əslində isə, Esmira xanımla İbrahimin, Etibarla Aytəkin xanımın bir-birlərinə «siz» deməsinə heç bir ehtiyac yoxdur.

Müraciət mədəniyyəti Azərbaycan xalqının nitq (və təfəkkür) mədəniyyətinin mühüm göstəricilərindən biridir. Böyüyün kiçiyə, kiçiyin böyüyə, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin bir- birinə, kişinin qadına, qadının kişiye... müraciət formalarının rəngarəngliyinə hələ ilk orta əsrlərin abidəsi «Kitabi- Dədə Qorqud»da rast gəlirik (bu barədə geniş məlumat üçün bax: N.Q.Cəfərov. Xanım hey!, Bakı, «Maarif» nəşr., 1999). İ.Nəsiminin,

M.Füzulinin, M.P.Vaqifin yaradıcılığında müraciətlərin, yaxud xitabların formaları, üslub imkanları daha genişdir... Odur ki, bu sahədə bizim hərc-mərcliyə yol verməyimiz, səhv etməyimiz sadəcə mövcud ənənələrə laqeyd münasibətimizdən irəli gəlir.

Aparıcı, yaxud reportyor aşağıdakı hallarda həmsöhbətinə «siz» deyə müraciət edə bilər:

- a) həmsöhbətlə yenidən tanış olursa;
- b) həmsöhbəti ondan hiss ediləcək qədər yaşlıdırsa;
- v) həmsöhbəti rəsmi şəxsdirsə.

Və aparıcı, yaxud reportyor həmsöhbəti ilə yenidən tanış olursa, ilk dəfə ünsiyyətə girirsə «siz»dən başlayıb tədricən «sən»ə keçə bilər. Lakin qalan hallarda «siz»i saxlamaq mütləq lazımdır. Təsəvvür edin ki, gənc bir aparıcı, yaxud reportyor yaşlı həmsöhbətinə və ya rəsmi adama «sən» deyə müraciət edir... Bu zaman, heç şübhəsiz, dinləyicidə, yaxud tamaşaçıda, aparıcının, yaxud reportyorun çox namünasib bir obrazı yaranacaqdır...

Son zamanlar aparıcının bilavasitə tamaşaçılara müraciəti də radio və televiziyanın «məişət»inə daxil olmuşdur – müşahidələr göstərir ki, bu zaman ümumiyyətlə tamaşaçılara, yaxud dinləyicilərə müraciət ənənəvi (passiv müdaxilə) qalmaqla yanaşı, konkret tamaşaçıya, yaxud dinləyiciyə müraciət təcrübəsi də yaranıb inkişaf edir.

Buraya qədər deyilənlər bir daha göstərir ki, Azərbaycan radio və televiziyanının aparıcıları, reportyorları həm öz «mən»lərini ifadəsində, həm də həmsöhbətlərinin «mən»inə münasibətdə kifayət qədər diqqətli olmalıdırlar. Hər şey buradan başlanır.

«EH...SƏN HARDAN BİLƏSƏN...»

«...Yaxşı şer də yaxşı adam kimidir: bəzən tez başa düşülür, bəzən gec. Heç başa düşülmədiyi vaxtlar da olur.

Ancaq ola bilməz ki, heç vaxt başa düşülməsin!..» - Fikrət Qocanın «Seçilmiş əsərləri»nə Əkrəm Əylislinin yazdığı müqəddimə bu cür qurtarır; görünür görkəmli yazıçının fikrini iki məzmununda dərk etmək lazımdır: burada həm sadəcə olaraq, istehlakçı, həm də professional, nəzəri- estetik mövqedən başa düşülmək nəzərdə tutulur. F.Qocanın şerləri istehlakçı mövqedən müxtəlif cür qəbul oluna, eləcə də ümumən qəbul olunmaya bilər, professional, nəzəri- estetik mövqedən isə ancaq bir cür dərk edilməlidir, - müxtəliflik varsa, bu artıq nöqsandır, özü də ədəbi- tənqidi təfəkkürün ayağına yazılmalıdır.

Ə.Əylislinin nəsrilə F.Qocanın poeziyası arasında qəribə bir yaxınlıq var, - həm də bu tək-cə ruh yaxınlığı deyil, ifadə tərzinin, poetik təqdimat üsulunun yaxınlığı, bir sıra hallarda eyniliyidir; bunun məntiqi var: bizdə ədəbi inkişaf elədir ki, nəsr təfəkkürü ardıcıl olaraq şer təfəkküründən qidalanır. Şerin axtarışları eyni zamanda nəsrin inkişafına təkan verir. Bir sözlə, poetik təfəkkürümüz nəsr adlarını şerdən damla- damla yığır... Lakin F.Qocanın

tematik marağı elədir ki, bir sıra hallarda nəsr materialına də nüfuz edir, poeziyada nəsr kökündə də düşünür, eksperimentlər aparır; bütün eksperimentləri isə əsasən bir məqsədə – klassik normativliyi zədələmədən şer təfəkkürünün hüdudlarını genişləndirmək məqsədinə xidmət edir. Şübhəsiz, gənclik F.Qoca axtarırlarının bu cəhətindən öyrənməlidir; öyrənilməlidir ki, estetik təfəkkür (nə qədər novator olursa- olsun) klassikaya istinad etməsə, dayanıqsızdır, eksperiment olaraq qalır, yaddaşa çevrilmir. Və o estetik təfəkkür ki, yaddaşa çevrilmir, kitabdan kitaba köçürülüb faktdaşa bilər (əslində, bu da həmişə mümkün deyil), ancaq gələcək axtarırlar üçün çıxış nöqtəsi olmadığına görə yaşaya bilməz...

F.Qoca klassikadan gəlir:

Dodaqların Füzulinin

iki şirin misrasıdı,

Özün tap oxu,

hansıdı.

Gözlərin yazılmayıb hələ,

nazın çəkilməyib hələ.

Eh...

işimiz varmış indən belə, -

Klassikadan bu cür gəlişin məzmunu bizim təsəvvür elədiyimizdən mürəkkəbdir: burada ənənəyə məzmunca birbaşa istinad var.

Nə yaxşı ki, şair

olmamışam, vallah,

Üç gün Vaqif həsrətilə,

Şuşada qaldım,

Nə çətin imiş Vaqif olmaq!

F.Qocanın ənənəyə istinadı o yerə qədər gəlir ki, klassik duyum, tanış ovqat, müasir poetik modeldə təqdim olunur, - bu zaman maraqlı cəhət odur ki, həmin model o duyumdan nə həcmdə götürülür?..

Dünyaya bax, məzarlarla yamaq- yamaq,

məzar deyil – min illərdən

keçib gələn insan izi...

Diqqəti birinci növbədə cəlb edən plastikadır; intonasiya da, ifadə-
obrazlar da bu bu plastikaya tabe olur:

Əlimdə təzə üzdüyüm

güllər,-

qıpqırmızı qışqırıqdı qərənfillər...-

F.Qocanın poetik təfəkküründə zaman konteksti olduqca fəaldır; hətta o dərəcədə fəaldır ki, bir sıra hallarda məkan məzmununda anlaşılır, - bu, ümumən insanla zaman arasındakı münasibətin aktuallaşmasından irəli gəlir:

Mən dünyada yaşayıram –

Axşamları, səhərləri

Qapı kimi aç- aç,

Örtə- örtə... -

Zamanın belə mütəhərrik şəkildə lokallaşmasından tutmuş davamlı kontekst kimi çıxış etməsinə qədər onun hər cür təzahür formasına F.Qocanın «Seçilmiş əsərləri»ndən nümunə göstərmək olar, - bu, zaman həssaslığı deməkdir.

Yol gəlib zamanın

dərinliyindən,

dağlar yorulub yatıb.

Çiyində göllər,

ağaclar, bulaqlar...

...bir səhər

ayılıb görərlər

dağlar oyanıb gedib...

...Gün altında

Yamb tökülmüş

səhra qalıb,-

zaman bu cür kontekstləşir və elə bilir ki, zamanı bu cür kontekstləşdirmə məharəti ancaq F.Qocaya məxsusdur.

60- cı illərdə poeziyanın axtarırları F.Qocanın yaradıcılığında da faktlaşır: o vaxta qədər adət edilməmiş metaforaların işlədilməsi, qeyri- adi assosiasiyalar...

Krım da bir cüt uşaq qəbri

kimi

dəfn eləyib ayaqlarımı.

Arzularımı qoltuq ağacı

eləyib...

Yaxud:

Ürəyimdən nəvəm kimi

cavan bir məhəbbət

Baxacaq xəlvət- xəlvət...

Yaxud da:

Elə silkələrdim mən

asimanı,

Ulduzlar tutağacı kimi

tökülərdilər...

60- cı, eləcə də 70- ci illərdə poeziyada elə bir eksperiment olmamışdır ki, F.Qoca onu hiss etməsin. Lakin ifrat meylləri onun qədər sərf- nəzər edən də olmamışdır.

Uşaq oyuncaq istəyən kimi

Mən səni istəyirəm,-

deyib hönkürəcəksən,

Yuxunu da mənə çox

görəcəksən, -

Bu, 60- cı, hətta 50- ci illərin ifadə novatorluğudur.

F.Qoca emosiyanı təkcə aşkarlamır, yazmır, həm də onun mənşəyinə varır; «Qazaxıstan» şerindəki kimi:

İlk dəfədir gəlirəm

bu yerlərə.

Amma tanış gəlir mənə

bu qarlı dağlar, yaşıl dərə.

...Kumis içməmişdim

ömrümdə,

elə ilk qurtumdan

Kumis yadıma saldı

Min il bundan əvvəl

Sürdüyüm bir kəhəri,-

Xalqın emosiya yaddaşına bu cür nüfuz edilir, «min illərin tamı» bu cür duyulur... Kim bilir bizim sevincimiz nə vaxtın sevincidi, kim bilir bizim ağrılarımız nə vaxtın ağrılarıdır və kim bilir biz nə vaxtın adamlarıyıq?.. – F.Qoca burada filosof kimi düşünür. Onun təfəkküründə zaman hüdudu, məkan hüdudu, ümumən hüdud yoxdur, ancaq insana dayanır...

Şübhəsiz, F.Qoca lirik şairdir. «Seçilmiş əsərlər»inə daxil olmuş poemaları da bunu sübut edir. Lakin bizə elə gəlir ki, F.Qocanın poemalarında publisistika şərlərindəkinə nisbətən güclüdür, məsələn, «İnqilab» poemasının aşağıdakı misraları sanki bizim günlər üçün deyilmişdir:

...İnqilab

qanımızda başlayır

yarənmağa.

Qanun qamçıya dönməyə

başlayanda,

İnsan qanunla insan döyməyə

başlayanda,

ürək qorxanda sözünü deməyə

inqilab gəlir köməyə...

F.Qocanın poetik təfəkküründə publisistliklik həmişə fəlsəfi ümumiləşdirməyə tabe olur, poemalarında da, şərlərində də belədir.

Evim- avtobuslar, vaqonlar,

təyyarələr.

Kəndlər, şəhərlər,

səyyarələr - dayanacağım.

Milyon kilometrərlə ömür

yaşamışam.

Kim bilir,

Harada dayanacağam, -

məsələnin sənətkarlıq tərəfi hələ bir yana, burada publisistik çılpaqlığı fəlsəfi ümumiləşdirmədən ayırmaq mükün deyil.

F.Qocanın axtarıları «Seçilmiş əsərləri» ilə başlanmır, «Seçilmiş əsərləri» ilə qurtarmır; biz insanıq – min illərdir ki, axtarıyıq və min illər bundan sonra da axtaracağıq. Ola bilməz ki, heç vaxt axtardığımızı tapmayaq.

1988

«ARZU- ÜMİD DAHA GÜCLÜDÜR»

– Nizami müəllim, yəqin siz də diqqət etmişiniz, Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı ərəfəsində bu barədə söz- söhbətlər çoxdur, amma bununla bağlı ədəbi proses, yaradıcılıq atmosferi barəsində danışan azdır. Məlumdur ki, siz qurultayda poeziya üzrə məruzə ilə çıxış edəcəksiniz. Poeziyanın ötən və gələn illəri bizə nə deyir? Bu barədə səbirsiz oxucularımıza qısaca nə deyə bilərsiniz? Qurultayönu poetik ovqata köklənmək olarmı?

– Həqiqətən də, bizlərin xarakterində, mentalitetində nə varsa, nədənsə qarşıdan gələn hər bir hadisədən bəhrələnmək, mənfəət götürmək istəyirik. Yazıçılar aləmi elə yerdir ki, burada şəxsi münasibət həm çox qabarıqdır, həm də mürəkkəb. Az qala hər bir yazıçı özünü qeyri-adi hadisə hesab edir. Demək olar, nə əqədər yazıçıyam deyən varsa, bir o qədər də iddia var. Elə bil hamı qarşıdan gələn qurultaydan öz xeyrinə nəsə götürmək, ən azı idarəedici orqanlara düşmək istəyir. Qəribə bir vəziyyət yaranıb. Amma elələri də var ki, içindəkiləri gizləmədən daha aqressiv, fəal görünür, mətbuatda çıxış edir. Mən burada iki səviyyəni qeyd etmək istəyirəm. Birincisi, daha yaşlı nəsildən olan

yazıçılardır, oturmuş nəsilidir. Bunlar bir az diplomatiya ilə davranır. Əslində bu nəsilə olan istənilən yazıçıya rəhbər vəzifə təklif olursa, səksən-doxsan faizi, hətta üzdə «yox» deyə etiraz edənlər belə, heç özünə hesabat vermədən buna razılaşar. İkincisi, nisbətən gənc nəsilə olan yazıçılardır ki, bir qədər mürəkkəb reaksiya nümayiş etdirirlər. Gah «dəstə» yığmağa başlayır, dırnaqarası «demokrat» adı ilə kimisə qabağa verir, gah guya küskün mövqe tuturlar. Belə vulqar iddialarla çıxış edənlər qabaqlar da çox olurdu. Məsələn, əvvəlki dövrdən belə bir paradoksal misal. Böyük bir qrup Anardan ona görə incimişdi ki, özlərində yanlış bir təsəvvür yaratmışdılar. Guya onların təkanı, gücü olmadan Anar Yazıçılar Birliyinə sədr seçilməzdi. Əslində, bu səviyyənin arxasında müəyyən bir ideya durmur, kimisə qabağa verib, ortada olmaq həvəsi durur. Belə bir atmosfer, təbii ki, yaradıcılıqla əlaqəsi olmayan reaksiyaları ifadə edir. Və xeyli dərəcədə cəmiyyətin özündə mövcud olan, «demokratiya» adına məsuliyyətsizlik, öz-özünə hesabat verməmək, özbaşınalıq kimi əhval-ruhiyyənin qalıdır.

Poeziya üzrə məruzənin mənə tapşırılmasını təsadüf hesab etmirəm. Elə əvvəlcədən də nəsrə, dramaturgiyadan daha çox poeziya ilə bağlı olmuşam. Vaxtilə şer yazdığım üçün bu sahə məni daha çox cəlb edirdi. Bələdliyimi nəzərə alıb, bu işi mənə tapşıranda məmnuniyyətlə qəbul elədim. Özümün də çox sözüm vardı deməyə. Qurultaylararası olduqca mürəkkəb, ağır, ağırlı dövr haqqında müəyyən qənaətlərim vardı. Materialları bir də oxuyandan sonra bir daha əmin oldum: bizdə çox güclü poeziya var. Məsələn, belə bir müqayisə apara bilərəm. 60- 70- ci illərdə bizdə nəsr poeziyanı üstələmişdi, faktiki olaraq bu – nəsrin dövrü idi. halbuki ona qədər poeziyada SöVurğun dövrü hökm-fərma idi. bir də 80- ci illərin əvvəllərindən yenə poeziya güclənir. Bu dövrdə bədii təfəkkürün əsas enerjisi yenə də poeziyada cəmləşib.

Bu on- on beş ildə nəsr o qədər də ciddi hadisə ola biləcək əsərlər vermir. Şer isə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə kifayət qədər özünü göstərir. Yəqin ki, bu – keçid ovqatı, hövsələsiz zamanla bağlıdır. Nəsrin təkmini, intonasiyası, ritmi hazırkı zamana uyğun gəlir. Bu dövrdə poeziyada üslublar da çox zəngindir. Bir şeyi də deyə bilərəm ki, 90- cı illərdə yaranmış

şerlərin tən yarısını keyfiyyətsiz hesab edib kənara atsaq belə, - bu isə kifayət qədərdir, - yerdə qalan yarısı yenə də bədii təfəkkürü ifadə eləyir. Yaxşı əsərlər yenə də çoxdur. Mən B.Vahabzadənin, M.Arazın, N.Həsənzadənin, V.Səmədoğlunun, R.Rövşənin adlarını çəkərdim. Gənclər içərisində Salam, Qurban, Q.Ağsəsi – bu və ya digər müraciətlərə, iddiaçılara qoşulmayıb, şerlə, yaradıcılıqla məşğul olan bu gəncləri göstərə bilərəm. Yazdıqlarını hadisə sayıram.

– Qurultaylı- qurultaysız son ilimiz, son aylarımız sizin məruzənizə nəşə düzəlişlər etdimi, etdisə nə yöndə?

– Sözüün açığı, hələ ki, məruzəm, mənə tapşırıldıqdan sonra onu necə yazmışamsa, eləcə də durur. Üzərində yazılı dəyişiklik etməmişəm. Məsələ necədir. Mənə bu məruzəni inanıb həvalə etmişlər. Əslində, rəhbərliyin sisteminə daxil məruzədir. Mən ötən dövrdə poeziyamızda baş verən prosesləri ümumiləşdirməklə, təsəvvür elədiyim kimi konseptual nəticələri verməli idim. Mənim bu zaman obyektiv mövqedə duracağıma, bu və ya digər tendensiyaya uymayacağıma inanmışlar. Yaradıcı sərbəstliklə yanaşı, mən burda həm də subyektiv olmamalı, eyni zamanda YB rəhbərliyinin də mövqeyini ifadə etməliydim. Ümumən, edəcəyim məruzəni heç də tam müəyyənləşmiş saymıram. Ola bilsin ki, qurultaydan sonra da ondan çox az şey qalsın. Ümumi prinsiplər, əsas məsələlər, tipologiya qalacaq, ayrı- ayrı məsələlərə münasibət isə dəyişə də bilər.

İndinin özündə də mətndə xəyalımda az qala hər gün düzəlişlər edirəm. Başqa cür mümkün də deyil. Bir tərəfdən keyfiyyətli əsərlər yaranır, o biri tərəfdən mənim baxışlarımda durulaşma gedir, yeni ümumiləşdirmələrə ehtiyac yaranır. Məsələn, mən o məruzəni yazanda Yazıçılar Birliyinin rəhbərliyinə iddialar hələ yox idi. İndi bu hadisələr mənim təsəvvürümdə xeyli dəyişiklik yaradıb. Yaxud bəzi şairlər kitablarını mənə gətirir- əlbəttə, mən buna pis baxmıram, - və deyir ki, bax filan yerdə mənim mövqeyim filan cürdür. Mən də baxıb görürəm, elədir, yoxsa yox... Düzəlişlər bu məzmununda gedir.

– Qurultay məhfumunda həm sonuc, yekun, hesabat, həm də başlanğıc, təzəlik, arzu- ümid əhval ruhiyyəsi birləşir. Qurultaya şəxsən nə ilə gedir, ondan nə gözləyirsiniz?

– Mənə elə gəlir ki, bu qurultay yekundan çox başlanğıc olacaq, bəli, arzu- ümid daha güclüdür. Hər halda biz təzəliklər gözləyirik. Çox ciddi yeniləşmələr gedir və bu yeniləşmələr bizdə yekun əhval- ruhiyyəsi yaratmır. Yəni 80- 90- cı illərdən başlayan axarın yaratdığı ovqat, psixologiya belədir ki, burda «yekun» komponenti işləməyəcək heç, mütləq nəyisə başlayacağıq. Amma necə? İndiki dövrdə bizim ədəbiyyat quruculuğu sahəsindəki vəziyyətdə bir laübalılıq əmələ gəlib. Deyim ki, dünyanın bəzi ölkələrində dövlət mövcud yazıçılar birliklərinin fəaliyyətinə bilavasitə nəzarət edir. Və bəzən bu nəzarət o həddə çatır ki, Yazıçılar Birliyi heç nə itirmədən dövlətin bir qurumu kimi fəaliyyət göstərir. Bundan da məqsəd milli ədəbiyyatı inkişaf etdirmək, ortaya çıxan müxtəlif səpkili problemləri həll etməkdir. Hazırki halda ədəbiyyatın ümumi mənafeyi nəyi tələb edir, ədəbiyyat işi barədə dövlət siyasəti necə olacaq, bu iş necə getməlidir – bu kimi məsələlərin müəyyənləşməsini gözləyirəm mən qurultaydan.

Bilavasitə bədii yaradıcılıqla məşğul olan yazıçılardan fərqli olaraq, bizim, ədəbiyyatı tədqiq edən adamların, tənqidçilərin məsələlərə münasibəti, kənardandır desəm, düz olmaz, bir az ayırıdır, ədəbiyyatın fəvqündəndir. Biz ədəbiyyata obyektimiz kimi baxırıq və onun mükəmməl olmasını istərdik. Bizim şəxsi marağımız da elə budur: - qurultaydan ədəbiyyatın xeyrinə nə isə gözləyirik. Deyim ki, bu qurultaylararası dövr, yəni 90- cı illər mənim ən çox, ən professional işlədiyim dövr olub. Həm ümumi mənəvi- estetik mühiti, həm də sosioloji- ideoloji prosesləri dərinləndirən izləmiş, özümçün maraqlı qənaətlərə gəlmiş, neçə- neçə yazılarla çıxış etmişəm, kitablarım çıxıb. Amma hələ yazmadığım dolğun fikirlərim, tədqiqatlarım məni gözləyir. Bu mənada da gözləyirəm, görüm, qurultay hansı qərarlar çıxaracaq. Bu, nə dərəcədə mənim təsəvvürlərimə, arzu- ümidlərimə uyğun gələcək, ya gəlməyəcək

YOL

(ELİMİZDƏN, GÜNÜMÜZDƏN)

UZAQ ŞƏRQDƏN Dəşti- qırçağa qədər min kilometrərlə uzanan çöllər... Köçəri bir xalq... «Ömrü- günü yollara tökülü»... Belə bir xalqın təfəkkürü üçün ən doğma anlayış nə ola bilər? Şübhəsiz, «yol»!..

Ən yaxın adama nə deyirik? «Yoldaş».

«Yoldaş» - «yol» anlayışı ilə bağlıdır; bizim üçün yaxın adam odur ki, bizimlə birlikdə yol getmiş olsun, onu yolda tanıyaq; bizim qədim təsəvvürümüz belədir: ictimai münasibətlər hər hansı şeyə görə yox, məhz yolla əlaqədar müəyyənləşir...

«Yol getmək» deyirik, - bunun kökü qədimə gedir; kimsə kimləsə eyni bir yolu gedə bilirlərsə, yoldaşdırlarsa, bu ifadə həmin münasibəti bildirir... İndi də belə deyirik. Məsələn, arvadla kişi yol getmirlər; burada «yolun»

həqiqi mənası yoxdur, qədim etnopsixoloji məzmunu var, - həmin məzmun qalır.

Əsrlər, bəlkə də, minilliklər keçir... Yurd hissi qüvvətlənir... Türklər ağban- ağban evlər, saraylar tikirlər, buna uyğun olaraq xalqın psixologiyası da az- çox dəyişir, ancaq «yol» anlayışına əsaslanan təsəvvürlər sistemi aradan qalxmır, əlavə laddlardan təmizlənir, daha artıq normativləşir... Hətta təfəkkürü formalaşdırır... «Kitabi- Dədə Qorqud»un qəhrəmanlarının psixologiyasına fikir verin: oturaq həyatdır, evləri, sarayları var, ancaq birdən az qala fiziologiyaları ilə hiss edirlər ki, «yata- yata yanları ağrıyıb, dura- dura belləri quruyub», - səfərə çıxırlar, «av avlayırlar, quş quşlayırlar», qayıdıb evlərinə gəlirlər.

Nəriman Həsənzadə deyəndə ki,

Yoldaş yolda sınanar,

Qardaş yolda sınanar.

Oğul harda, görəsən

Kim tapdı, kim itirdi

Bu yollarda, görəsən, -

«yol haqqındakı təsəvvürlərimizin tarixi- etnik genişliyinə işarə edir, - «yol» həqiqətən bizim təfəkkürümüzdə ictimai- etik dəyərləndirmənin əsasında dayanır.

Adıynan yaşasın!

XALQIMIZIN insan şərəfi barədəki təsəvvürləri dilin yaddaşında iz salmışdır. Bunlardan biri adlandırma ilə bağlıdır, – xalqın inamına görə, ad şərəfdir; hər adama hər adı vermək olmaz, sözün canı var, sözü incitmək günahdır...

«Kitabi Dədə Qorqud»a diqqət edək... Dirsə xanın oğluna ad qoyurlar, çünki igidlik göstərib, Bayandır xanın meydanında buğa öldürüb, – adı Buğac olur...

Ad şərəflə qazanılır. («Ad qazanmaq» ifadəsinin etimoloji məzmunu da bunu nümayiş etdirir), – amma bununla iş qurtarmır, adı qorumaq lazımdır; nalayiq iş tutmuş igidin adını geri alırlar, adsız qalır...

«Adıynan yaşasın!» alqışı isə o arzunu ifadə edir ki, igid nalayiq iş tutmasın, tanrı onu belə bir işə urcah eləməsin, adını ondan geri almasınlar, – adı itirmək («Adın batsın!» qarğışını xatırlayaq) şərəfi itirmək deməkdir... Şərəfdən böyük heç nə yoxdur... İgid ölər, adı qalar...

«Adın adlara qoyulsun!» – dilin yaddaşında belə bir qarğış qalıb, – bu nə deməkdir?.. O deməkdir ki, bir adı ancaq bir adam daşıyardı, bu adı başqasına o vaxt vermək olardı ki, həmin adam o addan məhrum edilsin, – beləliklə, xalq öz qarğışında da adın, şərəfin nə demək olduğunu təsdiq edir.

Qarğışı pis adamlar eləmir, qarğış da hansısa idealın təsdiqinə xidmət edir.

Öyüm- eşiyim.., malım- qoyunum!..

ORTA əsrlərdə oturaq həyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq yurd hissini qüvvətlənməsi «öyüm- eşiyim,.. malım- qoyunum..» alqışında ifadə olunur; bu sözləri ana öz övladına deyil, – tarixi- etnoqrafik məntiqi nədən ibarətdir?..

Ev- eşik, mal- qoyun tayfanın, ailənin iqtisadi təsərrüfat həyatının əsasını təşkil edəndə mənəvi təfəkkür mədəniyyətini də özünə uyğunlaşdırır. Əlbəttə, tarixən yaranmış, xalqın psixologiyasında süxurlaşmış hər şey dəyişmir, ancaq hər halda funksional sahələrdə müəyyən çevrilişlər baş verir, – dil də bunu qeyd edir.

Ev- eşiklə mal- qoyunun bir yerdə xatırladılması, əslində, köçəriliklə oturaqlıq arasında keçid mərhələsinin arasındakı etnoqrafik keyfiyyətini faktlaşdırır; Ev- eşik – birbaşa oturaqlıq deməkdir, mal- qoyun adətən köçəri təsərrüfata aiddir... «Öyüm- eşiyim,.. malım- qoyunum!..» deyib oğluna, qızına yalvaran ana təbii stixiyası ilə həmin keçid mərhələsinin psixologiyasını ifadə etmiş olur.

Türkün sözü

XALQIN istedadı təkcə yaratdığıнын həcmi ilə yox, həm də yaratdığına münasibəti ilə ölçülür, öz sözünə münasibət burada əsas yer tutur...

«Türkün sözü» ifadəsində ironiya da var, yaratdığı mənəvi zənginliklə qürrələnmə də; türkün sözü kobud ola bilər, nataraz ola bilər, ancaq qılıncdan iti kəsir, oxdan iti batır... İfadə orta əsrlərdə klassik mədəniyyətlə xalq mədəniyyətinin, ümumşərq təfəkkürü ilə etnik təfəkkürün, birinci növbədə estetik planda qarşılaşdığı zaman yaranmışdır. Xalqın dili – cümləsi, ifadəsi, sözü nə forması, nə də məzmunu ilə klassik nitq standartlarına sığmayanda «türkün sözü» ifadəsi yarandı, – özümüzmü yaratdıq, yadlarmı, – burası məlum deyil... Lakin orası məlumdur ki, bu ifadəni biz də qəbul etdik, işlətdik, – şübhəsiz, biz burada sözümüzün gücünü, təsirini, kəsərini gördük...

Dilə hər şey yığılır: xalqın kədəri də, ağırları da, nifrəti də, sevgisi də, ehtiramı da, – dil hər şeyi eyni gücdə qoruyur, əgər xalqla lazımdırsa... Dil israfçı olmayacaq qədər səxavətlidir, xəsis olmayacaq qədər yığcamdır.

Dildə tarixin ehtirası faklaşır, dildən zamanın göz yaşları süzülüb gəlir; biz dilimizi öyrənə- öyrənə özümüz də bilmədən xalqımızın keçib gəldiyi minillərin, əsrlərin təfəkkürünü mənimsəyirik, dildə maddiləşən ağırını da, sevinci də nuş edirik.

Xalqın yaratdığı ifadələrin hər birinə nə qədər təfəkkür enerjisi sərf olunub, – bunlar bədii əsərdir, fəlsəfi ümumiləşdirmədir; xalqın həqiqətidir, o həqiqət ki, ortaya çıxması üçün nə qədər vaxt lazım gəlmişdir... İllər keçir, bizimlə təmasda olan, bizim beynimizdən, ürəyimizdən süzülüb keçən sözlər, ifadələr bizdən sonra gələnlərin də beynindən, ürəyindən keçir və həmin sözlərlə, ifadələrlə birlikdə ağılımızın işığı, hisslərimizin hərarəti də onlara qalır, ona görə də biz eyni xalqın övladları oluruq.

(məqalə Mehdi Şıxlinski ilə birlikdə yazılmışdır)

ETNİK MÜNAQİŞƏLƏRDƏN MİLLİ BİRLİYƏ

Görünür, etnik münaqişələrə qarşı necə mübarizə aparıb nəticədə milli birliyə nail olmaq barədə söhbət açmazdan əvvəl məhz bu barədə danışmaq lazımdır ki, on il, iyirmi il... öncəki milli birlik (mən bunu dırnaq arasında yazmıram) hansı səbəblər üzündən etnik münaqişələrə çevrildi... On il, iyirmi il... öncə baş vermiş hadisələr son günlərə qədər bizdə ikrah, yaxud ən yaxşı halda təəssüf doğururdu. Ancaq inqilabi ehtiraslar soyuduqca «ötən günlər»

haqqında daha ədəblə, daha məntiqli danışmağa, nə gizlədək, ehtiyac hiss edirik.

Qədim dövrlərdən etibarən Şimali Azərbaycanda Azərbaycan türkləri ilə yanaşı (və onların etnokulturoloji üstünlüyü şəraitində) İran mənşəli talışlar, tatlar və kürdlər, Qafqaz mənşəli ləzgilər yaşamışlar. Məni hörmətli oxucular köhnə tarix kitablarının ifadələrini təkrar etməkdə günahlandırmasınlar, Azərbaycan xalqları uzun zaman, həqiqətən, dostluq münasibətində olmuş, yadellilərə qarşı birgə mübarizə aparmışlar. Ona görə yox ki, Azərbaycan xalqları, deyək ki, Orta Asiya, yaxud Qərbi Avropa xalqlarından mərifətli idilər; hər şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycanın coğrafi- siyasi mövqeyi (və burada yaşayan xalqların yaxınlığı, qarşılıqlı əlaqələrinin intensivliyi) bunun məhz bu cür olmasını ümummillə anlaşmanın çevikliyi, sürəkliliyi təmin etmişdi. Və beləliklə, on il, iyirmi il... bundan əvvəlki milli birliyi ancaq və ancaq Lenin milli siyasətinin nəticəsi kimi başa düşmək, izah etmək tamamilə yanlışdır.

Lenin milli siyasəti 20- 30- cu illərdə ona görə uğur qazandı ki, Azərbaycan xalqlarının etnik münasibətlərinin təbii prosesini nəzərə aldı və tarixi təkamülün məntiqinə uyğun olaraq türklüyün üstünlüyünü, qeyri- türk mənşəli xalqların məhz türklük əsasında birləşdiyini, qarşılıqlı əlaqələrə girdiyini təsbit etdi: türk dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) dövlət dili, Azərbaycan xalqlarının ümumi ünsiyyət dili kimi işlənməsi milli ictimai təfəkkürün türklüyə əsaslanması və s. buradan irəli gəlirdi.

30- cu illərin sonlarından sovet dövləti milli siyasətdə bir növ valyuntarist mövqe tutmağa başladı: Azərbaycanda (və ümumiyyətlə, dünyada) türklüyə qarşı şeytanın belə ağına gəlməyən üsullarla mübarizə aparıldı, lakin həmin mübarizə nə qədər aqressiv olsa da, tarixi təkamülün məntiqini çındırmaq gücünə malik deyildi. Xüsusilə Azərbaycanda türklüyə qarşı mübarizənin bütün səbəbləri barədə danışmağa ehtiyac duymadan ancaq birini göstərəcəyik. Bu da ondan ibarətdir ki, Moskva Ön Asiyanın kəndərində, qapısı ağzında milli münasibətlərin təcrübəsini verən, milli problemləri «şərh edən» hər hansı(!) ideologiyanın möhkəmlənməsini

istəmirdi. Və ona görə də həmin təcrübənin, həmin ideologiyanın əsaslarını sarsıtmaq üçün Azərbaycan xalqının mənşəyini hər cür «metodlar»la saxtalaşdırmağa, tamamilə aydın olan məsələləri dolaşdırmağa və bu sahədə yüksək ixtisaslı «mütəxəssislər» hazırlamağa başladı. Həmin «mütəxəssislər»in əksəriyyəti qeyri- türk mənşəli tədqiqatçılar idilər ki, əslində, bunlar da xüsusi nəzarət altında işləyirdilər. Mən artıq bir neçə il davam edən müşahidələrimə, təhlillərimə əsasən deməliyəm ki, Azərbaycan xalqlarını bir milli mənafə ətrafında birləşdirən ideya türklüyə deyil, iranlığa əsaslanmış olsaydı, onda türklüyə yox, iranlığa qarşı təxribat aparılacaqdı.

Azərbaycanda türklüyə qarşı aparılan mübarizə, əslində milliliyə, Azərbaycan xalqlarının birliyini təşkil edən ideologiyaya qarşı aparılan mübarizə idi, tarixən müəyyən olmuş birgəyaşayış qaydalarına qarşı aparılan mübarizə idi.

60- cı illərə qədər həmin mübarizə implissit şəkildə, gizli, «abır- həya» ilə gedirdi. 60- cı illərdən sonra elə ki, Azərbaycanın mövqeyi tədricən yüksəldi, şöhrəti genişləndi, haqqında danışılan mübarizə də gücləndi...

Bununla belə, Azərbaycan xalqları arasında etnik münəqişə səksəninci illərin ortalarından təhlükəli hal alıb milli birliyə dağıdıcı təsir göstərməyə başladı ki, bu da fikrimcə, ən azı aşağıdakı səbəblərdən irəli gəldi:

– Moskvanın uzun illər apardığı təxribatçılıq təbliğatı öz nəticələrini verdi, eyni zamanda «yeni» Moskva həmin təbliğatı daha vulqar şəkildə davam etdirməklə kəskinləşdirdi və bu məsələ ilə bilavasitə məşğul olan qüvvələr hərəkətə gətirildi;

– Azərbaycanda demokratik hərəkətlə bağlı elə mürəkkəb şərait yarandı ki, həmin şəraitdə xarici «təcavüz»ün qarşısını almaq görünməmiş bir şəkildə çətinləşdi – mövcud Azərbaycan dövlətçiliyi həm aşağıdan (demokratik hərəkəti, prinsip etibarını ilə, müdafiə etmədiyinə görə!), həm də yuxarıdan (məhz Azərbaycan dövləti olduğuna görə!) təzyiqa məruz qadığından faktiki olaraq, şəraitinə nəzarət edə bilmədi;

– Azərbaycan Xalq Cəbhəsi milli birlik mövqeyində axıracan müdafiə etmək, möhkəmləndirmək imkanına malik olmadı – türklük təbliğatı bir sıra

hallarda vulqarlaşdırıldı və nə qədər paradoksal olsa da, eyni dərəcədə vulqarlıqla talışlıq, tatlıq, türklük, ləzgilik təbliğatına rəvac verildi – əslində, AXC müstəqil Azərbaycan dövləti uğrunda mübarizəsini, ehtiyac olmadığı halda, o qədər genişləndirdi ki, sabah, yaxud o biri gün həll ediləsi problemlərlə məşğul olmalı oldu... Məsələ isə burasındadır ki, Azərbaycanın formal müstəqilliyi əldə edildikdən sonra AXC çox hallarda özünün qaldırdığı problemləri görməməzliyə vurdu və nüfuzunu itirməmək üçün yeni (sayca üçüncü) problemlər kopleksi yaradıb həm birinci, həm də ikinci (milli münasibətlər məhz buraya daxil idi) problemlər kompleksi ilə lazımı səviyyədə məşğul olmadı.

Əlbəttə, Azərbaycanda milli münaqişələrin «səbəbkarlar»ı içərisində Moskvanı, mövcud ictimai- siyasi şəraiti günahlandırmaq absurddur, bəs AXC- ni günahlandırmaq necə?

AXC-nin gunahı onda oldu ki, milli münasibətlər sahəsində (təkcə milli münasibətlər sahəsindəmi?) şəraitin mürəkkəbliyi üzündən buraxdığı səhvləri heç bir mərhələdə (xüsusilə hakimiyyətə gəldikdən sonra) təhlil edib nəticələr çıxarmadı – bu da təbii ki, anlaşılmazlıq yaratdı və etnik münaqişələrin güclənməsinə səbəb oldu.

AXC- nin milli münasibətlər sahəsində buraxdığı səhvləri AXC liderlərinin özləri daha aydın şəkildə görür, ambisiyaları, subyektiv mənafeləri üçün «öz» səhvlərindən istifadə edirdilər – iş o yerə gəlib çatdı ki, AXC- nin müxtəlif liderləri milli münaqişələrin ilhamçılarına çevrilməyə başladılar... Və bunun arxasınca etnik partiyalar, cəmiyyətlər təşəkkül tapıb həmin münaqişələr üçün ideoloji baza yaradanda Azərbaycan dövləti hadisələrin arxasınca gedirdi, seyrçi mövqe tuturdu – bu da azmış kimi, əsaslandırılmamış qərarlar qəbul edib vəziyyətdən çıxmaq istəyirdi... Mən milli (etnik) azlıqlara müəyyən güzəştlər verilməsi ilə əlaqədar prezident fərmanını nəzərdə tuturam. «Qarın ağrısını qarpız suyu ilə müalicə etməyə» bənzəyən bu fərman milli birliyə nə dərəcədə kömək göstərirdi?.. Azərbaycanda şüurlu şəkildə mürəkkəbləşdirilmiş milli münasibətləri həll etməyə bu cür «folklor»dan başlamaq kimin ağına gəlmişdi?.. Müxtəlif

etnosların, xalqların etnoqrafik mənafələrini müdafiə etmək heç bir dövlətin (xüsusilə demokratik dövlətin!) vəzifəsi deyil, dövlət üçün ümummilli mənafələr və Vətəndaş var – üç talışı, iki kürdü, yaxud bir ləzgini məhz talış, kürd, yaxud ləzgi olduqlarına görə qeyri- qanuni şəkildə universitetin tarix fakültəsinə «qoymaq»la talış tarixşünaslığı inkişaf edəcək, kürd tarixşünaslığı, ya ləzgi tarixşünaslığı?..

Azərbaycan dövlətinin ideoloji əsasları müəyyənləşdirilərkən türklüyə, artıq qeyd olunduğu kimi, üzərində düşünülməmiş bir genişlikdə «meydan verildi» - ilk mərhələdə bu cür meydan genişliyini anlamaq bəlkə də mümkün idi, ancaq sonrakı mərhələdə də meydanın genişləndirilməsi elə bir təsəvvür yaratdı ki, Azərbaycanda «bir xalqdan başqa bir xalqa çevrilmək» prosesi gedir... Məsələnin mahiyyətini xalqa aydın şəkildə izah eləmədən, heç olmasa bir neçə il üçün az- çox mükəmməl proqram hazırlamadan başdansa, türklük təbliğatı Azərbaycanda antitürk (və anti Azərbaycan!) əhval-ruhiyyəsini mütəşəkkilləşdirdi – belə bir mürəkkəb şəraitdə xüsusi izahat işləri aparılmadan, sabah hansı nəticələr verəcəyi götür- qoy edilmədən Azərbaycan parlamenti «Azərbaycan dili»ni «türk dili» ilə əvəz etdi. Və bunun ardınca mətbuatda «talış dili», «kürd dili», «tat dili», «ləzgi dili» məsələləri qaldırıldı – həmin dillərin də keçən onilliklərdə hüquqlarının tapdalandığı müxtəlif müzakirələrin mövzusunə çevrildi...

Azərbaycanda etnik münasibətlərin bugünkü mürəkkəbliyini şərtləndirən amillərdən biri də ümumdünya etnik proseslərində özünü göstərən gərginlikdir: hazırda türk, İran və Qafqaz xalqları son dövrlərdə baş vermiş hadisələrlə (sosialist sisteminin dağılması ilə) əlaqədar yenidən təşkil olunurlar ki, bu da Azərbaycan xalqlarının münasibətinə hər hansı halda təsir göstərir. Əgər biz həqiqətən müstəqil Azərbaycan dövləti istəyiriksə, haqqında danışılan ümumdünya etnik proseslərinin Azərbaycana mənəəsiz «müdaxilə»sinin qarşısını almağa çalışmalıyıq...

Və ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda etnik-münaqişələrin hər hansı (hətta ən kiçik) təzahürünün aradan qaldırılması, düzgün milli siyasət yürüdülməsi üçün aşağıdakılar tələb olunur:

– həm daxili, həm də xarici siyasətin ən müxtəlif məsələlərinin həllində bu və ya digər etnosun, xalqın mənafeyindən deyil, istisnasız olaraq ümummillə mənafeyindən - dövlət mənafeyindən çıxış edilməsi;

– Azərbaycanın bir dövlət kimi təşkilində türklüyün tarixi mövqeyinin nəzərə alınması və təbii ki, həmin bu mövqeylə bu və ya digər etnosun deyil, millətin mövqeyi kimi davranılması (vulqarlığa imkan verilməməsi);

– heç bir etnosa siyasi səlahiyyətlər verilməməsi – xüsusilə etnik zəmində yaradılmış partiyaların (bunların nə məqsəd daşımalarından asılı olmayaraq) ləğv edilməsi; dünyanın müasir tipli dövlətlərinin təcrübəsinə uyğun olaraq müxtəlif etnoslara ancaq mədəni səlahiyyətlər verilməsi.

Azərbaycanın bir dövlət olaraq möhkəmliyi etnik zəmində hər hansı münaqişənin aradan qaldırılması sahəsində görülən işlərdən bu gün nə qədər asılıdırsa, sabah ondan da çox asılı olacaqdır.

1993

BİR ŞERİN POETİKASI

(N.Həsənzadənin «Dilənənlər» şeri haqqında)

Böyük ədəbiyyat həmişə ona qədərki və ondan sonrakı ədəbiyyatın içərisində yetişir – ona qədərki və ondan sonrakı ədəbiyyat böyük ədəbiyyat üçün kontekst olub onu şərh etmirsə, onun milli ictimai təfəkkür tərəfindən mənimsənilməsinə xidmət etmirsə, bütünlüklə mənasızdır. Mən hörmətli oxucuların diqqətini məhz böyük ədəbiyyatın bizim günlərdə o qədər də çox olmayan nümunələrindən birinə cəlb etmək istərdim – söhbət Nəriman Həsənzadənin dövrümüzün mənəvi, siyasi- ictimai xarakterini dahiyənə sadəliklə açan «Dilənənlər» şerindən gedir... N.Həsənzadənin poetik təfəkkürü (həmin təfəkkürün genezisi və tipologiyası barədə bir neçə ay bundan qabaq «Azərbaycan gəncləri»ndə bəhs etmişdik) ardıcıl olaraq, eyni zamanda özünəməxsus təkamül məntiqi ilə müasir ictimai proseslərin tarixi müzmununa varı və onları ümumiləşdirir: N.Həsənzadə dövrümüzün həqiqi poetik salnaməçisi kimi çıxış edir.

«Dilənənlər» sahə müvəkkilinə müraciətlə yazılmışdır... Niyə? Ona görə ki, içərisində yaşadığımız ölkəni uzun müddət sahə müvəkkili idarə etmiş, ən aşağı vəzifələrdən tutmuş ən yuxarı vəzifələrə qədər hər bir vəzifə sahibi özünü «öz sahəsinin» müvəkkili saymışdır – nəinki dirilər, hətta ölümlər də sahə müvəkkilinin nəzarəti altında olmuşdur. Və bu lənətə gəlmiş «uçastkovı» təfəkkürü qədim, zəngin bir mənəviyyəti, nəhayət ki, məhv etmiş, onun üzərində cılız və cılız olduğu olduğu qədər də amansız, qəddar hakimiyyətini qurmağa nail olmuşdur.

**Nə gəzirsən arsız- arsız,
yoldaş sahə müvəkkili.
Qəbir üstə mən qoymuşam
göz dikdiyin o əklili.**

**Qəbristana yolum düşür,
kədərliyəm nə zamandı.
Üzdə sakit görünsəm də,
Yrəyim çox nigarandı...**

Və əslində, ölkə mənəvi xarabalığa çevrilmişdir, şərəf, ləyaqət, adamlıq qəbiristanlığı yaranmışdır... Mənəvi ehtiyacla maddi ehtiyac arasında görünməmiş bir «tənasüb» meydana çıxmışdır.

**Qadın keçir, dilənçidi,
o zəlilə, naxoşa bax.
Başında boz kəlağayı,
ayağında – qaloşa bax!..**

**O əl açır sənə, mənə,
gör nə deyir – zavallıdır.
Harda ölü basdırsalar,
orda əli uzalıdır.**

«Dilənçi qadın», şairin (və deməli, milli tarixi şərəfin) heysiyyətinə toxunur və bu, təbii olaraq etiraz doğurur – şer, prinsip etibarilə, burada keyfiyyət həddinə çatı r və N.Həsənzadənin poetik təfəkkürü üçün səciyyəvi olan «ziddiyyətlərin poeziyası» da buradan başlanır.

**...O dilənir, o yalvarır
Babək fərman verən dildə,
Qoca Sabir asta- asta
ağladıb güldürən dildə,
Vurğun şer yazan dildə,
«Hoydu, dəlilərim,
                  hoydu!..» –
Qoç Koroğlu dinən dildə...
Nənələrin qalan dildə,
anan layla çalan dildə,
Dövlət himni olan
                  dildə!..**

«Ziddiyyətlər»in nə qədər ictimai və nə qədər poetik olmasına baxmayaraq, məsələ bunda deyil – tarix tarixdir, tarixdə fəxr eləməli şeylər həmişə çox olur; o dildə ki, dövlət himni var, o dildə dilənmək artıq tarixin

faciəsi yox, tarixi faciədir və olduqca dəqiq olan bu obrazlar tək-cə poetik deyil, siyasi-ictimai ümumiləşdirmə kimi diqqəti çəkir, və N.Həsənzadənin tarix fəlsəfəsini ifadə edir.

Eyni zamanda nəzərə alaq ki, idrak, təfəkkür mükəmməlliyi bədii intonasiya, ovqat mükəmməlliyi ilə təsdiq olunur - həmcins təyinlərin xüsusi poetik məntiqlə təkrarı nəticədə şairin ictimai məntiqinə xidmət edir və forma planı ilə məzmun planının bu cür dialektikası mətləbin poetik dərkinin keyfiyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Yəni mətn qurulmamışdır, fikrin (başqa sözlü, bədii kəşfin) mətni kimi meydana çıxmışdır – adi danışmaq sintaksisi bədii sintaksis səviyyəsinə qaldırılmışdır.

**Necə sığır qeyrətinə,
yoldaş sahə müvəkkili –
Dil deyirsən, ana dili!..
Qoyma keçsin o yollardan
fəxri adlar alanları,
vəzifədə olanları,
natiqləri, nazirləri,
«millət», «vətən»
əzbərləyən
şairləri, nasirləri,
müxbir üzv olmaq üçün
İmza yığan dilçiləri...
Dilinizdə dilənilər,
bizim millət elçiləri!..**

Bu da həmin mətləbin davamıdır, lakin burada siyasi-ictimai məsuliyyətdən şəxsi- mənəvi məsuliyyətə enilir və prinsip etibarilə, şerin, poetik fikrin finalına keçid verilir – bu keçid nə qədər sadədirsə, o qədər təbii və məntiqidir: yenə olduqca adi danışmaq sintaksisi və yenə olduqca bədii sintaksis...

**Yox, öyrəndim,
bacarmazsan,-**

**sən də, sahə müvəkkili,
pul yığırsan altdan-
altdan,
səndən kömək ummaq
hədər
hərə bir cür dilənirmiş
Vəzifəni dilənənlər,
fəxri adı,
elmi adı dilənənlər...
Sənə qədər, mənə qədər,
tamam hədərlər!
Cibimdəki bir manatdı,
Gəl, ağbirçək, buyur
görək**

Mən dilənim

sonra gərək...

Cəmiyyəti aşağıdan yuxarıya, yuxarıdan aşağıya qədər maddi və mənəvi dilənçilik idarə edirmiş – bir manat dilənənlə vəzifə dilənən, min manat dilənənlə elmi ad dilənən arasındakı fərq ancaq zahiridir, daxili keyfiyyətinə görə isə bunlar eyni şeydir, eyni münasibətin formalarıdır və «Dilənənlər»də şair günün çox- çox qədimlərdən gələn zəngin epos təfəkkürü ilə həmin münasibətin məntiqinə nüfuz edir.

N.Həsənzadə bu gün bir şair kimi ona görə güclüdür və yeni zamanda bundan da böyük potensiala malikdir ki, öz analitik təfəkkürünü «bazar» publistikasından qoruya bilmiş, onu zədələməmiş və böyük ədəbiyyatın tarixi ənənəsini itirməmişdir – N.Həsənzadə bu gün güclü üslub, güclü bir məktəbdir.

1990

MİLLİ YAZIÇI FENOMENİNİ FORMALAŞIR

– Nizami müəllim, Azərbaycan yazıçılarının IX qurultayından bizi beş ildən artıq bir zaman ayırır. Lakin söhbət beş ildə, yaxud altı ildə deyil – ötən illər Azərbaycan xalqının, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində çox böyük dəyişikliklərlə, əhəmiyyətli proseslərlə əlamətdar olmuşdur. Siz həmin dövrün ədəbi həyatı barədə nə deyə bilərsiniz?

- 80- ci illərin sonu 90- cı illərin əvvəllərində Azərbaycan xalqı olduqca mürəkkəb, ideoloji məzmunu geniş şərh tələb edən siyasi- ictimai problemlər qarşısında qaldı. Bizim ideoloqlar həmin problemlərin optimal həllini verə bilmədilər – təmkinli, ağıllı hərəkət əvəzinə, biz emosiyalara qapıldığımız, reallıqla düz gəlməyən qərarlar qəbul etdik, müxtəlif tipli, müxtəlif xarakterli düşmənlər isə bundan kifayət qədər geniş istifadə etdilər.

Lakin əlahəzrət xalq, gec də olsa, qüvvəsini toplayıb tarixi sözünü deyə bildi, Azərbaycan cəmiyyəti mənəvi baxımdan, necə deyərlər, təşkilatlana bildi... Düzdü, həmin təşkilatlanmaya qədər millətə çox böyük zərbələr dəymişdi: torpağımız işğal olunmuşdu, xalqımızın bir hissəsi didərgin düşmüşdü. Şəhidlər, qurbanlar vermişdik... Lakin nə etmək olar? Görünür, azadlıq, müstəqillik şəhidsiz, qurbansız başa gəlmir. Bununla belə biz, indi bilirik ki, daha az itkilərlə həmin azadlığa, müstəqilliyə nail ola bilərdik. Uzaqgörən siyasi xadimlər, dövlət adamları, milli liderlər olmayanda ən yetkin xalq da həmişə bu cür itkilərə məruz qalır. Əgər müxtəlif vasitələrlə başa çıxanlar şəxsi ambisiyalardan yaxa qurtara bilmirlərsə, separatizmə istər- istəməz meydan açırlarsa, millətin önündə getmək əvəzinə, arxasında gizlənilərsə, xalqın emosiyasından sui- istifadə edilərsə, onda həmin xalqın, həmin millətin başına elə təxminən bizim başımıza gələnələr gələ bilər. Xalqı, milləti faciələrə sürükləməyin bir yolu da onun ədəbiyyatını, yazıçısını susdurmaq, yaxud ədəbiyyatın, yazıçının nüfuzunu sındırmaqdır – 80- ci illərin sonu 90- cı illərin əvvəllərində Azərbaycandakı ictimai- siyasi hərəkata guya rəhbərlik edənlər yazıçı şəxsiyyətini təhlükə altında qoydular; ədəbi prosesə milli- mənəvi prosesin üzvü tərkib hissəsi kimi baxmaq, onu canlandırmaq və bu yolla hərəkətin mükəmməl ideologiyasını təmin etmək əvəzinə xalqı tanımayan «cırdan ideoloqlar» dəstəsi yetişdirdilər...

Ədəbiyyat həyatdan, mübarizədən ümumi kənar qaldı – taleyini xalqının taleyindən heç vaxt ayırmamış, Azərbaycan cəmiyyətində böyük nüfuz qazanmış İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, İsa Hüseynov, Xəlil Rza Ulutürk, Anar, Elçin, Yusif Səmədoğlu, Sabir Rüstəmxanlı kimi yazıçı ideoloqlar məhz haqqında söhbət gedən «cırtıdan ideoloqlar»ın şeytan çevikliyinə «uyğunlaşa» bilmədiklərinə görə bir sıra hallarda «oyundan kənar»da qaldılar. Bu isə milli ədəbi- mənəvi təfəkkürün aşınması, zaman- zaman qeyri- normal məcraya salınması, nəticə etibarilə, xalqın mürəkkəb bir dövrdə taleyin ümidinə buraxılması demək idi.

Bilirsinizmi, ədəbiyyat özünəməxsus ideologiyadır, yazıçı özünəməxsus ideoloqdur – yazıçını, ədəbiyyatı sərt suallarla imtahana çəkmək olmaz, ümumiyyətlə ədəbiyyat işinə həmin işin layiq olduğu bir səviyyədə həssaslıqla, təmkinlə (və ədəblə!) yanaşmaq lazımdır. Mən hələ böyük yazıçıları demirəm, orta səviyyəli yazıçı da ən milli, ən demokratik insandır, sözün geniş mənasında xalqının oğludur. Və mən haçansa xalqına billə- billə xəyanət etmiş yazıçı, sənətkar tanımıram. Yəqin ki, heç kəs tanımır...

80- ci illərin sonu 90- cı illərin əvvəllərində Azərbaycan ideologiyasına, siyasətinə rəhbərlik etməyə çalışanlar bunu (təkcə bunumu?) nəzərə almadılar. Onqa görə özləri də məğlub oldular, xalqı da görmədiyi faciələrə düşər etdilər...

Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi dünya miqyaslı ideoloqu, dövlət xadimi Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycanda ədəbi- mədəni həyatın, sözün həqiqi mənasında, canlanmasına səbəb oldu. Və ədəbiyyat normal gücü ilə işləməyə, cəmiyyət qarşısındakı vəzifələrini həyata keçirməyə başladı...

IX qurultayla X qurultay arasındakı dövrdə Azərbaycanda ədəbi prosesi ümumən xarakterizə edən əlamətlərdən biri bəlkə də, birincisi müxtəlif nəsillərdən olan sənətkarların hazırda eyni bir ideya estetik məqsəd uğrunda daha sıx birləşmələri, onların yaradıcılığında eyni mövzuların, ideyaların, motivlərin meydana gəlib möhkəmlənməsi, ictimai reallığa münasibətdə təxminən eyni mövqedən çıxış edilməsidir ki, bu, Azərbaycan yazıçısının,

mənsub olduğu millət, xalq qarşısındakı daxildən, içdən gələn məsuliyyətinin ifadəsidir. Yazıçı müstəqillik, azadlıq duyğularını, hisslərini necə tərənnüm etməyə bilər, millətin dərindən, faciəsinə necə biganə qala bilər, həqiqətin arxasında necə durmaya bilər?.. Zaman hansı sualları qoyursa, yazıçı da özünəməxsus həssaslıqla məhz o suallara cavab verir. Bu mənada, məsələn, Mirvarid Dilbazinin Hüseyin Kürdoğlu ilə, Fikrət Sadığın Davud Nəsiblə, İsa Hüseyinovun Mövlud Süleymanlı ilə, yaxud Vidadi Babanlının Saday Budaqlı ilə... müxtəlif ideya- estetik cəbhələrdə dayandıqlarını, bugününümüzün problemlərini müxtəlif məzmunlarda şərh etdiklərini demək çətindir...

Lakin bugün müxtəlif ədəbi nəsillər mövcuddur, onlar yaradıcılıq tipologiyası, bədii- estetik maneralar baxımından, təbii ki, fərqlənirlər... Ədəbiyyata 30- cu illərdə gələnlər öz həyatlarının ağsaqqallıq, ağbirçəklik dövrünü yaşayırlar – onların zəngin təcrübəsi, böyük yazıçılıq mədəniyyəti var və həmin təcrübə, həmin mədəniyyət bizə bu gün çox gərəklidir. Lakin, heç şübhəsiz, 90- cı illər ədəbiyyatını, yaxud milli azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizə dövrünün ədəbiyyatını, xüsusilə poeziyasını, ilk növbədə ədəbiyyata əsrimizin ortalarında (40- 50- ci illərdə) gələnlər yaratmış və yaratmaqdadırlar – mən həmin yazıçıların yalnız adlarını çəksəm, elə bilərəm ki, məsələnin məhz bu cür olduğunu sübut etməyə ehtiyac olmaz: İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Vidadi Babanlı, Nəbi Xəzri, Məmməd Araz, Qabil, Xəlil Rza Ulutürk, Nəriman Həsənzadə, İsa Hüseyinov, Fikrət Qoca, Cabir Novruz, Fikrət Sadıq... İkinci növbədə «60- cılar» gəlir: Anar, Elçin, Əkrəm Əylisli, Yusif Səmədoğlu, Vaqif Səmədoğlu, İsa İsmayilzadə, Musa Yaqub, Ələkbər Salahzadə, Mövlud Süleymanlı... Mən belə bir qənaəti mütləqləşdirmək istəmirəm, lakin mənə elə gəlir ki, sonrakı nəsillər, yəni 70- cilər (Ramiz Rövşən, Vaqif Cəbrayılzadə, Eldar Nəsibli, Musa Ələkbərli...), 80- cilər (Vəli Xramçaylı, Adil Mirseyid, Saday Budaqlı, Əlisəməd, Həmid Herişçi, Zahid Sarıtorpaq...), 90- cılar (Salam, Qurban, Qulu Ağsəs...) bizim günümüzün ədəbiyyatında həmin ədəbiyyatın müasir ictimai estetik tələblərə cavab verməsi baxımından əvvəlki nəsillərlə müqayisədə zəif görünürlər... Sonuncuların poetik dünyagörüşündə nə isə tənhalıq fəlsəfəsi neosufizmə,

tərki- dünyalığa qədər gedir – gənclər özlərini «dərviş», «haqq aşığı» adlandırmaqdan mənəvi- estetik ləzzət duyurlar. Azərbaycan poeziyasında panteizmin kökləri dərin, ənənəsi böyükdür və görünür, xüsusilə gənc poeziyada, (ümumən ədəbiyyatda) sufizmə, panteizmə, yaxud onun müasir formalarına, axınlarına meylin bu cür güclənməsini gəncliyin poetik ideal axtarırlarının hələ sonna çatmamış, yekunlaşmamış nəticəsi hesab etmək lazımdır. Hələ gözləyək...

– Nizami müəllim, Azərbaycan yazıçısı özünün növbəti qurultayından nə gözləyir?

–Vallah, nə deyim... Çətin sualdır... O qədər problemlər var ki... Ancaq mənə elə gəlir ki, X qurultayın əsas işi «milli yazıçı fenomeni»ni müasir mərhələdə yenidən kəşf etmək olacaq, məruzələr, çıxışlar, mübahisələr məhz bu istiqamətə – bugünkü Azərbaycan yazıçısı kimdir, millət qarşısında məsuliyyəti, vəzifəsi nədən ibarətdir, nə edir və nə etməlidir... kimi suallara cavab vermək istiqamətinə yönələcək. Çünki neçə illərdir ki, bütün siyasi, ictimai, mənəvi çətinliklərə baxmayaraq, yüksək sürətlə «milli (müstəqil) yazıçı fenomen»i formalaşır. Və görünür, IX qurultayla X qurultay arasındakı dövrün ən böyük hadisəsi budur...

1997

Söhbəti yazdı: İ.Əliyeva

ERMƏNİ KAPİTALINA VƏ ERMƏNİ HIYLƏSİNƏ ALDANAN BƏZİ İŞ ADAMLARI TÜRKIYƏNİN DÖVLƏT MÖVQEYİNDƏN ÇIXIŞ EDƏ BİLMƏZLƏR

– Nizami müəllim, Ermənistan- Türkiyə münasibətlərinin normallaşdırılmasını nəzərdə tutan komissiyanın yaradılması barədə məlumatınız varmı? Siz bu günlərdə Türkiyədə rəsmi səfərdə olmusunuz. Türkiyədə olarkən belə bir komissiyanın yaradılmasına dövlət rəhbərlərinin, ziyalıların münasibətinin şahidi oldunuzmu? Xahiş edirik bu barədə bir qədər ətraflı məlumat verəsiniz.

– Biz Türkiyədə olduğumuz müddətdə çox səmərəli fəaliyyət göstərdik. Yəni bu dövlətin rəhbərləri ilə yüksək səviyyədə görüşlərimiz oldu. Siz dediyiniz məsələyə Türkiyə dövlət rəhbərlərinin münasibətini bütün aydınlığı ilə hiss etdik. Bilirsinizmi, orada da müxtəlif iddialarla yaşayanlar var. Ermənistanla Azərbaycan arasında münasibətlərin qaydaya düşməsinə deyək ki, təşəbbüs qrupu istəyir. Onu da deyim ki, Azərbaycanla Ermənistan arasındakı bu problem həll olunmasa, Türkiyə ilə Ermənistan arasında da həll oluna bilməz. Bu, dəfələrlə Türkiyədə etiraf olunub. Belə bir təşəbbüs qrupunun yaradılmasında müxtəlif qüvvələrin təsiri ola bilər. Onlardan ən mühümü, başlıcası erməni lobbisidir. Onlar dünyanın müxtəlif ölkələrində olduğu kimi, Türkiyədə də fəaliyyət göstərirlər. Aralarında kifayət qədər nüfuzlu, iqtisadi cəhətdən imkanlı adamlar var. Onların məqsədi Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı münasibətləri nizama salmaq və bir tərəfdən də Ermənistanı bu gün düşdüyü ağır münasibətdən qurtarmaqdırsa, digər tərəfdən də Ermənistanın Azərbaycan üzərindəki birtərəfli qələbəsini təmin etməkdir. Ona görə də istər biz. İstərsə də Türkiyə tərəfindən dövlət rəhbərləri, ziyalılar bu məsələyə çox mənfi münasibətdəyik. Bunun təzahürü nədə görünür? Birincisi, Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Əhməd Necdət Sezərlə görüş zamanı o çox aydın şəkildə dedi ki, Azərbaycanın Türkiyəyə ehtiyacı

olduğu qədər də Türkiyənin Azərbaycana ehtiyacı var. Beynəlxalq danışıqlarda ikitərəfli, çoxtərəfli münasibətlərin hamısında Türkiyənin Azərbaycana çox böyük ehtiyacı var.

Bu da təbii ki, ölkəmizin prezidenti, müasir Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyevin fəaliyyətinin məhsuludur. Çünki Heydər Əliyevin beynəlxalq nüfuzu həddindən artıq yüksəkdir.

Son zamanlar erməni soyqırımı ilə əlaqədar ermənilər tərəfindən dünyada qaldırılan ajiotajlara qarşı çıxan əsas qüvvə cənab Heydər Əliyev oldu. Hətta Türkiyə özü bu məsələ ilə məşğul olana qədər cənab prezident ermənilərin qondarma soyqırımını təkzib etdi. Görünür, elə bu mənada da Türkiyənin Azərbaycana böyük ehtiyacı var. Aparılan danışıqlar zamanı bir daha aydın oldu ki, - özü də dəfələrlə qeyd edildi – istər Süleyman Dəmirəl, istərsə də indiki rəhbərlik, habelə müxtəlif partiyaların ANAP- ın nümayəndəsi, baş nazirin müavini Məsud Yılmaz, MHP- dən olan Dövlət Baxçalı da bunu etiraf etdilər. Bütün danışıqların məğzi olaraq belə bir qənaətə gəldi ki, Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı münasibətlər Dağlıq Qarabağ problemi həll olunmayınca bərpa edilə bilməz. Bu məsələdə mən Süleyman Dəmirəlin mövqeyini xüsusi olaraq qeyd etmək istərdim. Onun verdiyi izahatdan belə məlum oldu ki, Türkiyənin siyasi aləmində Ermənistan problemi ilə artıq məşğul olmağa başlayıblar. Hətta fakt üçün deyim ki, erməni probleminə həsr olunmuş ingilis dilində qalın bir kitabı Süleyman Dəmirəlin ofisində gördüm. Hiss etdim ki, Süleyman Dəmirəl bu məsələ ilə çox ciddi məşğul olur. Amma Azərbaycan- Ermənistan və Dağlıq Qarabağ problemi meydana çıxana qədər bununla məşğul olmayıblar. Hiss olunur ki, Ermənistan problemi ilə son vaxtlar məşğul olmağa başlayıblar. Mənə elə gəlir ki, Azərbaycan qədər bu problemin ağırlığını hiss edən ikinci bir ölkə yoxdur. Türkiyədə birtərəfli barışıq komissiyasının yaradılması təşəbbüsü onu göstərir ki, müəyyən qüvvələr Ermənistanla Azərbaycan arasındakı bu münaqişədən özləri üçün istifadə etmək istəyirlər. Açıqını deyim ki, bu qüvvələr həm gücsüz, həm də arxasızdır. Yəni Türkiyə ictimaiyyəti, Türkiyənin siyasi ruhu buna imkan vermir. Süleyman Dəmirəl xüsusi qeyd etdi ki, bir ölkənin mövcud

olması üçün onun hərbi gücü lazımdır. Məlum olduğu kimi, Türkiyənin arxasında elə bir hərbi güc dayanıb ki, bu güc Atatürk ideyalarına o qədər sadıqdır ki, onlar erməni probleminin Türkiyə üçün dağıdıcı bir təsirə çevrilməsinə imkan verməz. Bu problemə qarşı Türkiyədə müxtəlif səviyyələrdə qüvvələr var. Türkiyədə hansısa liberal düşüncəli, hansısa erməni lobbisinə, kapitalına və hiyləsinə satılmış, aldanmış insanlar ola bilər. Bunlar da komissiya yaratmaq həvəsinə düşə bilərlər. Təbii ki, bu, ağlagəlməz bir fikirdir. Lakin Türkiyənin siyasi, ictimai, ideoloji sistemi elədir ki, bu sistem ermənini qəbul edə bilməz.

Bilirsinizmi, dünyada elə bir xalq yoxdur ki, ermənilər kimi həyasızcasına bütün dünyanın parlamentlərini narahat etmiş olsunlar. Dünya ictimaiyyəti Ermənistanın məsuliyyətsiz siyasi ehtiraslarının əlində aciz qala bilməz. Ermənistan hamımızın gözləri qarşısında təbii olaraq çökür.

– Buna inanmaq olarmı ki, Türkiyə Ermənistanla hər hansı bir sahədə əməkdaşlıq edə bilər?

– Türkiyə elə bir böyük, güclü dövlətdir ki, Ermənistanla heç vaxt əməkdaşlıq edə bilməz. Barışıq komissiyası yaratmaq istəyən qüvvələr Türkiyə cəmiyyətinin ən müxtəlif səviyyələrində, ən müxtəlif qatlarında, sferalarında sonu, istinadgahı olmayan qüvvələrdir. Onlar Türkiyənin nə siyasətini, nə iqtisadiyyatını, nə müasir mədəni- mənəvi oriyentasiyasını, nə də hərbi gücünü ifadə etmirlər. Bu mənada həmin qüvvələr zəif və məsuliyyətsizdir. Ermənistan tərəfindən bu komissiyanın yaranmasına təşəbbüskarlıq göstərən qüvvələr barədə danışmağa ehtiyac yoxdur. Çünki onlar həmişə belə çirkin və iyrənc oyunların oyunçuları olublar.

– Mətbuatdan məlumdur ki, Azərbaycanın parlament nümayəndə heyəti Türkiyədə dövlət rəhbərləri, ziyalılar, ictimaiyyət nümayəndələri, habelə deputatlarla çoxsaylı görüşlər keçirib. Həmin görüşlərdə Dağlıq Qarabağ problemi, zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqlarının, habelə qaçqın və məcburi köçkünlər barədə söhbətlər olurdumu? Türklərin bu məsələyə münasibəti necə idi?

– Sizin toxunduğunuz məsələ həm bizim keçirdiyimiz görüşlərdə, həm də Türkiyə mətbuatında geniş müzakirə olundu. Biz nəinki rəsmi danışıqlarda, hətta çörək yeyəndə də bu barədə söhbət edirdik. Azərbaycan haqqında söhbət düşəndə həmişə Dağlıq Qarabağ problemi önə çəkilirdi. Türkiyənin dövlət adamları, ziyalıları Dağlıq Qarabağ probleminə o mənada toxunurdular ki, sanki bu problemin yaranmasında özləri də günahkardır. Hər halda belə hesab edirdilər. Deyirdilər ki, bu problem yaranmamalı idi. Türkiyə də Azərbaycan qədər bu problemin məsuliyyətini daşıyır. Münaqişə həll olunmadan Türkiyə Ermənistanla heç vaxt əməkdaşlıq edə bilməz. Onu da qeyd edim ki, bu fikir təkcə Türkiyənin müxtəlif dairələrində formalaşmış idyeyə deyil, eyni zamanda problemin ciddiliyini Azərbaycan prezidentinin yüksək beynəlxalq sferaya qaldırması və Türkiyənin özünün də həmin məsələ ilə ətraflı tanış olmasını təmin etməsindən irəli gəlir. Ölkəmizin prezidenti Dağlıq Qarabağ məsələsini dünya miqyasında qətiyyətli şəkildə qaldırmasaydı, həmin məsələ bu səviyyəyə gəlib çıxmazdı. Mən Türkiyənin tanınmış elm xadimlərindən olan Rəşad Gənc, Sadıq Tural və digərləri ilə görüşdüm. Onların və dövlət rəhbərlərinin fikri belə oldu ki, Azərbaycanın böyük gələcyi var. Azərbaycanın maddi nemətləri, mənəvi- sosial potensialı o qədər güclüdür ki, Azərbaycan bu problemin öhdəsindən özü gələcək. Ötüb keçən hər bir gün Azərbaycanın xeyrinədir. Çünki Ermənistan faktiki olaraq dağılır, ermənilər kütləvi surətdə xarici ölkələrə köçür, iqtisadiyyatı isə tamamilə məhv olur. Onlar özlərini ora- bura vururlar ki, yenə də xarici ölkələrdən yardım ala bilsinlər. Ermənistan özü çox gözəl bilir ki, Türkiyəni ələ ala bilməyəcək. Bu bir faktdır ki, ermənilər dəflərlə Qarsa, Ərzuruma basqın edərək həmin torpaqları zəbt etmək istəyirdilər. Birinci dünya müharibəsində ermənilər Türkiyəyə arxadan zərbə vurdular. Bütün bunlardan sonra bu iki ölkə arasında əməkdaşlıq yarana bilərmi? Məgər türklər ermənilərin onların başlarına gətirdikləri oyunları unudublar? İndi də ermənilər iki qardaş dövlət arasında soyuq münasibətlər yaratmağa çalışırlar.

Belə komissiyaya gəldikdə isə, bu, sadəcə olaraq mənasız bir şeydir. Fikir verin, görün, bu komissiyanın tərkibində olanlar kimlərdir? Vəzifədən,

siyasət aləmindən uzaqlaşdırılmış pensionerlər. Türkiyə dövlətinin belə bir komissiyaya ehtiyacı yoxdur və yaxud Türkiyə Ermənistanın hansı iqtisadi sahəsinə göz dikib? Ona görə də mən belə bir komissiyanın gələcək fəaliyyətini görmürəm. Komissiyanın tərkibində olan türkləri də erməni hiyləsinə, kapitalına aldanmış adamlar hesab edirəm. Türkiyə dövlətinin rəhbərləri dönə-dönə dedilər ki, Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri azad olmayınca, qaçqın və məcburi köçkünlər öz doğma yurd- yuvalarına qayıtmayınca Ermənistan-Türkiyə əlaqələri yarana bilməz.

2001

Müsaibəni apardı:

Əliqismət Bədəlov

BİR ADAM YOL GEDİR MƏNDƏN QABAQDA...

Mən dilçi olmaq fikrinə düşəndə qarşımda gördüyüm, düşüncə səviyyəsinə heyran olduğum ən böyük dilçi- şəxsiyyət, professor Ağamusa Axundov idi. O illərdə Ağamusa müəllim 50 yaşına yaxınlaşırdı. Və artıq şöhrətinin zirvəsində idi... Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin qəzetində görkəmli dilçi haqqında o zaman hamının diqqətini cəlb edən «Dilin hikmət axarında» adlı məqaləm çap olundu. Elə bilirəm ki, bu məqalə bir tələbənin öz böyük müəllimi haqqında sadəcə xoş sözləri, yaxud yubiley təbriki deyildi, bəlkə də, daha çox özünütədiq ərəfəsində qarşısına çıxmış fəaliyyət genişliyində ən münasib oriyentiri və perspektivi müəyyənləşdirmək cəhdi idi. Mən qərribə bir fəhmlə professor Ağamusa Axundovun yaradıcılıq tərcümeyi-halında öz gələcəyimi görürdüm və səmimi bir inersiya ilə bu gələcəyin arxasınca gedirdim...

Filologiya fakültəsinin tələbəsi olduğum illərdə əsərlərinin elmi səviyyəsinə görə Ağamusa müəllimlə müqayisə olunacaq dilçi, demək olar ki, yox idi – keçmiş müəllimləri onunla fəxr edirdilər, onun haqqında danışanda Azərbaycan dilçiliyinin ağsaqqalı Muxtar Hüseynzadənin necə qürur hissi keçirdiyini öz gözlərimlə görmüşdüm... «Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi» monoqrafiyası, «Ümumi dilçilik» dərslisi, dilçiliyin müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş əsərləri ona böyük şöhrət gətirsə də, Ağamusa müəllimdə mənim diqqətimi ən çox cəlb edən onun zəngin elmi düşüncə potensialı, təfəkkürünün yüksək improvizasiya qabiliyyəti idi. Mühazirələrdə tək-cə mən yox, görünür, hamı bunu hiss edirdi, lakin mənə elə gəlirdi ki, həmin mühazirələr yalnız mənə deyilir, yalnız mənim üçün geniş fəaliyyət üföqləri açır. Və mən elə o

vaxtlar əsl alim üslubunun əsaslarını təsəvvür etməyə başladım ki, bu, normativlərə möhkəm dayanaraq düşüncə improvizasiyasına intəhasız meydan açmaqdan ibarət idi.

... Ağamusa Axundov 1964- cü ildə Azərbaycanda ictimai elmlər sahəsində ən cavan elmlər doktoru olmuşdur, nə ona qədər, nə də ondan sonra otuz iki yaşında doktorluq dissertasiyası müdafiə edən yox idi. Həmin rekordu təkrar etmək mənə nəsib oldu. Ağamusa müəllim otuz beş yaşında professor, Universitetin filologiya fakültəsinin dekanı seçilmişdi, həmin yaşda mən də həm professor, həm dekan seçildim... Və beləliklə, tale məni böyük alim-mütəfəkkirin tərcümeyi- hal davamçısına çevirdi. Lakin, heç şübhəsiz, Ağamusa müəllimin çoxsaylı rekordlarının hamısını təkrar etmək, onun səviyyəsinə qalxmaq mümkün deyil. O, özünəməxsus epik bir sürət və vüsətlə yenə də öndə gedir, yeni rekordlar, fəaliyyət üfüqləri müəyyənləşdirir, tələbələrini arxasınca gələn görəndə bundan sonsuz qürur duyur.

Ağamusa Axundovun dilçilik marağının miqyasını təsəvvür etmək o qədər də asan deyil – bu elmin elə bir sahəsi yoxdur ki, görkəmli dilçi orada kifayət qədər nüfuzlu sözünü deməmiş olsun: ümumi dilçilik məsələləri, türkologiya, müasir Azərbaycan dilinin fonetikas, leksikas, qrammatikas, üslubiyyatı, dil tarixi, onomastika problemləri, ana dilinin tədrisi, dilin sosiologiyası, dil siyasəti və s. O həm filologiya fakültəsinin dekanı, həm ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, həm də Azərbaycan MEA- nın Dilçilik İnstitutunun direktoru olduğu illərdə Azərbaycan dilinin müxtəlif məsələlərinin tədrisi sahəsində yalnız bir müəllif kimi iştirak etməmiş, eyni zamanda geniş miqyaslı araşdırma işlərinə bilavasitə rəhbərlik etmişdir ki, hər iki fəaliyyət sahəsini bu gün də universitetin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, Azərbaycan MEA- nın İctimai və Humanitar Elmlər Bölməsinin rəhbəri kimi yüksək səviyyədə davam etdirir.

Ağamusa Axundovun yaradıcılığı yalnız dilçiliklə məhdudlaşmır, o, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, tənqidçi- ədəbiyyatşünasdır, ictimai xadimdir. Azərbaycan Cəmiyyəti onu ana dilimizin – müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin qorunması, inkişafı uğrunda uzun illər

professional mübarizə aparmış, böyük zəhmət çəkmiş bir alim- şəxsiyyət kimi tanıyır. Məsələ burasındadır ki, o, bunu bizim dövr üçün artıq dəbə çevrilmiş şöhrət qazanmaq naminə deyil, ürəyinin hökmü ilə etmişdir. Ucuz şöhrət Ağamusa müəllimin ünvanını heç zaman tanımamış, ciddi, əsaslı problemlərin fundamental həllində isə, o, həmişə qabaqda getmiş, nümunə göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, görkəmli alim bu gün bizim yalnız dilçilik elmimizin deyil, demək olar ki, bütün ictimai- humanitar elmlərimizin inkişafının koordinasiya olunduğu bir idarənin rəhbəri kimi müstəqil dövlətin bu sahədəki siyasətinin hazırlanıb həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edir. O, artıq çoxdan Dövlət mükafatı laureatı, əməkdar elm xadimidir. Şöhrət ordeni ilə təltif olunmuşdur... Mən xüsusi olaraq qeyd etmək istərdim ki, görkəmli dilçi alimə Azərbaycan dövləti və onun rəhbəri cənab Heydər Əliyev tərəfindən verilən bu yüksək qiymət ümumən Azərbaycan dilinə və dilçiliyinə milli dövlətin və liderin münasibətinin təzahürüdür. Professor Ağamusa Axundov dilçilik sahəsində çalışan o mütəxəssislərdəndir ki, onun araşdırmaları yüksək elmi-nəzəri səviyyəsi ilə yanaşı, həmişə praktik məzmun daşımaqla ana dilinin inkişafına təsir göstərmiş, bu dilin sosial- mədəni nüfuzunun yüksəlişinə təkan vermişdir. Azərbaycan MEA- nın Dilçilik İnstitutunun direktoru olduğu keçən əsrin son onilliyində (qeyd edək ki, həmin illər Azərbaycanda milli dövlət quruculuğunun ən intensiv, ən mürəkkəb mərhələsi idi) professor Ağamusa Axundov Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının hazırlanmasında, Azərbaycan prezidenti, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirilən dil müzakirələrində aydın elmi-ideoloji mövqeyi ilə yaxından iştirak və Azərbaycan dilinin müxtəlif tipli lüğətlərinin tərtibi işinə rəhbərlik etmişdir. Və Dilçilik İnstitutu həmin illərdə məlum çətinliklərə baxmayaraq, xeyli fundamental əsərlər yaratmaqla yanaşı, gələcəkdə ümumən Azərbaycan dilçiliyi sahəsində görülməli işlərin metodoloji perspektivlərini də, demək olar ki, müəyyənləşdirmişdir.

Professor Ağamusa Axundovun alim- şəxsiyyət kimi inkişafı, mənim çoxillik müşahidələrimə, araşdırmalarımın görə, aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

I. Təşəkkül mərhələsi (XX əsrin 50- ci illərinin əvvəllərindən 60- cı illərin ortalarına qədər).

II. Təkamül mərhələsi (60- cı illərin ortalarından 80- ci illərin sonu 90- cı illərin əvvəllərinə qədər).

III. Müdriklik- mütəfəkkirlik mərhələsi (90- cı illərin ortalarından sonra).

I mərhələdə o, əvvəl universitetin filologiya fakültəsində, sonra isə Dillər İnstitutunda təhsil almış, namizədlik, doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmiş, professor, dekan vəzifələrinə yüksəlmişdir. Həmin illərdə Ağamusa Axundovun Azərbaycan dilində felin zamanlarına, topologiyayay aid fundamental araşdırmaları meydana çıxmış, gənc alim Qahirə şəhərində Eyn-Şəms universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyatından ingilis dilində mühazirələr oxumuş, ali məktəblər üçün ilk dərsləklərini yazmışdır.

II mərhələ professor Ağamusa Axundovun yaradıcılığında özünüifadə baxımından, tamamilə təbiidir ki, daha məhsuldar olmuşdur. Bu mərhələdə alimin ondan artıq monoqrafiyası nəşr edilmişdir ki, bunların müəyyən qismi əvvəlki illərin araşdırmalarının nəticəsi olsa da, əksəriyyəti, haqqında söhbət gedən mərhələnin məhsuludur. Həmin monoqrafik əsərlər içərisində «Azərbaycan dilinin fonetikasını», «Ümumi dilçilik», «Dilin estetikası», «Şer sənəti və dil», «Torpağın köksündə tarixin izləri», «Riyazi dilçilik», «Dil və mədəniyyət» kimi hər biri yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, ümumən türkologiyada hadisə olmuş və bəziləri hadisə olmaqda davam edən araşdırmalar vardır.

Ağamusa Axundov 60- cı illərin ortalarından başlayaraq on yeddi il filologiya fakültəsinin dekanı, on il ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, sonra isə on ildən də artıq Dilçilik İnstitutunun direktoru olmuş, Sovet Türkoloqları Komitəsinə, bir sıra nüfuzlu yaradıcılıq təşkilatlarına, mətbuat orqanlarının redaksiya heyətinə üza seçilmiş, «Sovet türkologiyası» (indi «Türkologiya») jurnalının baş redaktoru təyin olunmuşdur.

Mənim fikrimcə, 90- cı illərin ortalarından etibarən professor Ağamusa Axundovun bir alim- şəxsiyyət kimi inkişafında müdriklik, başqa sözlə,

mütəfəkkirlik mərhələsi başlayır ki, həmin illərdən sonra nə yazıbsa, nə deyibsə (və nə edibsə!) xüsusi intellektual zövqün, mütəfəkkir- fəlsəfi düşüncənin məhsuludur. Böyük alimin bu mərhələdəki fəaliyyəti heç bir yazı- kitaba, heç bir konkret auditoriyaya sığmır, o, mənsub olduğu elmi- mədəni, sosial sistemin miqyasında düşünür. Və xalq, millət özünün intellektual kimliyini bu səviyyədə olan insanların fəaliyyətində dərk edir.

Professor, Azərbaycan MEA- nın müxbir üzvü (elmi ictimaiyyətin nəzərində isə çoxdan akademik) Ağamusa Axundov Azərbaycan dilçiliyini, ümumən elmini hələ gənc yaşlarından beynəlxalq aləmdə böyük müvəffəqiyyətlə təmsil etmişdir – bu gün isə elə bilirəm ki, o, Azərbaycanda beynəlxalq standartlarla düşünən, universal zəka sahibi araşdırıcılar arasında özünəməxsus yer tutur...

...Ağamusa müəllim müdrikliyinin- mütəfəkkirliyinin gənclik illərini yaşayır, dilçilik, ümumən ictimai- humanitar elmlər sahəsində milli idrakın yeni üfüqlərini müəyyən edir. Və mən ona bu yaradıcılıq enerjisinə, fəaliyyətinə, sürətinə görə təşəkkür edirəm, məndən (yalnız məndənmi?!) qabaqda gedən adamın (müəllimin!) hər bir uğuruna nə zamansa mənim də təkrar edə biləcəyim bir rekord kimi baxıram. Ömrünüz uzun, uğurunuz açıq olsun, Ağamusa müəllim!..

2002

ƏDƏBİYYATIMIZIN TƏDRİSİ: PROBLEMLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

İlliq budun ertim,

ilim emti kanı?

Kimke iliq kazğandır men?

Kağanlıq budun ertim,

kağanım kanı?

Ne kağanka isiq- küciq

birürmen?..

(Qədim türk ədəbiyyatından – VIII əsr).

Tərcüməsi:

Eli (dövləti) olan

xalq idim, elim indi hanı?

Kimə el oluram?

Xaqanı olan xalq idim,

xaqanım hanı?

Zəhməti hansı xaqan

üçün çəkirəm?..

Azərbaycan Xalq Təhsili Nazirliyinin son illər milli təhsil sahəsində gördüyü və görmək istədiyi tədbirlər, heç şübhəsiz, daha bir sıra məsələləri bizim yadımıza salır və bu sahədə vaxtı çatmış problemlərin həllinə təhrik edir.

Əminik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin həm ali, həm də orta məktəblərindəki tədrisinin hazırki halda qeyri- qənaətbəxş olması mütəxəssislərə məlumdur – biz hələ məsələnin elmi- metodoloji cəhətini nəzərdə tuturuq, onu nəzərdə tuturuq ki, istər proqramlar, istərsə də proqrama əsasən hazırlanmış dərsliklər ədəbiyyatımızın tarixini on il, iyirmi il bundan əvvəl düzgün əks etdirmədiyi kimi, indi də əks etdirmir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin «metodoloji əsasları» 30- cu illərdə yaradılmışdır – analitik təhlil dərhal göstərir ki, bu, saxta bir metodologiyadır və onun işlənilməsi hazırlanmasında əsas məqsəd Azərbaycan ədəbiyyatının ümumtürk mənbələrini «itirmək»dən ibarət olmuşdur. Həmin mənbələrdən qaçılması ona gətirib çıxarmışdır ki, nəinki XI- XII əsrlər qeyri- türkdilli, hətta sonrakı türkdilli ədəbiyyatımızın da tarixi- tipoloji təhlili, sadəcə olaraq, qeyri- mümkündür – Nizami Gəncəvi, İmadədidin Nəsimi, hətta Məhəmməd Füzuli kimi orta əsrlər şairlərinin yaradıcılığı barədə mövcud mübahisələrin əksəriyyəti onların ümumtürk, yaxud qədim türk mənbələrinin bütünlüklə diqqətdən kənar qalmasından irəli gəlir.

Qədim türk dilində – ana dilimizdə olan həmin mənbələrdən ya tamamilə, ya da bu və ya digər dərəcədə bixəbərlilik onunla nəticələnmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi necə gəldi o cür dövrləşdirilmiş, heç bir elmi əsası olmadan XI- XII əsrlər Azərbaycan intibahşünaslığı «yaradılmış» və «romantizmdən realizmə» istiqamətində saxta bir ədəbi- bədii təkkmül sxemi qurulmuşdur. Məsələ o yerə gəlib çıxmışdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim kökləri barədə ya susulmuş, ya da həmin köklər ancaq və ancaq Azərbaycan ərazisində axtarılmış və hansı dildə yaranmasından asılı olmayaraq bu ərazidə tapılmış (və tapılacaq) bütün ədəbi məhsullar

Azərbaycan ədəbiyyatı elan edilmişdir. Halbuki qədim türk ədəbiyyatı orta əsrlər türk ədəbiyyatlarının hamısı üçün bilavasitə mənbədir – daha qədim dövrlərdə isə bu güclü mənbə rolunu qədimtürk eposu oynayır.

Qədim türk ədəbiyyatı Sibirdən Şərqi Avropaya qədər geniş bir coğrafiyada həm şifahi, həm də yazılı şəkildə yaranıb yayılmış, bir çox qeyri-türk mənşəli xalqların ədəbi- bədii təfəkkürünün formalaşmasına əsaslı təsir göstərmişdir. Və nə qədər paradoksal olsa da, qədim türk ədəbiyyatı əsasında formalaşmış ədəbiyyatlar həmin xalqların məktəblərində tədris olunur, ən qədim zamanlardan (ən gec e.ə. I minilliyin ortalarından) XI- XII əsrlərə qədər mövcud olmuş qədim türk ədəbiyyatı isə türk xalqlarından, demək olar ki, heç birinin məktəbində ya tədris edilmir, ya da ancaq milli ədəbiyyatın hadisəsi kimi – ümumtürkoloji məzmunu nəzərə alınmadan öyrənilir.

Qədim türk ədəbiyyatı və orta əsrlərə məxsus regional türk ədəbiyyatlarının öz tarixi- coğrafi müəyyənliyində tədqiq və tədris etmək əvəzinə ümumtürk bazasından daha çox şey qoparıb «mənimsəmək» də həmin ədəbiyyatı ümumiyyətlə etiraf etməmək kimi bir şeydir – son bir neçə ildə Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi də bu cür «zənginləşdirilmiş», ancaq 30- cu illərin «ədəbiyyat tarixi metodologiyası» demək olar ki, zədələnməmişdir. Qədim türk ədəbiyyatı müstəqil hadisə kimi öyrənilməyə qədər həmin metodologiyanı dağıtmaq mümkün olmayacaqdır.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, qədim türk ədəbiyyatının tədrisi təbii olaraq, türk ədəbiyyatlarının orta əsrlərdəki və yeni dövrdəki diferensiasiya səviyyəsini, müasir vəziyyətini və perspektivlərini anlamağa kömək edəcəkdir. Çingiz Aytmatov, Oljas Süleymanov kimi ümumdünya şöhrəti qazanmış söz ustalarının yaradıcılığı daha aydın başa düşüləcəkdir ki, bizim buna ehtiyacımız var.

Türk xalqlarının tədricən bir- biri ilə yaxınlaşması və türk tarixi- kulturoloji regionlarının «oyanması» qədim türk ədəbiyyatının (ümumən mədəniyyətinin) tədqiqini və tədrisini tək-cə strateji yox, həm də taktiki hərəkət kimi əhəmiyyətli edir. Biz dilimizin, təfəkkürümüzün, mədəniyyətimizin eyni köklərə malik olduğunu bilavasitə görməliyik, bunun üçün də «Alp Ər

Tonqa», «Oğuz kağan», «Gök türk», «Köç» kimi qədim türk epos təfəkkürünün əsasını təşkil edən dastanları, zəngin lirik ədəbiyyatı, qədim türklərin xüsusi (runik) əlifbası ilə yazılmış tarixi- ədəbi mənbələri, uyğur ədəbiyyatını və nəhayət, XI- XIII əsrlərin görkəmli söz ustalarının – Yusif Xas Hacib, Ədib Əhməd Yüqnəki, Xoca Əhməd Yasəvi... yaradıcılığını öyrənmək lazımdır – əgər bunları tədris etməsək, yaxşı mütəxəssis- filoloq hələ bir yana, öz ədəbiyyatının, mədəniyyətinin tarixinə bələd milli ziyalını formalaşdırma bilməyəcəyik. Qədim, əslində, ümumi türk eposunun nədən ibarət olduğunu bilmədən klassik Azərbaycan ədəbiyyatını başa düşmək, məsələn, Nizami «Xəmsə»sinin poetik genezisini və məzmununu müəyyənləşdirmək, onu bir Azərbaycan türk şairi kimi şərh etmək çətin olacaqdır...

Qədim türk ədəbiyyatına bələd olmamağımız bizim ədəbi- bədii təfəkkürümüzün müasir səviyyəsinə də təsir edir – bu günkü ədəbiyyat öz keçmişindən üzülmüş, gələcəyi də mübahisəli olan bir ədəbiyyatdır; genetik mənbələr, mədəniyyətimizin arxeologiyası qaldırılmalıdır, epos təfəkkürü «oyanmalı» və millətin kulturoloji- tarixi yaddaşı oyadılmalıdır, bunu isə ancaq məktəb edə bilər – məktəb öz əsas funksiyasını: millətin mədəniyyətini, məfkurəsini tərbiyə etmək funksiyasını həyata keçirməlidir.

Biz əminik ki, Azərbaycan Xalq Təhsili Nazirliyi mütəxəssislərlə qədim türk ədəbiyyatının, birinci mərhələdə ali məktəblərdə (filoloji fakültələrdə) tədrisi məsələsini müzakirə edəcək, türk respublikalarının xalq təhsili nazirliklərini həmin məsələnin həllində əməkdaşlığa çağıracaq (çünki qədim türk ədəbiyyatının tədrisinə bütün türk respublikalarında, vilayətlərində ehtiyac var), ikinci mərhələdə isə qədim türk ədəbiyyatı orta məktəbdə də ya xüsusi fənn, ya da milli ədəbiyyatın tarixinə giriş kimi tədris olunacaqdır. Bunu bizdən xalqımızın, mədəniyyətimizin gələcəyi tələb edir...

TƏLƏBƏLİKDƏN DEKANLIĞA QƏDƏR KEÇƏN YOL

Neçə il bundan əvvəlın söhbətidir: Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasını sahəsində özünəməxsus elmi məktəb yaratmış, dilşünas alimlər tərəfindən bir dilçi kimi qəbul edilmiş mərhum professor Əziz Əfəndizadənin ETPEİ- nün əməkdaşları ilə söhbətinin şahidi oldum. Elmdə, yaradıcılıq aləmində ciddilik və prinsipiallığı ilə tanınmış Əziz müəllim bir televiziya verilişi haqqında təəssüratlarını bölüşəndən sonra aparıcıya son dərəcə hörmət və bir ağsaqqal alim istiqanlılığı ilə qiymət verdi: - İstedadlı oğlandı, - dedi. – Maşallah, bir sözü belə boş yerə işlətmir. Dilçi olasan, amma ədəbiyyatşünaslarla döşləşəsən.

Həmin istedadlı oğlan hələ gənclik illərindən dilçi, türkoloq, ədəbiyyatşünas, tənqidçi... kimi elmi ictimaiyyətin diqqətini çəkmiş Nizami Cəfərov idi.

İstedad Allah payıdır, fikrimdən dönmərəm. Fəqət istedadından yana təkəbbürlük edənlər azdırmı? Nizami Cəfərov müəllim ailəsində, əzəldən şer-sənət yurdu olan Qazaxda dünyaya göz açıb. Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini bitirəndən sonra (1982) aspiranturada oxuyub. «Sadə cümlənin struktur- semantik təkamülü» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edəndən sonra Azərbaycan EA- nın Dilçilik İnstitutunda çalışıb. 1987- 1991- ci illərdə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində ədəbiyyatşünaslıq və tənqid şöbəsinə rəhbərlik edib. 32 yaşında «Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edən alim bir ildən sonra artıq doğma ali məktəbin professoru kimi auditoriyalarda mühazirələr oxuyurdu. Özünün elmi- nəzəri yaradıcılığı ilə elmi- publisistik araşdırmalarını uğurla əlaqələndirən Nizami Cəfərov son on ildə neçə- neçə əsəri ilə oxucuların «görüşünə gəlib». Mərhum tibb alimi, bəstəkar İbrahim Topçubaşovun bir fikri yada düşür: «Tələsən damla daş dələr». Orta boylu, dolubadənli, ciddiliklə sadəlik çöhrəsinə yaraşan işgüzar, təmkinli Nizami Cəfərov elə bil elmin bu və ya digər sahəsindəki boşluqları doldurmaq üçün tələsir: «Füzulidən Vaqifə qədər» (1991), «Dolan kəfkirim, dolan» (1991), «Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi» (1995), «Bəxtiyar Vahabzadə» (1996), «Koroğlunun poetikası» (1997), «Türk dünyası: xaos və kosmos» (1998), «Genezisdən tipologiyaya» (1999), «Eposdan kitaba» (1999), «Kitabi- Dədə Qorqud»da islama keçidin poetikası» (1999), «Xanım, hey!..» (1999)...

Mütəxəssislər bu əsərlər barədə dəyərli fikirlər söyləmişlər, deyirlər. «Türk dünyası: xaos və kosmos», «Eposdan kitaba» əsərlərindən bəhs edən fikirlərlə razılaşmalı olursan: hər iki kitab əslində metodoloji gücə malikdir. «Türk dünyası:...» kitabı türk tarixinin 2500 ilinin mənzərəsini struktur planda görür; ən qədim dövrlərdən çağımızacan ümumtürk ədəbiyyatı, tarixi, dili zəminində türklük məqamının mənası, məzmunu müəyyənləşdirilir.

«Eposdan kitaba» monoqrafiyasında milli eposun yaranması, inkişafı ayrıca, müəllifə xas konsepsiyada şərh olunmuşdur... «Xanım, hey!..» adlı 2,5 çap vərəqi həcmində kitabçada indiyə qədər eposda tədqiqata cəlb olunmamış ədəbi faktlar – çoxsaylı, çoxsəciyyəli müraciətlər araşdırılmış, həm də «Dədə Qorqud» eposu və kitabdakı sosial- mədəni, sosial- ictimai məsələlərə toxunulmuş, əfsanəvi yaradıcı obraz- Dədə Qorqud barədə maraqlı fikirlər söylənilmişdir.

Vəzifəyə ancaq təcrübəlilər seçilməlidir, fikrinin əsassızlığını şəxsi nümunəsi ilə təkzib edən gənc dekanı Nizami Cəfərov. 5 il əvvəl BDU- nun zəngin ənənələri olan fakültəsinə onu dekan seçəndə dodaq büzən də oldu, inamsızlıq göstərən də... Bu günlərdə 40 yaşı tamam olan istedadlı alim, cavan dekan N.Cəfərovla müsahibə- görüş də təbii, səmimi keçdi.

– **Nizami müəllim, tələbə vaxtı hamının ürəyindən çoxlu arzu keçir. Deyin, o vaxtlar fakültənin dekanı olmaq istəyi qəlbinizdə baş qaldırıbmı?**

– Əslində deyim ki, marağım olub, tələbə olanda fikirləşmişəm ki, mən müəllim olacağam. Müəllim olandan sonra fikirləşmişəm ki, dekan olacağam. Canımda olub belə bir arzu. O vaxtlar səviyyəsi olan, yaxşı oxuyan tələbələrini ixtisası üzrə Moskva və Leninqrada göndərirdilər. Səlahiyyəti də dekanlara vermişdilər. O vaxt mən də getmək istədim. Dekan Ağamusa müəllim idi. A.Axundov dedi ki, sən hara gedirsən? Qalacaqsan burada, qurtarıb professor olacaqsan. III kursda idim, düzü, o vaxt bir az incidim, amma sonradan dərk etdim ki, o kişi düz deyirmiş. Tələbə vaxtından nəyisə diləmək, müəllim olandan sonra hansısa bir vəzifəni arzu etmək o qədər də pis deyil, heç eqoizm də deyil. mən dekan kimi özümü tələbələrdən ayırmıram. Zaman- zaman yaş adamı ayırır tələbəlikdən. Tələbələrin bütün müsbət və mənfi cəhətləri mənim üçün aydındı. Müsbət və ya mənfi cəhətləri hətta mən çox zaman heç üzə vurmuram, bilirəm ki, məsələn, o qədər də mənfi olmayan bir emosiya ilə bir işi görüblər. Amma onun nəticəsi mənfi olub. Belə şeylər olub. Siz çox düz deyirsiniz ki, əslində o təcrübəni keçməyən adam o cəmiyyətə- tələbə dünyası da cəmiyyətdi- rəhbərlik edə bilməz. Dərk edə bilməz ki, orada vəziyyət necədir? Dərk edə bilməz ki, bu və ya digər problemdən çıxış yolu

nədir? Siz məktəblə bağlı adamsınız, pedaqoji işi yaxşı bilirsiniz. Məktəbdə rəhbər işdə çalışmaq, istər orta, istər ali tədris müəssisəsi olsun, başqa sahələrdəki kimi deyil, burada inzibatçılıq müəyyən səviyyədə yeriyir. Bundan o tərəfə yerimir, çünki bir burada artıq yetişmiş bir sistemlə iş görürük. Bizim vəzifəmiz kadr yetişdirməkdir. Bizim I kursa münasibətimiz II kursa münasibətdən, eləcə də III kursa münasibətdən fərqlidir. Yəni bu şəkildədir vəziyyət, həm müəyyən şəkildə o inzibati qayda- qanunları yerinə yetirmək, onları möhkəm qorumaq lazımdır, həm də burada nəzərə alınmalıdır ki, biz öyrənmiş adamlarla deyil, öyrətdiyimiz adamlarla işlədiyimizə görə bir az o illərdə instansiyaları gözləməliyik. O mənada dekanlıq mənim üçün tələbəlikdən başlayır. Dekanlığın tərkibində tələbəlik də ehtiva olunur. Burada həm tələbələrə, həm də müəllimlərə rəhbərlik etmək lazım gəlir. Burada vəziyyət başqa sahələrə rəhbərlikdən fərqlənir. Burada gərək müəyyən səviyyədə yoldaşlıq edəsən, müəyyən səviyyədə pedaqoji işin özündən gələn inzibati işləri yerinə yetirəsən.

– Respublikada təhsil islahatının başlandığı bir vaxtda ali təhsil sistemində, xüsusən humanitar fakültədə tədris- maddi bazanın möhkəmləndirilməsi, elmi- pedaqoji fəaliyyətin həyatın, zamanın tələblərinə uyğun şəkildə qurulması istiqamətində nə kimi işlər görülür?

– Bu, mürəkkəb məsələdir. Nəyi mürəkkəbdir? Bizim sahə ideoloji bir sahədir, yəni biz texniki vasitələrdən istifadə eləmirik. Bizdə texniki vasitələrdən istifadəyə ehtiyac yoxdur. Bunun əvəzində çox incə psixoloji vasitələrdən istifadə etmək lazım gəlir. Elmdə uzun zaman müəyyənləşən filoloji təsəvvürlər var idi. Sovet dövründə müəyyənləşmiş təsəvvürlərin müəyyən hissəsi dağıldı. Müəyyən hissəsi mübahisə obyektidir. Müəyyən hissəsinə əsaslı şəkildə yenidən baxmaq lazımdır. Yəni mübahisəsi yoxdur, amma bilirsən ki, bu problemə baxmaq lazımdır. Bunu milli məzmununda bir az yenidən dərk etmək lazımdır. Bax belə problemlərin izahı üçün, həlli üçün biz Azərbaycan cəmiyyətinin özünün düşüncəsi ilə bilavasitə bağlıyıq. Dünyada gedən ideoloji, mənəvi proseslərlə bağlıyıq. Ona görə də bizim filoloji elmləri tədris etməyimiz üçün birinci şərt idrak səviyyəsinin normal metodlara

dayanmasıdır. Normal metodoloji axtarışlar aparmaq lazımdır ki, bu sahədə bu və ya digər məsələnin şərhində stabil bir düşüncə yaransın. İndi, düzdü, filologiya elədir ki, bunu cəmiyyət, intellektual mühit daha çox ədəbiyyat elmi başa düşür. Ədəbiyyat isə, bəllidir ki, daim dəyişən bir prosesdir, dünyanın dərkinin formasıdır. Dərkin forması olan bir prosesi yenidən dərk edək, yəni elmi şəkildə dərk edək, daha ədəbi- bədii, estetik şəkildə yox. Bu da çox çətin məsələdir. Bilavasitə filoloji fakültənin quruluşuna gəldikdə çox ciddi problemlər durur ki, bunları təkcə ideya problemləri yox, bir az da texniki problemlər hesab edirəm. Bunlar nədir? Şərqsünaslıq fakültəsində Şərq filologiyasının müəyyən hissəsi tədris olunur. Xarici dillər institutunda Qərb filologiyası, özü də daha çox dil təmayülü üzrə tədris olunur. Bizim fakültədə rus bölməsi var. Biz bunun respublikada, Təhsil Nazirliyi səviyyəsində normal bir kompleksiyasını yarada bilmirik. Yəni, görünür, bir Şərq, bir Qərb filologiyası, bir də milli filologiya olmalıdır. Bəzən şərqsünaslığı bitirənlər Azərbaycan filologiyası üzrə çalışıb müdafiə edirlər. Onlar Şərq fakültəsində filologiyanı deyil, məsələn, ərəb və ya fars dilini yaxşı öyrənirlər, amma nə ərəb, nə fars, nə də türk ədəbiyyatı tarixini, dillərin tarixini öyrənə bilmirlər. Ona görə də Azərbaycan dilçiliyinə keçirlər. Azərbaycan filologiyasını da lazımi səviyyədə öyrənmirlər. Bu fikri eynilə Qərb filologiyasını öyrənməyə aid etmək olar. Filologiya ümumdür, istər Şərq, istər Qərb filologiyası olsun, istərsə də milli filologiya. Filoloji elmlərin prinsipləri eynidir, sadəcə olaraq hər hansı istiqamət , hər hansı qanad olursa olsun, Azərbaycan zəminində filoloji elmi öyrədərək o dilləri, mədəniyyətləri, ədəbiyyatları öyrətməliyik. Məsələn, mən başa düşə bilmirəm ki, orta məktəbi rusca bitirən, əsasən Rusiya dərslərlərindən istifadə edən, burada gəlib yenidən rus dili və ədəbiyyatı ilə məşğul olan mütəxəssislər, bu cür hazırlanan mütəxəssislər bizim nəyimizə lazımdır?

Məsələn, mənim fikrimcə, «Dədə Qorqud» boylarını bilməyən, Füzulini, Səməd Vurğununu... bilməyən azərbaycanlı bir rusist filoloq Azərbaycana heç nə verə bilməz, Azərbaycan mədəniyyətinə heç nə verə bilməz. Bu adam

Rusiyanın buradakı mənəvi- psixoloji desantıdır, başqa bir şey deyil. bunlara biz diqqət yetirməliyik.

Respublikamızda Qafqaz filologiyası üzrə mütəxəssislərimiz, demək olar ki, yoxdur. Hazırlanmır. Nə gürcüşünalıq, nə azərbaycanşünaslıq, nə də ermənişünaslar, nə də dağıstanşünaslıq üzrə bizdə mütəxəssis yoxdur. Bir cəhətə fikir verək: Ermənistandan buraya çoxlu soydaşlarımız məcburən köçürüldü, onların arasında erməni dilini, yaxud soydaşlarımız arasında gürcü dilini bilənlər var. Bunu belə primitiv səviyyədə saxlamaq olmaz. Biz mütləq gürcüşünas, ermənişünas, bir az geniş mənada İber- Qafqazşünaslar, dağıstanşünaslar hazırlamalıyıq ki, bu xalqların ədəbiyyatlarını, mədəniyyət və dil tarixlərini yaxşı bilən mütəxəssislərimiz olsunlar. Azərbaycanda çoxlu kiçik xalq və etnik qruplar var: udinlər, talışlar, xınalıqlılar, tatlar... Bunların dilini, tarixini, mədəniyyətini öyrənən müəssisəmiz yoxdur. Bunlar da bizim ümumi filologiya elminin zəif cəhətləridir.

Ümumtürk filologiyasına başlamışıq, mənbələrimiz, qaynaqlarımız türk dillidir. Biz bu işi başlamışıq, bu proses artan sürətlə gedir. Amma ətraf regionların öyrənilməsi problemi həll olunmalıdır. Bu istiqamətdə işləri başlamışıq, müəyyən uğurlar qazanmağa cəhd edəcəyik.

– **Nizami müəllim, yeri gəlmişkən bir məsələ ilə bağlı fikrinizi bilmək istərdik. Sizin fakültənin tələbələri orta məktəb məzunlarıdır. Real faktlara əsasən deyirik ki, orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisi vəziyyəti ürəkaçan deyil. Sovet İttifaqı dövründə belə bir iş görülürdü: ali məktəblərlə orta məktəblərin əlaqəsi yaradılmışdı. İndi bazar iqtisadiyyatı şəraitində ali məktəbin professorundan tutmuş baş müəlliminə kimi hamının iqtisadi problemləri var. Filologiya fakültəsinin dekanı kimi beş- altı məktəbdə, lap Bakının özündə bir neçə kollektivlə alimlərin əməkdaşlıq formalarını tapmaq, bayaq dediyimiz qafqazşünasların – gələcək kadrların orta məktəbdə ikən hazırlanması üçün bir iş görmək olarmı? Bu əməkdaşlığın böyük təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti olar.**

– Şübhəsiz. Bu, bizim üçün çox ciddi bir problemdir. Mən bu ilə birbaşa əlaqədaram. Belə ki, Təhsil Nazirliyində elmi- metodik şuranın Azərbaycan

dili və ədəbiyyat bölməsinin sədriyəm. Orta məktəblərin Azərbaycan dili dərsliklərinin ikisinin müəlliflərindənəm. Bölmənin bütün iclaslarında ali məktəblərdə toplanmış elmi- pedaqoji potensial qüvvənin məktəbə yönəldilməsi məsələsinə diqqət yetiririk. Müxtəlif dərsliklərin müzakirəsi zamanı orta məktəblərdə olur, müəllimlərlə fikir mübadiləsi aparırıq. Mən özüm bu işlə fərdi qaydada maraqlanır, orta məktəbin problemlərinin həllində qüvvə və köməyimi əsirgəmirəm, orta və ali məktəblərin dərslikləri arasında varislik əlaqəsinin gözlənilməsinə diqqət yetirirəm. Etiraf edirəm ki, siz deyən məsələ baxımından sistemli iş görə bilmirik, gücümüz çatmır. Bir sıra problemlərdən xəbərdarıq, lakin bunların həllində iqtisadiamillər əngəllər törədir. Problemləri bilirik, lakin bunları həll edə bilmirik. Onu da deyim ki, Təhsil Nazirliyi çalışır ki, orta məktəblərlə ali məktəb arasında möhkəm kontakt yaransın. Bunu bir az da test imtahanları kəskinləşdirir. Test imtahanında ali məktəbə o şagird düşür ki, repititor yanında hazırlıq keçib. Orta məktəb müəllimi elə bil boynuna alır ki, sinifdə dərs keçməklə ali məktəbə daxil olmaq mümkün deyil. Belə olan vəziyyətdə biz orta məktəblə yox, xüsusi olaraq hazırlanmış tələbələrlə üz- üzə dayanırıq, qərribə bir vəziyyətlə qarşılaşırıq. Bu bir tərəfdən yaxşıdır; tələbələr müəyyən mənada müstəqil adamlardır, fərddirlər. Ali məktəbdə isə şərait başqadır, kollektiv öyrətmə imkanı yoxdur, müəllim mühazirə deyir, yəni ali məktəbdəki qruplar orta məktəbdəki siniflər deyil, loyall şəkildədir, kompakt deyildir. Elmi təfəkkür səviyyəsi etibarilə birlik yoxdur. Tələbələr artıq fərddilər, 18- 19 yaşlı gənclərdir. Onlar hər şeyi fərdi qavramağa hazırdılar. Bu tələbələrin repititor vasitəsilə ali məktəbə hazırlanmaları fərdi baxımdan hardasa yaxşıdır. Lakin bunun mənfi tərəfi də var: bu uşaqlar ali məktəbə yorğun gəlirlər, ikinci kursa qədər onlar özlərinə gələ bilmirlər. Başqa bir ağırlı cəhətə toxunmaq istərdim. Bu il sentyabrda mən ilk dərsimdə tələbələrdən soruşdum ki, kim hüquq fakültəsini istəyirdi, amma təsadüf nəticəsində bura düşüb? 10 nəfərdən artıq tələbə əlini qaldırdı. Eləcə də tarix fakültəsində oxumaq istəyən, lakin filoloji fakültəyə düşmüş gənclərlə rastlaşdıq. Əslində bu ixtisasa təsadüfi düşənlər də olur. Filologiya həssaslıq tələb edir. Hüquqşünaslığı özünə peşə seçən bir az

sərt mənəviyyat adamı necə filoloq ola bilər? Söhbət yalnız konkret olaraq bu və ya digər elmlə məşğul olmaqdan getmir, mənəvi hazırlıqdan gedir. Bu tipli çətinliklər həmişə olub, insan xarakteri, cəmiyyət elədir ki, problemlər var, olacaq. Biz ona görə müəllimlik ki, bu problemlərlə məşğul olaq. Əgər hər şey hazır gələydi onda bizim nə işimiz olardı?

– Dekan Nizami Cəfərov tədqiqatçı, yaradıcı alim Nizami Cəfərova mane olmur ki?

– Mən elə bir maneə görmürəm. O sahəyə ki, mən rəhbərlik edirəm, apardığım tədqiqatlar da o sahə ilə bağlıdır. Mən tamam başqa sahədə deyiləm. Gördüyüm işlər bir- birini tamamlayır, məsələn, iclasda Azərbaycan ədəbiyyatı və ya tarixinin dövriləşdirilməsi müzakirə olunur. Yaxud deyək ki, ümumi dilçiliklə Azərbaycan dilçiliyinin uyğunlaşdırılması məsələsi müzakirə edilir. Müzakirə zamanı müxtəlif mütəxəssislər çıxış edirlər, bu da məndə o sahə üzrə işləməyin emosiyasını yaradır. Bu, əksinə mənə işləmək üçün material verir. Bu cəhətdən də əhəmiyyəti var. Təbii ki, ideal o olardı ki, mənə, məsələn, aydı lazımı maaş verəydilər, sonra da deyəydilər ki, ancaq elmi araşdırmalarla, yazı- pozu ilə məşğul ol. O vaxt ideal bir şey olardı, bu isə, özünüz bilirsiniz ki, mümkün deyil. bu özü çox yaxşı haldır ki, mən çalışdığım sahəyə rəhbərlik edirəm. Beş ildən artıqdır ki, dekanam və hələ mənfi mənada elə bir ciddi təsir görmürəm.

– Nizami müəllim, mətbuatda da xəbər verildiyi kimi, 40 yaşınız tamam olub. Üstəlik dekan işləməyinizin 5 ili arxada qalıb. Bu iki tarixi hadisə münasibətilə, üstəlik son ildə nəşr olunmuş kitablarınıza görə Sizi redaksiyanın əməkdaşları, qəzetin oxucuları adından təbrik edirik. Sizə can sağlığı, çətin və gərginlik tələb edən elmi və elmi- pedaqoji fəaliyyətinizdə uğurlar arzulayırıq.

–Sağ olun, var olun. Mən də Sizin qəzetin əməkdaşlarına cansağlığı, yaradıcılıq naliyyətləri diləyirəm.

**VİCDAN SUSMAYANDA YAXUD V.BABANLININ
«ÖMÜRLÜK CƏZA»SI**

...Vidadi Babanlı mürəkkəb mənəvi- əxlaqi, sosial problemlər qaldıran, dövrümüzün insanının mövcud ictimai mühitlə çoxtərəfli əlaqələrinin, münasibətlərinin məzmununa, mahiyyətinə varan, həmin əlaqələrin, münasibətlərin doğurduğu çoxçeşidli, çoxmənalı emosiyaları qarşısızalmaz tədqiqatçı ehtirası ilə araşdıran yazıçıdır – onun hekayələri, povestləri, romanları, şerləri, dram əsərləri, publisistikası Azərbaycan ədəbiyyatının hər zaman oxunan, müxtəlif səviyyələrdə diqqəti cəlb edən, müzakirə olunan, geniş ictimai maraq doğuran dəyərli sənət nümunələridir. V.Babanlı bu günə qədər nə yazmışdırsa, vicdanla yazmışdır...

Və mənə elə gəlir ki, böyük yazıçının bu günə qədər yazdığı əsərlərinin əsas qəhrəmanı da böyük hərflə yazılan Vicdandır: susan Vicdan... və susmayan Vicdan!..

Son illərin məhsulu olan «Ömürlük cəza» romanı da V.Babanlının indiyə qədərki romanları, ümumən əsərləri kimi, yalnız yazıçının yaradıcılığında deyil, bütövlükdə müasir Azərbaycan ədəbiyyatında diqqəti çəkən, üzərində düşünülməli, haqqında ətraflı söhbət getməli əsərlərdən biridir.

Romanın süjeti o qədər də mürəkkəb deyil, lakin yazıçı bir tərəfdən qəhrəmanlarının xarakterini, sosial- mənəvi münasibətlərin psixologiyasını açmaq üçün müəyyən təfərrüata varmış, digər tərəfdən, təxminən eyni cür həyat yaşamağa məhkum olunmuş müxtəlif zümrəli, xarakterli insanların oxşar taleləri üzərində dayanmaqla əsas süjeti əlavə süjetlərlə şaxələndirmişdir. Hadisələr əsasəniki məkanda baş verir: bunlardan birincisi, əgər belə demək mümkünsə, qəhrəmanların (o cümlədən əsas qəhrəmanın – Mürvət Mürşüdlünün) iş yerləridir, müxtəlif ehtirasların, maraqların, münaqişələrin meydan suladığı, hamımıza az- çox məlum olan qaynar mühitdir; ikincisi isə «şəfa ocağı»dır, sanatoriyadır – həmin mühitdə insanlar hərəkət etməkdən, müxtəlif xarakterli ehtirasların əsiri, münaqişələrin müəllifi olmaqdan daha çox, düşünürlər, yaşadıkları həyatın tarixçəsini vərəqləyirlər, elə bil kiminsə, nəyinsə (bəlkə Vicdanın?..) qarşısında hesabat verməyə çalışırlar... Nəticəsi nə olur? Hər biri (yalnız əsas qəhrəman deyil!..) dərk edir ki, onlar «ömürlük cəza»ya məhkum edilmişlər – bu mənhus həyatın qəddar hakiminin onlar üçün

oxuduğu amansız hökmdən qaçıb yaxa qurtarmaq mümkün deyildir... «Şəfa ocağı»na yığılmış müxtəlif xarakterli, müxtəlif cür həyat yaşamış (və yaşayan) bu insanların hamısı mənəvi şikəstlərdir.

Bu, sadəcə fatalizmdir? Yəqin ki, yox. V.Babanlı yazıçı kimi, demək olar ki, heç zaman fatalist olmamışdır. Onda nədir?

...Kiyevdə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu bitirən Mürvət Mürşüdlü öz rayonuna baş aqranom təyin edilir.İşinə ciddi yanaşan gənc mütəxəssis az bir müddətdə böyük hörmət qazanır. Lakin rayon mərkəzindəki məktəblərin birində müəllim işləyən İnciyə aşiq olması ilə onun həyatının bəlalı günləri başlayır. Gözəlliyi hamının diqqətini özünə cəlb etmiş, kişilərin göz verib işıq vermədikləri İncinin məhəbbətini qazansa da, Mürvət ona qovuşa bilmir. Rayonda ağalığ edən prokuror Sahib Qeysərli «dünya gözəli»nin «gədənin biri»nə qismət olmaması üçün hər cür çirkin yollara əl atır...

Sahib Qeysərli kimdir?

Yüksək vəzifəli dayısına arxalanıb rayonda at oynadan, ətrafına yaltaq, şərəfsiz, onun hər bir əmrini yerinə yetirməyə hazır olan şəxsiyyətsizləri yığıb cürbəcür oyunlardan çıxan, qəddar, amansız, gördüyündən göz kirəsi istəyən bir məxluqdar. İstəyinə çatmaq üçün onlarla, yüzlərlə günahsız insanları günahlandırmağa, təhqir edib alçaltmağa qadir olan bu adam İnci müəlliməni ələ keçirməkdən ötrü Mürvəti əvvəl qorxudub sevgilisindən uzaqlaşdırmağa çalışır, məqsədinə nail ola bilmədikdə isə daha vicdansız üsullara əl atır. Mürvət şərə salınıb həbs edilir, işdən çıxarılır, mənəvi təzyiqlərə məruz qalır, nəhayət, taleyi ilə barışıb nifrət etdiyi qızla evlənməli olur; İnci müəllimə isə prokurorun şərəfsiz təklifini qəbul etmədiyi üçün təhqir olunur, öz kəndlərinə, ata- anasının yanına qaçır...

Sahib Qeysərliyə, Mürvətin – hər şeydən xəbərdar, savadlı, geniş dünyagörüşlü, enerjili bir gəncin ardıcıl mübarizəsinə baxmayaraq, nə rayonda, nə də respublikada heç kimin gücü çatmır, onu nəinki cəzalandırmağa, hətta yüngülvari tənbeh etməyə belə bir Kişi (Vicdan sahibi) tapılmır. Yeganə cəzası gecələrin birində Mürvətin bu azgın prokurorun çənəsinə vurduğu yumruq olur ki, Sahib Qeysərli həmin yumruğun əvəzini Mürvətdən yüz dəfə çıxır...

Sahib Qeysərli müəllifin uydurması deyil, Azərbaycan cəmiyyəti üçün kifayət qədər real obrazdır. Və aşağıdakı xarakteristika da, elə bilirəm ki, tamamilə olmasa da, hər halda mükəmməldir:

«...Adamları tanımaqda xeyli təcrübəsi vardı. Yaltaqları ətrafına tez topladı. «Filankəslə» qohumluq xəbərini elə ilk gündən camaat arasına yaydırıb gözlərə kül üfürdü. Sonra da rayonun üzdə olan, sayılıb- seçilən şəxslərinin siyahısını tutdurdu. Onlarla bir- bir haqq- hesab çürütməyə başladı. İpə- sapa tez yatanları, qulluq göstərmək üçün sinov gedənləri öz tərəfinə çəkdi, himayəsinə aldı. Ağır durub- oturanları, ləyaqətini gözləyənləri isə gözümçixdiyə saldı. Hərəsini bir kələklə, şər- şamartı, fitnə- fellə aradan götürdü. Bununla da camaat arasında vahimə yaratdı, «nüfuz» qazandı. Həmişə ciddi görkəmlə, turşumuş sir- sifətlə hərləndi. On sözə bir kərəm dinib cavab verdi. Təntənəli yığıncaqlara, mühüm müşavirə və tədbirlərə hamıdan sonra gəlib, hamıdan tez getdi. Hər yerdə də düz yuxarı başa keçib qabaqda, rayon partiya komitəsinin birinci katibinin böyründə əyləşdi. İctimaiyyət içində birinci ilə bərabər səlahiyyətə, eyni çəkiyə malik olduğunu nümayiş etdirdi. Çox zaman heç birinci kitibi də saymadı. Hədsiz ərköynlük, mənəm- mənəmlik göstərdi...»

Haqqında söhbət gedən prokuror tipini, təbii ki, Azərbaycan cəmiyyəti – onun hamıya az və ya çox dərəcədə məlum qüsurları yetirir. Realist yazıçı həmin qüsurların statistikasına getmir, necə deyərlər, sandəğə açıb pambığı tökmür, ancaq müəyyən ştrixlərlə məsələyə öz münasibətini bildirir...

Sahib Qeysərli Mürvəti hər yerdə – həm ictimaiyyət arasında, həm də ata- anasının gözü qarşısında təhqir edib alçaltmağa nail olur. Eyni zamanda tamamilə cəzasız qalır, ona gözün üstə qaşın var deyən olmur. Əksinə, cəmiyyət nüfuzlu, yaxud nüfuzsuz adamları ilə onu hər addımda ya aktiv, ya da passiv şəkildə müdafiə edir.

Və Mürvət Mürşüdlü yüksək əxlaqi- mənəvi, sosial idealları ilə cəmiyyətdə (əlavə edək ki, mənsub olduğu cəmiyyətdə!) tək qalır, artıq adama çevrilir. Onun azğın prokurorla münaqişəsi, dava- dalaşı romanın ilk fəsillərində belə bir təsəvvür yaradır ki, guya Mürvət heç olmasa şəxsi (əslində,

şəxsimi?..) marağı – sevgilisinə qovuşmaq naminə Sahib Qeysərliyə qalib gələcək, öz məqsədinə çatacaq və beləliklə, haqq nahaqqı yenəcəkdir. Lakin V.Babanlının həyat həqiqətinə sədaqəti (və sərt publisistik realizmi!) hər şeyi öz adı ilə adlandırmağın tərəfindədir.

Mürvət Mürşüdlü kimi İnci müəllimə də zəif adam deyil, o da öz mənəvi-əxlaqi böyüklüyünü axıra qədər müdafiə edir, azğınlaşmış adamlar (və cəmiyyət!) qarşısında kifayət qədər möhkəm dayanır, sevgisinə sədaqətini sonacan qoruyur... Lakin həyatda heç nəyə nail ola bilmir, əsəbləri pozulur, cürbəcür xəstəliklər tapır.

Və Mürvət Mürşüdlü ilə İnci müəllimənin romanın idyea-estetik əsasını təşkil edən məhəbbət dastanı şərəfsizlər dünyasında faciə ilə başa çatır... Sevgililər uzun müddətdən sonra təsadüfən «şəfa ocağı»nda rastlaşırlar. Mürvət unuda bilmədiyi İncisinə yenidən can atır, lakin müəllimə başına gəlmiş olmanın faciələrin təsiri altında artıq tamamilə yorulmuş, dünyadan küsmüşdür. Yəqin, yaş da öz işini görmüşdür...

... Romanda baş verən hadisələrin ikinci məkanı – «şəfa ocağı», əgər belə demək mümkünsə, müəllifin bədii kəşfidir. Burada mənən şikəst insanlar özləri ilə tək qala, başlarına gəlmiş hadisələr üzərində düşünə və ürəklərini birbirinə açə bilirlər.

«Şəfa ocağı»nı əsas qəhrəmanı, yəqin ki, əsərin əvvəlində oxuculara «kündəsifət kişi» kimi tanıtdıqları prokuror Veyis Veysəlzadədir. Ətrafına bir dəstə yaltaq, simasız adamları yığb «şəfa ocağı»nda dincəlməyə (əslində, kefə)gələn bu adam yalnız Müravətin nəzərində deyil, eləcə də oxucuların gözündə ilk əvvəl azğın Sahib Qeysərliyə xatırladır. Özünü çox yuxarıdan aparən, şair Qəşəm Qeyrəti cırnatmaqdan ləzzət alan Veysəlzadə, axır ki, əslində kim olduğunu dilə gətirir... Və tamamilə aydın olur ki, o, Sahib Qeysərli deyil, cəmiyyətin, mövcud siyasi-ictimai, mənəvi münasibətlərin amansız təzyiqi altında deqradasiyaya uğramış, ziddiyyətli bir insandır.

...Veysəlzadə gözəl hüquqşünaslıq təhsili almış, ona dərs deyən, biliyinə, səviyyəsinə görə hörmət bəsləyən mötəbər bir professorun köməyi ilə öz rayonlarına prokuror göndərilmişdir. Yüksək ideallarla fəaliyyətə başlayan

gənc prokuror elə ilk gündən rayon partiya komitəsinin qəzəbinə gəlir. Və haqq- ədalət uğrunda mübarizəyə girişsə də, amansız məğlubiyyətə uğrayıb, necə deyərlər, yavaşmağa məcbur olur.

Məsələ yalnız bununla bitsəydi, dərd yarı idi. Veysəlzadəni haqdan üz döndərməyə məcbur edən vaxtilə ona hüquqşünaslığın əsaslarını öyrətmiş, mənəvi atalıq etmiş, haqq- ədalət tərəfdarı olan ideal insan – professordur. Məsul dövlət vəzifəsinə irəli çəkilməmiş professor tamamilə dəyişmiş, yuxarıdan gələn partiya göstərişlərini sözsüz yerinə yetirən məmura çevrilmişdir. Həqiqətən sevdiyi tələbəsini də məcbur edir ki, şiltaqlıq eləməsin, gedib onu təhqir edib alçaltmış katibdən üzr istəsin... «Bu təklif mənim mənəviyyatımı lap heçə endirdi. Murdar əskiyə döndərib ayaqlar altına atdı. Deməli, tükürdüyümü yalatdırmaq istəyirdilər. Bundan sonra adamların üzünə hansı haqla, hansı cürətlə baxa bilərdim?.. İçimdə güclü, üsyankar bir etiraz baş qaldırdı...

... Min faiz haqlı ola- ola, əlində daşdan keçən dəlil- sübutları duradura gedib haqsızdan, cinayət törədən, cəmiyyəti əxlaqsızlığa sürükləyən bir əclafdan üzr istəyəsən, ona diz çökəsən... Belə dəhşət, belə faciə harda, hansı məmləkətdə görünüb?!

... Daha neyləyə bilərdim? Ölsəm də, murdar cəmdəyimə tükürtsəm də, getməyə məcbur idim. Qəlbimdə hər şeyə lənət yağdıra- yağdıra, qılçım- qılçıma dolaşa- dolaşa «tövbəyə» yollandım...

Və Veysəlzadə özünün hal- hazırda kim olduğunu, hansı məsləkə qulluq etdiyini gizlətmir: «... Odur- budur, məndən soruşulanda: «dəvə gördünmü», gözlərimi yumub: «heç izini də görmədim» - deyirəm. Allahın adi suyunu da üfürə- üfürə içirəm ki, bir xətası çıxmasın. Siz mənim burda özümü çox sərbəst, əhli- kef apardığıma baxmayın. Bununla bir az ovunmaq, dərdlərdən, qayğılardan uzaqlaşmaq istəyirəm. Güman eləməyin ki, doğrudan arsızın- irsizizin biriyəm...»

Veysəlzadənin etirafı tamamilə səmimidir – o da Mürvət, yaxud İnci müəllimə kimi şəraitin qurbanı olmuş, yüksək insani (və ictimai!) ideallarını itirmişdir. Və Veysəlzadə ətrafına yaltaq simasızları yığıb onlarla şit rəftar

etməklə, şair Qəşəm Qeyrətə yeri gəldi- gəlmədi sataşmaqla... elə bil bu dünyadan hayıf alır. Onun mətləbsiz, məzmunsuz söhbətləri, düşük zarafatları içərisində arabir ciddi (çox ciddi!) mətləblərə də toxunulur:

« – A şair, öz aramızdı, – dedi. – Sizin yazı- pozu adamları öz adını özgəsinə qoymaqda yaman qoçaqsınız. Bayaq sadaladığın, yoğurub bizim boynumuza yapmağa çalışdığın cinayətlərdə bizdən çox siz qələm əhliləri – yazıçılar, şairlər, jurnalistlər günahkarsınız. Biz əgər onları törətmişiksə, siz də gen- bol mədh eləyibsiniz. Bəhsə girib, biri- birinizi yarışa çağırıb, o quruluşu gecə- gündüz canıdillə tərifləyibsiniz. Bu yarışda ən seçmə sözlər, təşbehlər, obrazlı ifadələr işlətməyə can atıbsınız. Onların müqabilində də mükafatlar, fəxri adlar alıbsınız. Haqq- hesaba vuranda siz şair və yazıçıların günahları bizimkindən heç də az deyil...»

Və Veysəlzadə onu da deyir ki, «düşürsünüz rayonların, kolxoz-sovxozların canına, əl açıb mədəni dilənçilik eləyirsiniz. İdarə müdirlərinə boğaz çəkib, dolanışq haqqı istəyirsiniz. Neçəniz elə mənim özümün mərhəmətimə ümid bağlayıbsınız. Biriniz gəlib yalvara- yaxarıb ki, qızımı ərə köçürürəm, ona cəhiz ala bilmirəm, kömək elə. O gedib, o biriniz gəlib ki, oğluma toy eləyirəm, gəlinə paltar almağa pulum yoxdu, mənə əl tut. Onu da yola salmışam. Bir başqanız peyda olub göz yaş töküb ki, evimin təmiri neçə vaxtdı qalıb, toz- torpaq içində yaşayırıq, mənə flən təmir materialları tapdır...»

Vallah, a kişi canımız bığazımıza yığılıb bunların əlindən...»

Məsələ orasında deyil ki, bu sözləri hər cür şərəfsizliyi boynuna götürmüş (və günahını özü də etiraf edən) bir rayon prokuroru deyir, mətləb budur ki, olanı deyir... Və bütün bu sözlər Qəşəm Qeyrət adlı bir şairdən çox, həmin adda bir bədbəxtə deyilir.

Qəşəm Qeyrət, ümumiyyətlə, maraqlı obrazdır...

Mürvət şairlə «şəfa ocağı»nda tanış olur – özünü laübalı aparan, Veysəlzadə və ətrafdakıların lağ obyektinə çevrilən bu adamın acınacaqlı vəziyyəti Mürvətin (eləcə də oxucuların) gözündə Qəşəm Qeyrəti ədəbi- bədii təsəvvürlərimizdə aydın cizgiləri ilə seçilən bir «şer bülbülü» kimi təqdim edir.

Lakin romanın sonunda məlum olur ki, Qəşəm Qeyrət də Veysəlzadə, Mürvət Mürşüdlü və İnci müəllimə kimi bədbəxt bir adamdır... Sevdidi qızın yüksək vəzifədə olan atası şairi olmazın bələlara düçar edir, heç bir günahı olmaya- olmaya həbsə aldırır... «Bəli məhkəmə heç nədən mənə üç il iş kəsdi. Dustaqlıqda hövlümdən başıma hava gəldi. Bir neçə il oranın psixi xəstəxanasında yatdım. O üç ildə nələr çəkdiyimi bir Allah bilir...

... «Cəzamı» çəkib azadlığa çıxanda qızın faciəli ölüm xəbərini aldım. Mən tutulandan bir xeyli sonra özünü pəncərədən atıb, xurd- xəşil olub. Atasını da başqa bir cinayət üstündə vəzifədən iti qovan kimi qovublar. Şan-şöhrət, müftə gəlir xiffətindən evdə gəbərrib...

Bəxt düyünüm bundan sonra da açılmadı. Haqqımdakı amansızlıqları, böyük haqsızlıqları sübuta yetirib bəraət alana, günahsızlığımı isbat edənə qədər mənimki mənə dəydi»...

V.Babanlının «şəfa ocağı»nın taleyi bir- birinə bənzəyən bədbəxt sakinləri üçün tale bundan sonra nə vəd edir?.. Romanın idyea- estetik məntiqi, yazıçının bədii məramı göstərir ki, heç nə!.. Bu insanlar artıq zamanın hökmünə tabe olmuş, mənən sındırılmış, mübarizə (özünütdədiq!) qabiliyyətini itirmişlər. Lakin insaf naminə demək lazımdır ki, onlarda insanlıq sonacan məhv olmamışdır, kiçik bir şəraitə, azacıq normal bir mühitə ehtiyac var ki, onlar özlərinin kim olduqlarını xatırlasınlar...

V.Babanlının «ömürlük cəza»ya məhkum edilmiş qəhrəmanlarından qeyri- adi heç nə gözləmək mümkün deyil. Hərdən bir keçici hadisələr onların gözlərini qamaşdırır, yaşadıkları mənasız həyat bir anlığa unudula bilər... «Mürvət hadisələrdən düzgün nəticə çıxarmaq qabiliyyətini itirmişdi. Yarı yaşını çoxdan keçmiş, həyatın bir çox acılarını dadmış bu adam özünü bütünlüklə ülvi hisslərin yedəyinə vermişdi. Dumanlı havada yol azmış səyyah kimi inamını Allaha bağlayıb səfərinə kor- koranə davam edirdi. Sevgilisindən savayı onu heç nə düşündürmürdü, dünyada heç şeylə maraqlanmırdı. Doğma evini- ailəsini də unutmuşdu. Şəfa ocağına qədəm qoyduğu ilk gün qəribədiyi, hər birindən ötrü burnunun ucu göynədiyi uşaqları da xəyalından

uzaqlaşmışdı. İnci müəllimə ilə rastlaşandan bəri birçə dəfə də olsun onları yadına salmamışdı...»

...Lakin bunların hamısı ötüb- keçən, insanı bir gün, beş gün öz cazibəsində saxlayan, sonra isə qeyb olub gedən hisslərdir... Qarşıda öz sərt məntiqini, amansız qanunlarını heyratamiz bir ardıcılıqla təqdim edən real həyat vardır!

Mən romanın ilk fəsillərini oxuya- oxuya açığını deyim ki, hövsələsizlik edirdim. Müəllifə heç cür haqq qazandıra bilmirdim ki, nə üçün mətləbi uzadır, nəyə görə geniş dünyagörüşə malik müasir bir gənc sevdiyi qıza öz ürəyini açıb deyə bilmir, təfərrüata bu qədər varılır, hadisələr bir belə gecikir... Mürvətin bəlalı günləri başlayanda hər şey mənə məlum oldu. Sən demə, müəllif özü də iki gəncin sevgisindən ləzzət almış, onları yuxarıda haqqında söhbət gedən real həyatın amansızlıqları, iyrənclikləri qarşısında tezliklə qoymaq istəmiş...

Mən V.Babanlıni indiyə qədər yazdığı heç bir romanında bu cür müdafiəsiz, bu cür ümitsiz görməmişdim, lakin etiraf edirəm ki, bu cür sərt, güzəştisiz görməmişdim...

Və nə qədər qəribə olsa da, romanda yazıçının öz obrazını axtardım... Mürvətdirmi?.. Qəşəm Qeyrətdirmi?..

...Heç biri deyil. gümanım yalnız epozodik bir obraza – İnci müəllimənin işlədiyi orta məktəbin direktoruna gəldi... Qürurunu, şərəfini heç nəyə güzəştə getməyən, heç kimin qarşısında əyilməyən sadə bir insan!.. Onu da şərə salırlar, vəzifədən uzaqlaşdırırlar, ancaq şərəfini əlindən ala bilmirlər...

V.Babanlı «Ömürlük cəza»sı ilə müasir Azərbaycan ədəbiyyatına düşündürən, haqq- ədalət uğrunda mübarizəyə təhrik edən, özümüzü özümüze tanıtdıran bir əsər vermişdir. Bu əsər on illər boyu cürbəcür sosial- mənəvi təzyiqlərə məruz qalmış Azərbaycan insanının alçaldılmış ləyaqətini qorumağa, azad cəmiyyət qurduğumuz bir dövrdə həmin İnsanın müdafiəsinə qalxmağa çağıran bir əsərdir.

Və Azərbaycan cəmiyyəti, elə bilirəm ki, indiki halında öz ədibinin həyacanlı səsinə eşidəcəkdir...

Romanın poetik strukturu haqqında yuxarıda ümumi şəkildə bəhs edildi, ancaq elə bilirəm ki, bu barədə ayrıca danışmağa ehtiyac duyulur... V.Babanlının əvvəlki romanlarında olduğu kimi «Ömürlük cəza»sında da hadisələr konkret zamanda və məkanda baş verir, ciddi bir ardıcılıq, möhkəm səbəb- nəticə əlaqəsi vardır. «Şəfa ocağı»na qədərki hadisələrlə «şəfa ocağı»ndakı hadisələr arasında on ildən artıq bir vaxt keçməyinə baxmayaraq romanda «zamanın itirilməsi» hiss edilmir. Əksinə bu «fasilə» gərgin, sosial-mənəvi münaqişələrlə dolu bir həyat yaşamış qəhrəmanların «cəmiyyət adamı»na çevrilməsinə səbəb olur. Əks halda İnci müəllimənin «şəfa ocağı»ndakı soyuqluğunu, Mürvətə qarşı «etinasızlığı»nı izah etmək mümkün deyildi. «Zaman fasiləsi», təsadüfi görüşdən Mürvətin gənclik ehtiraslarının oyanmasını nəzərə almasaq, hər şeyi öz yerinə qoyur, nəticə etibarilə, ictimai mühit özünə layiq adamlar tərbiyə edir. «Şəfa ocağı»na qədərki hadisələrin əsas qəhrəmanları Mürvətlə İnci müəllimədir, «şəfa ocağı»ndakı hadisələrin əsas qəhrəmanları isə çoxdur... Hərəsi mənən bir cür şikəst olmuş bu adamların hamısının taleyi yazıçını eyni dərəcədə maraqlandırır. Və məlum olur ki, yalnız Mürvətlə İnci müəllimə deyil, Veysəlzadə də, Qəşəm Qeyrət də «ömürlük cəza»ya məhkum edilmiş insanlardır – romanda əsas yer birincilərin (Mürvətlə İnci müəllimənin) faciəli taleyinə verilsə də, ikincilərin faciəsi onlarınkindən nəinki az, bəlkə, daha çoxdur. Çünki birincilər, sadəcə olaraq, taleləri ilə barışıb «susmuşlar», onların faciəsi cəmiyyətə elə bir təsir göstərmir; ikincilərin faciəsi isə cəmiyyətin sosial- mənəvi vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərir.

... Lakin bu cür ciddi sosial- mənəvi problemlər qaldıran bir romanda məhəbbət mövzusunda, Mürvətlə İnci müəllimənin sevgi məcaralarına geniş yer verilməsi əsərin ideya- estetik keyfiyyətinə nəinki mənfi təsir göstərir, əksinə, hadisələrin (faciənin!) emosionallığını yüksəldir, romanı yalnız düşünmək çünə deyil, oxumaq üçün də maraqlı edir.

«Ömürlük cəza»da yazıçı roman içində roman (romanlar!) yaratmışdır – Mürvətlə İnci müəllimənin məhəbbət dastanına Veysəlzadənin, Qəşəm Qeyrətin romanları da əlavə edilir; hər üç «roman»dakı hadisələr müstəqil süjet xəttinə malik olsa da, onlar (hadisələr və «roman»lar) ideya- estetik baxımdan kifayət qədər əlaqəli, hətta iç- içədir.

Və V.Babanlının təhkiyəsi «Ömürlük cəza»da həqiqi roman təhkiyəsidir, xalq danışığı dilinin materiallarını uğurla mənimsəmiş yazıçı çevik, təsirli bir ifadə tərzini nümayiş etdirir.

Mən əminəm ki, onun əvvəlki romanları (xüsusilə «Vicdan susanda») kimi «Ömürlük cəza»sı da oxunacaq, düşündürəcək, susmayan Vicdanın səsinə çevriləcəkdir...

Və mən, bir oxucu kimi, ədəbi- ictimai həyatın, əgər belə demək mümkünsə, ağır olduğu, bədii sözün qiymətdən düşdüyü dövrdə hər cür əziyyətə qatlaşıb qiymətli bir romanla müasir Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmiş qocaman yazıçıya dərin təşəkkürlərimi ifadə etməkdən saxlaya bilmirəm.

VƏTƏNƏ SİYASİ CƏHƏTDƏN BAĞLANMAQ LAZIMDIR

– Nizami müəllim, Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin VIII qurultayından hansı təəssüratlarla qayıtdınız?

– On ilə yaxındır ki, dünya azərbaycanlıları ilə bağlı düşünür və yazıram. Dünya azərbaycanlılarının Bakıda keçirilən I qurultayından başqa heç bir qurultayda iştirak etməmişdim. Məndə belə bir təsəvvür var idi ki, dünya azərbaycanlılarının problemlərini müasir texnologiyalara uyğun, mükəmməl dövlətçilik səviyyəsində yalnız Bakıda müzakirə etmək olar. Stokholmda keçirilən qurultayda bir daha yəqin etdim ki, həqiqətən məsələlər Bakıda müzakirə ediləndə daha konstruktiv olur. Bu qurultay göstərdi ki, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların problemlərinin böyük bir hissəsi özlərinin düşüncəsilə əlaqədardır. Təbiidir ki, dünya bütün xalqları sıxır, bütün xalqları məsələləri həll etmək sınağına çəkir. O xalqlar ki, problemləri həll etməyi bacarır, onlar müasir dünyada müəyyən mövqe tuturlar. Beləliklə onların nümayəndələri dünyanın idarə olunmasında iştirak edirlər, həm də ki, yaxşı həyat qura bilirlər, normal yaşam texnologiyalarını mənimsəyirlər. Azərbaycanlıların problemləri isə xalqımızın bir sıra keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Həmin keyfiyyətlərin birincisi ondan ibarətdir ki, biz mütəşəkkil deyilik. Tarixən proses elə gedib ki, müxtəlif dövlətlərin tərkibinə daxil olmuşuq. Ona görə də müxtəlif ictimai- siyasi düşüncə və müxtəlif iqtisadi təsərrüfat inkişafı

səviyyəsindəyik. Bu fərqliliklər bizi müasir dünyada gedən proseslərə eyni mövqedən münasibət bildirməyimizdə çətinlik yaradır.

– **Bizim vahid mövqedən çıxış etməyimizə maneə olan amillər hansılardır?**

– Bizdə münaqişələr daha çox öz daxilimizdə gedir. Yəhudilər, ermənilər, almanlar bir yerə yığışırlar ki, dünyaya münasibətdəki problemlərini həll etsinlər. Biz isə çox zaman daxili münasibətlərimizi həll etmək üçün yığışıırıq. Müasir dünyaya münasibətimiz isə kənarda qalır. Yaxud dünyaya münasibət bildirəndə məsələyə daxili problemlər səviyyəsində yanaşıırıq. Nəticədə münasibətlər çox fərqli və müxtəlif olur. Dünyaya münasibətdə iki mərhələdə fərqliliklər əmələ gəlir. Onlardan biri Azərbaycanın cənubu ilə şimalı arasında olan fərqlilikdir. Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti cənubi azərbaycanlılardır. Onların daxilində həmişə inqilabi ruh, inqilabçılıq düşüncəsi olub. Bu inqilabçılıq onların yaşayış tərzində, yaratdıqları qurumda özünü göstərir. Hamısı çalışır ki, qəhrəman olsun. Ona görə, fərdi qəhrəmanlıq iddiaları ilə çıxış edirlər. Şimaldan olan azərbaycanlılarda isə bu iddia nisbətən aşağıdır. Çünki heç olmasa yarım müstəqil dövlət görüblər. Dilləri, mədəniyyət və ədəbiyyatları inkişaf edib. Ona görə də şimali azərbaycanlılarda üsyankarlıq o qədər güclü deyil. Qarşılıqlı anlaşma da müəyyən həddə əmələ gəlir. Cənubi azərbaycanlılar isə bilavasitə vətənlə bağlı deyillər. Elə bil ki, vətəndən küsüb, inciyib gəliblər. Bu da onlarda çox zaman vətənsizlik düşüncəsi yaradır. Vətənə siyasi baxımdan bağlanmamaq nəticəsində dövlət yox, xalqı qəbul edirlər. Dövlət işində iştirakdan imtina edirlər. Dövlət idarəçiliyində iştirak edən azərbaycanlılar nə qədər milli ruhda olsalar da, onlara düşmən, xəyanətkar kimi baxırlar. Ümumilikdə münaqişəli siyasi düşüncəyə malikdirlər. Bu isə gərginlik, emosionallıq yaradır. Hər birinin də ayrılıqda qəhrəman olmaq həvəsi var. Mövcud problemin həllinin yeganə imkanlarının məhz onda təzahür etdiyini ya birbaşa deyir, ya da fəaliyyətindən hiss olunur ki, belə bir düşüncədədir. Bu səbəbdən dünya azərbaycanlılarının müxtəlif təşkilatları yaranır, bu təşkilatlar bir- birini qəbul etmir, hətta düşmənçilik münasibətində olur. Onların nümayəndələri qurultaya gələndə fərqli dünyagörüşlər, emosional özünüifadə,

qarşılıqlı ittihamlar və bir- birinə qarşı kəskin ifadələr işlədirlər. Bir- birlərini vətən, millət xaini adlandırmaları qarşılıqlı əlaqələrin kökündən qırılması təsəvvürünü yaradır.

– **Xarici ölkələrdə yaşayan Şimali azərbaycanlıların düşüncə tərzini hansı səviyyədədir?**

– Şimali azərbaycanlıların müasir dünyaya münasibətləri daha çox iqtidar- müxalifət səviyyəsində təzahür olunur. Xaricdə yaşayan şimali azərbaycanlıların bir hissəsi özünü iqtidardan, digər hissəsi isə müxalifətdən hesab edir. Müəyyən qədər loyallıq mövqədə duranlar da var. Buna baxmayaraq, qurultayın üstün cəhəti ondan ibarət oldu ki, Azərbaycan iqtidarı ölkəni inkişaf etdirməklə dünya azərbaycanlılarına sübut edir ki, həqiqətən Azərbaycan dövləti bütün dünya azərbaycanlılarının siyasi və mənəvi dayacağıdır. İndiyə qədər heç bir qurultayda bu məsələ təsdiqini tapmamışdı.

– **Bu vaxta qədər dünya azərbaycanlılarının Azərbaycanı siyasi mərkəz kimi qəbul etməmələri nə ilə bağlıdır? Bu istiqamətdə vahid ideologiya mövcuddur?**

– Vahid ideologiya odur ki, biz bir millətsiz, kompleks təşkil etməliyik. Vahid ideologiyamızın əsası odur ki, bizim eyni tariximiz, mədəniyyətimiz, dilimiz, əxlaqi- mənəvi düşüncəmiz var. Söz yox ki, müxtəlif dövlətlərdə yaşamaq düşüncə baxımından fərqlilik yaradıb. Ancaq bizim dilimizin Azərbaycan türkcəsi olması heç bir mübahisə törətmir. Dədə Qorquddan başlanmış Şəhriyara qədər ədəbiyyatımızın olması, tariximizin ümumiliyi şübhə yaratmır. Digər şərt odur ki, müstəqil Azərbaycan dövləti mövcuddur və bu dövlət xalqın iradəsini ifadə edir. Ümumi şəkildə ideologiyamız məlumdur ki, biz türkün, müsəlmanın, müasir dünyanın millətiyik. Bundan başqa bizim dərk etmədiyimiz hansısa prinsiplər, yaşam texnologiyalarından danışmaq mümkün deyil. Azərbaycançılıq, türkcülük, müsəlmançılıq ideologiyamızın özünü təşkil edir. Müsəlmançılıq dedikdə, müsəlman dini dünyagörüşünə tam dindar mövqeyindən yox, mədəniyyət, mənəvi düşüncə tərzini kimi riayət etməklə dünya kompleksinin tərkib hissəsi olmaq başa düşülür.

Azərbaycançılıq ideologiyasını dövlət ideologiyasına çatdıran Heydər Əliyev olub. Əgər Heydər Əliyevi dünyada hansısa azərbaycanlı qəbul etmirsə, onun düşüncəsinə şübhə edirik. Bilinmir ki, həmin şəxs islam dövləti qurmaq istəyir, yaxud hər cür mənəviyyat və əxlaqdan uzaq bir terrorçu dövlət qurmaq istəyir?

– Qurultayda bu məsələlərlə bağlı Azərbaycan dövlətinin mövqeyi dünya azərbaycanlılarına çatdırıldı, vahid ideologiya ətrafında birləşmək istiqamətində fikir mübadiləsi aparıldı?

–Qurultayda Xarici Ölkələrdə Yaşan Azərbaycanlılarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Nazim İbrahimov iki dəfə çox yüksək səviyyədə çıxış etdi. Çıxışlarda diplomatik düşüncə, Azərbaycanın ideologiyası və özünün məsələlərəşəxsi münasibəti yerində idi. Münasibət aydınlaşdı ki, Azərbaycan dövləti dünyada yaşayan azərbaycanlıların normal fəaliyyəti üçün möhkəm bazadır. Yəni bundan kənara çıxaraq heç bir iş görmək olmaz. Bu məsələyə təsdiqini tapdı. Amma deməzdim ki, bunu bütün dünya azərbaycanlıları qəbul etdi. Qurultaya gəlməsi gözlənilən qurum və təşkilatların bir hissəsi gəlmədi. Buna baxmayaraq, qurultay baş tutdu və gözəl ideyalar səsləndi. Ümumi fikir ondan ibarət oldu ki, dünyada mövcud olan yeganə müstəqil dövlət üçün narahat olmadan, dövlətə qarşı laqeyd münasibətdə olmaqla dünya azərbaycanlıların siyasi rolunun yüksəldilməsindən danışmağa dəyməz. Dövlətə qarşı loyall münasibət dünya azərbaycanlılarının bir yerə yığılmasında böyük problem yaradır. Vaxtilə Azərbaycanda iqtidarda olmuş, sonra da küsərək xarici ölkələrə qaçmış insanların çıxışlarından hiss etdim ki, intiqam hiss ilə yaşayırlar. Dünya azərbaycanlıları Konqresindən Azərbaycan iqtidarına qarşı mübarizə məqsədilə kürsü kimi istifadə etmək istəyirlər. Onlar hakimiyyətə gəlmələrinin mümkün olmayacağını bildiklərindən intiqam almaq istəyirlər.

– Belə məlum olur ki, Azərbaycan diasporasının qlobal problemləri həll etmək səviyyəsində formalaşmasına nail olmaq üçün çox işlər görülməlidir.

– Təbii ki, bu istiqamətdə çox işlər görülməlidir. Dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanmasına mənfi təsir edən spekulativ məqamlar var. İran dövlətinin hazırda Azərbaycanla bağlı yürütdüyü siyasətin tam

əleyhinəyəm. İranda Azərbaycan dilində məktəb, kitab yoxdur. Azərbaycanlıları bir- birlərinin üstünə salırlar. Onları elə vəziyyətə qoyurlar ki, mütəşəkkil olmasınlar. Azərbaycanlılar milli şüur olmadan dövlət işində çalışırlar. Çünki onları Azərbaycançılıq düşüncəsindən təmizləyib dövlət işlərinə qoyurlar. Xaricdəki cənublu azərbaycanlıların siyasi təşkilatlanmalarında spekulativ məqam var. Onlar düşünürlər ki, Amerika İrani dağıdacaq və onlara vəzifə verəcək. Onlar da milli azadlıq uğurunda mübariz kimi vəzifədə çalışacaqlar. Onlarda belə bir düşüncə yaranıb ki, 1944-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda inqilabi yüksəliş olub. Pişəvəri əsasnamə qəbul edib, demokratiya, azadlıq şüarları verib ki, bu da Cənubi Azərbaycanın daxilindən çıxmış məsələdir. Düşünməzlər ki, bu ideologiyayı Stalin müəyyənləşdirmişdi. Sovet dövlətinin hüquq və azadlıqlar barədə məramnaməsi idi ki, Cənuba da ötürmüşdülər. Bunu özlərinə çıxmaq, bilmədikləri məsələlər üzərində nəzəriyyələr qurmaq geniş düşünməyə imkan vermir.

– **Dünya azərbaycanlılarının mükəmməl təşkilatlanmasına nə mane olur?**

– Dünya azərbaycanlılarının yaratdıqları qurumlarda praktiklik zəifdir. Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyətinin maliyyə imkanı elə də yüksək deyil. nə qədər ki, xaricdəki azərbaycanlılar imkanlı deyillər, ayrı- ayrı imkanlı adamlardan asılıdırlar, təşkilatlanmada problem olacaq. Prosesdə hamının maliyyə imkanlarından istifadə olunmasa, ortalığa çıxan çalışacaq ki, bu qurumları istədiyi səmtə yönəlsin.

– **Dünya azərbaycanlılarının vahid qurumda təmsil olunmalarına nail olmaq üçün nə təklif edərdiniz?**

– Bütün hallarda dünya azərbaycanlıları Azərbaycan dövlətçiliyi ətrafında birləşməlidirlər. Mütəşəkkil olmaq, ümumi problemləri birgə həll etmək kimi prinsipləri yalnız Azərbaycan dövləti ilə razılaşaraq həyata keçirmək gərəkdir. Çünki müstəqil Azərbaycan dövlətindən çıxan ziyalılar və siyasətçilər daha çox modern düşüncəyə malikdirlər. Bu şəxslərin arxasında Azərbaycan dövləti dayanır. Azərbaycan dövləti artıq beynəlxalq imicə malikdir. Demokratik, tərəqqipərvər, iqtisadi inkişafa meyli, müasir dünya

texnologiyaları ilə yaşamaq kimi imic qazanmış Azərbaycan dövləti ilə yaxın əlaqədə istənilən təşkilata hörmət gətirir. Əlaqələrin bu istiqamətdə qurulması həm dünya azərbaycanlıları üçün istinadgah, dayaq olar, həm də onlara hörmət gətirər.

– Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların digər türk xalqlarının təşkilatları ilə əlaqələri hansı səviyyədədir?

– Problemlərimizdən biri də odur ki, dünya azərbaycanlılarının yaratdıqları təşkilatların türk xalqlarının qurumları ilə əlaqələri kifayət qədər deyil. türk xalqları içərisində ən böyük lobbicilik Türkiyə türklərinə məxsusdur. Təəssüf ki, bu əlaqələr arzuolunan səviyyədə deyil. əlaqələr o qədər sıx olmalıdır ki, anlaşmalarda tam səmimi münasibət olsun, problemlərin həllində diplomatiya iştirak etməsin. Bəzi türk xalqlarının təşkilatları birbirlərini tanımadıqlarından əlaqələr də saxlamırlar. Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin təminat verdikləri əlaqə olduqda isə inkişaf olur. Digər özbək, türkmən, qazax, qırğız, tatar və başqırd kimi türk xalqları ilə əlaqələr isə aşağı səviyyədədir.

– Türk xalqlarının integrasiyasına nail olmaq məqsədilə ortaq türk dilinin yaradılmasına ehtiyac var?

– Mənə elə gəlir ki, bu proses gedir. Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin qurultayında da hiss olunurdu ki, bəzi azərbaycanlılar yarı türkcə danışır. Türkiyə türkcəsi digər türk xalqlarının dilindən keyfiyyət baxımından inkişaf edir. Bu dilə yeni enerji, yeni dil elementləri gəlir. Nəticədə Türkiyə türkcəsi ortaq türk dilinə çevrilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda yüz milyona qədər insan Türkiyə türkcəsində danışır. 50 milyona qədər azərbaycanlı bu dili yaxşı bilir. 150 milyon insan dünya türklərinin yarıdan çoxunu təşkil edir. Yerdə qalan özbək, türkmən, uyğurlar da bu dili anlaya bilirlər. Qıpçaq xalqlarının içərisində də bu dili bilənlərin sayı artır. Hesab edirəm ki, ortaq türk dili elə Türkiyə türkcəsidir ki, fəaliyyətə başlayıb. Ona görə biz də ortaq türk dili siyasətimizi yürütməliyik.

– Dünya azərbaycanlılarının ümumi problem olan Dağlıq Qarabağ məsələsinə münasibətlərində ümumi anlaşma var?

– Bu məsələ ətrafında fikir ayrılıqları çox kiçik ola bilər. Bütövlükdə isə dünya azərbaycanlılarının təsəvvüründə Qarabağ problem kimi var. Hamısı dərk edir ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsidir. Elə azərbaycanlılar var ki, belə problemin həllində onlardan daha çox şey gözləyirik. Xüsusən cənubi azərbaycanlılar Qarabağ məsələsilə bağlı çox iş görə bilirlər. «İran dövləti mənim düşmənimdir» deyib kənardan söz döyüşünə çıxmaqdan, dövləti ələ almağın daha çox xeyri olardı. Ermənilər Fransa, Rusiya, ABŞ-ı idarə etmirlər. Sadəcə, bu dövlətlərdə elə iştirak edirlər ki, nəticə etibarilə həmin dövlətlər ermənilərin sözünü deyir. Cənubi azərbaycanlılar farslardan, kürdlərdən, gilanlardan, kiləklərdən çox olduğuna görə, İran dövlətində təmsil olunaraq milli iradəsini yeritməlidir. Cənubi azərbaycanlılar buna getmədikləri üçün İran Ermənistanına müxtəlif şəkildə yardım edir.

2005

ÇAĞDAŞLIĞIN SİMASI – GƏLƏCƏYİN LİDERİ

– Nizami müəllim, ölkəmizdə gedən son ictimai- siyasi proseslər Heydər Əliyev ideyalarının davamçısı olaraq optimal variant kimi İlham Əliyevi baş nazir vəzifəsində cəmiyyətə və dünyaya təqdim etdi. Ümumiyyətlə isə xarici mətbuatda Azərbaycanın perspektiv inkişafı ilə bağlı adı çəkilən İlham Əliyevin liderliyə doğru yüksəlişini reallaşdıran məsələlər barəsində azərbaycançı ideoloq kimi nə fikirdəsiniz?

– Bu gün İlham Əliyevi dövlət idarəçiliyinə gətirib çıxaran çox güclü, millətin öz daxilindən gələn tarixi qüvvələr var. Müasir dünyada gedən ictimai- siyasi, iqtisadi proseslər, eyni zamanda İlham Əliyevin zəngin dünyagörüşü bunu reallaşdırır. Bununla yanaşı, onu dövlət idarəçiliyinə gətirən digər mühüm qüvvə də var: Heydər Əliyev məktəbinin yetirməsi olması, bu məktəbin əsas dərslərini alması onun üçün elə bir mənəvi- ideoloji stimul

təşkil edir ki, bunun sayəsində İlham Əliyev milli dövlət idarəçiliyinin əsasında durmağa haqq qazanır. Azərbaycanda nə iqtidarda, nə də müxalifətdə olanlar şübhə etmirlər ki, İlham Əliyev Azərbaycanın milli müstəqilliyinin gələcəyidir. Ola bilsin ki, bu, cəmiyyətdə olan fəal siyasi qüvvələrdən kimisə təmin etsin, yaxud əksinə. Amma bütövlükdə bütün siyasi dairələr düşünür ki, İlham Əliyev güclüdür, hakimiyyət uğrunda mübarizənin gənc cəngavəridir. Hər halda bu imic Azərbaycan prezidentinin oğlu olmasına görə yaranmayıb, o, cənab prezidentin həyatının mürəkkəb vaxtlarında da özünü millətə fəal bir siyasətçi olaraq tanıdıb. İlham Əliyev siyasi- ideoloji baxımdan böyük təcrübəyə malik şəxsiyyətdir. Bu təcrübənin müəyyən hissəsi gəndən gəlir. Onun qarşısında uzun illər boyu Azərbaycana rəhbərlik etmiş, müasir dövlətçiliyimizi qurmuş bir insan var. Son on ildə müstəqil dövlət quruculuğu prosesi yalnız İlham Əliyevin gözləri qarşısında cərəyan etməyib, həm də onun bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirilib. İlham Əliyevin son 10 illik fəaliyyəti möhtərəm Heydər Əliyevin genişmiqyaslı missiyasının tərkibində xeyli dərəcədə görünüb. Bu mənada, Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğundakı uğurlarında İlham Əliyevin xüsusi payı var. Onun erudisiyası, fəaliyyət imkanları o qədər geniş olmuşdur ki, Azərbaycan dövlətinin daxildən nüfuzunun gücləndirilməsi kimi böyük önəm kəsb edən siyasi- ideoloji sahələrdə uğurla çalışa bilib. Digər tərəfdən, təbiidir ki, milli dövlət quruculuğu mərhələlərində ölkəmizin xaricdə siyasi- ideoloji müdafiəsinin möhkəmləndirilməsində İlham Əliyevin rolu böyük olmuşdur.

– Milli dövlət quruculuğunda İlham Əliyevin şəffaf görünən iştirakı var. Onun çevik siyasətçi obrazını tamamlayan və cəmiyyətə sevdiren daha hansı əlamətlərin üstünlüyündən danışa bilərsiniz?

– Son illərdə cəmiyyətimizdə, ictimai- siyasi mühitdə belə bir fikir geniş yayılıb ki, Azərbaycan xarici siyasətinin əsas aparıcı qüvvəsi məhz İlham Əliyevdir. Təbiidir ki, xarici siyasətimizin əsas istiqamətlərini cənab Heydər Əliyev müəyyənləşdirib. Amma onun bilavasitə icraçısı İlham Əliyevdir. O, sadəcə, bu işin başında durmaqla kifayətlənmir, həm də yeni istiqamətlər müəyyənləşdirir, ölkəmizi xaricdə müdafiə edə biləcək gənc diplomatların

yetişməsində onun xidmətləri əvəzsizdir. Mən birinci növbədə Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Azərbaycan nümayəndə heyətini misal gətirə bilərəm: Səməd Seyidov, Gültəkin Hacıyeva, Əli Hüseynov, Bəxtiyar Əliyev, Rafael Hüseynov kimi gənclik dövrünü keçməkdə olan insanların zəngin diplomatik potensialını görüb nümayiş etdirməyə imkan yaratmaq İlham Əliyevin xidmətləridir. Bu xidmətlər əslində yalnız siyasi- ideoloji, diplomatik fəaliyyət deyil, həm də uyğun sahədə xalqın istedadına rəhbərlik etmək qabiliyyətinin mövcudluğudur.

Respublika daxilində müxtəlif siyasi- ideoloji güclərin dövlətin xeyrinə mərkəzləşdirilməsində İlham Əliyevin əməyi çoxdur. O, ən böyük xidmətini isə 2000- ci ilin parlament seçkilərində YAP-ın seçki kampaniyasına rəhbərliyi dövründə siyasi mübarizənin bütün məqamlarını nəzərə alması, bu mübarizədə mütləq qalib olması ilə göstərmişdir. Azərbaycan cəmiyyətində İlham Əliyevin geniş fəaliyyətini şərtləndirən bir neçə xarakterik cəhəti də qeyd etmək istərdim: ciddilik- işə ciddi yanaşmaq, prosesləri ciddi qiymətləndirmək, tənasübləri aydın şəkildə görmək. Ciddilikdən irəli gələn analitizm, dünyada onun dövlətçilik, siyasi proseslərin gedişi, cəmiyyəti nizamlamaq, təmərküzləşdirmək barəsində kifayət qədər zəngin təfəkkürü elmi intellektual təsəvvürə bağlıdır. Bununla yanaşı, onun fəaliyyətində çox aydın seçilən bir səmimiyyət var. O, səmimiyyətin bir təzahürünü bu günlərdə jurnalistlərlə müsahibəsində ifadə etmişdir. Siz artıq prezident seçkiləri ilə əlaqədar olaraq xalqın, cəmiyyətin içərisinə gedəcəksiniz – belə bir proqramınız var. Siz ora nə ilə, hansı hazırlıqla gedirsiniz – sualına İlham Əliyev çox aydın, dəqiq cavab verir ki, mən xalqın içərisinə sevgi ilə, məhəbbətlə gedirəm. Bu məntiqi cavabla da Azərbaycan xalqının içərisində onun nə qədər nüfuza malik olmağını öyrənmək çətin deyil. Azərbaycan xalqı emosionanı kifayət qədər üzde olan, öz hissələrini heç zaman gizlətməyən xalqdır. Azərbaycanda kiminsə imicini müəyyənləşdirməkdən ötrü aparılan çoxsaylı sorğular mənə bir qədər qərribə gəlir. Elə sorbularsız da kimin nə qədər nüfuz sahibi olması göz qabağındadır. Bu gün Azərbaycana kənardan gələn adama bir həftə kifayətdir ki, mətbuatla tanış olaraq tanınmış adamların nüfuzunun dərəcəsini öyrənsin.

İlham Əliyevin müasir, çevik texnologiyalardan istifadə etməsi millətin özünün uzun zaman ərzində formalaşmış tarixi- ənənəvi düşüncə tərzinə uyğun şəkildədir. Elə modern düşüncəli siyasətçilər olur ki, modern düşüncəsindəki süniliyinə görə xalq onları qəbul etmir. İlham Əliyevin qüdrəti ondadır ki, ciddiliklə cəsarəti, cəsarət və səmimiyyəti birləşdirdiyi kimi, tarixiliklə müasirliyi də öz təbiətində, düşüncəsində, nitqində birləşdirə bilir. İstənilən bir siyasətçinin nüfuz qazanmasında onun nitqi mühüm amildir. İlham Əliyevin kifayət qədər aydın, konkret və səmimi nitqi var. Bir sıra müxalifət funksionerləri kimi müxtəlif problemlər içərisindən gəlmədiyinə görə onun sifətində həmişə təbəssüm, işıq, xoş ifadə olur. Amma bəzi müxalifət partiyalarının sədrələrini televiziya seyr edərkən görürük ki, onların sifətindən həmişə bir dərd, əzab, kədər tökülür. Artıq elə bir dövrdür ki, Azərbaycan dövləti qurulub, dünya proseslərinin tərkib hissəsiyik, dünyanın ümumi əhval- ruhiyyəsi ilə yaşamalırıq. İnsanlar sevinmək, rahat yaşamaq, müəyyən normativlərə uyğunlaşmaq istəyir. İnsanlar istəməzlər ki, bütün həyat və fəaliyyətləri eksperimentlərdən ibarət olsun. Həyatın müəyyən hissəsi normaya salınmalı, sabitləşməlidir. Cəmiyyət bunun marağındadır. Mənə elə gəlir ki, üzündə ironiyadankənar açıq və səmimi təbəssüm olan liderlər cəmiyyət tərəfindən daha yaxşı qarşılanır. *Yəni cəmiyyət öz liderinin arxasınca getməklə bahəm, həm də onu sevmək istəyir. Yalnız ondan öyrənmək yox, həm də onu öyrətmək, qorumaq istəyir. Cəmiyyət özünü heç də yetim uşaq kimi hiss etmir ki, kimsə ona atalıq etsin. Cəmiyyət istəyir ki, öz liderinin arxasınca gedə-gedə həm onu, həm də özünü yüksəlsin. Cəmiyyət öz lideri ilə bir yerdə yaşamaq istəyir.* Bu, Azərbaycan cəmiyyətində vətəndaşlıq hisslərinin güclənməsi ilə bağlıdır və dövlətçiliyimizin kifayət qədər nümunəvi inkişaf yolunda olduğunun göstəricisidir.

– Azərbaycan dövlətçiliyinin qüdrətinin artmasını şərtləndirən göstəricilərdən ən vacibi milli iqtisadiyyatın inkişafı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə düzgün xətti tutmasıdır. Ölkəmizin tezliklə bu müstəviyə çıxması daha çox hansı amillərlə bağlıdır?

– İlham Əliyevin xüsusi bir nüfuzu da iqtisadiyyatı, təsərrüfatı, müasir dövrdəki iqtisadi münasibətləri dərinlən bilməsi barədə cəmiyyətin aydın təsəvvürünün olması ilə bağlıdır. İlham Əliyevin siyasi rəqibləri də etiraf edirlər ki, o, iqtisadiyyatdan, kommersiona, biznes işlərindən mükəmməl baş çıxaran, bu sahələri müasir səviyyədə idarə edə bilən bir liderdir. Bu, ona görə Azərbaycanla lazımdır ki, ölkəmiz öz iqtisadiyyatını daha dinamik inkişaf etdirməlidir. Azərbaycanda hər şey – mənəviyyatımız da, düşüncə tərzimiz də, məişətimiz də dünyada gedən proseslərin təzyiqinə məruz qalır. Biz bununla hesablaşmalıyıq. Amma mühüm sahə olan iqtisadiyyata təzyiq o qədər güclüdür ki, ənənəvi təsərrüfat sahələri bu təzyiqin qarşısında ümumən duruş gətirə bilmir. Deyək ki, biz ailə- məişət xüsusiyyətlərimizi, ənənələri, insanlar arasındakı münasibətlərimizi siyasi- ideoloji aspektdə xeyli dərəcədə qoruya, özünəməxsusluğumuzu saxlaya bilirik. Amma iqtisadiyyat tam kosmopolit vəziyyətdə olan bir şeydir. Dünyanın elə bir güşəsi yoxdur ki, müasir texnologiyalar ora nüfuz etməsin. Hətta nüfuz etməsə belə, perspektivdə görünməsin. Hamı hiss edir ki, ənənəvi təsərrüfat qayğılarına qapılıb qalmaqla millət nə yaşayıb inkişaf edər, nə də müasir dünyanın üzvi, tərkib hissəsinə çevrilə bilər. Təhlükəli cəhəti isə odur ki, ənənəvi iqtisadiyyat dağılar, əvəzinə modern, müasir iqtisadiyyat gəlməyə də bilər. Belə mürəkkəb iqtisadi münasibətlər şəraitində İlham Əliyev kimi iqtisadiyyatı bütün mürəkkəb təzahürləri ilə dərinlən bilən bir adamın Azərbaycanda baş nazir olması tarixi şansıdır. Bu mənada, müasir iqtisadiyyat fəal şəkildə kommersionanın predmetidir. Hətta ötən əsrin 20- ci illərində Lenin ifadəsi ilə kommunistlər belə bir şüarla çıxış edirdilər ki, bolşeviklər ticarət etməyi öyrənməlidirlər. Bu xüsusda, Azərbaycan ticarət etməyi öyrənərkən elə hərəkət etməlidir ki, ümumi təsərrüfat daxili region üçün deyil, daha geniş miqyasla çıxsa bilsin. İlham Əliyevin neft sahəsində böyük irəliləyişlərin müəllifi olması danılmazdır. İndiyədək ölkəmizdə bu miqyasda işi heç kim görməyib. Onun fəaliyyəti Azərbaycana tarixi bir xidmətdir. Təbiidir ki, baş nazir kimi fəaliyyəti daha da genişlənəcək və əsaslı Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan yeni neft siyasəti İlham Əliyevin xidmətləri sayəsində daha da irəliləyəcək. Yəni Azərbaycana

indi də, 2005- ci ildən sonra da neftin gətirdiyi iqtisadi, siyasi, mənəvi səmərələr İlham Əliyev kimi modern düşüncəli, çevik, dünyanın intonasıyası ilə fəaliyyətini əlaqələndirə bilən bir lider sayəsində artacaqdır. Sözsüz ki, sxolastik, etnoqrafik prinsiplərlə çıxış edən hər hansı bir qüvvə bu proseslərə rəhbərlik edə bilməz. Ona görə də mən düşünürəm ki, bizim siyasi- ideoloji taleyimizin üzümüzə gülməsi Azərbaycanda proseslərin bu şəkildə davam etməsindəndir.

– Müasir durumda xalqın mənəvi, ruhi, fiziki sağlamlığı, yeni nəslin düşüncə, təfəkkür saflığı incə, incə olduğu qədər də diqqət tələb edən məsələdir və gəncliyin düşüncəsində İlham Əliyev faktoru bu kompleks tədbirlərin himayədarı və icraçısı kimi özünə yer tapıb...

– İlham Əliyevin mənəviyyat, mədəniyyət, millətin ümumi daxili ruhi yüksəlişi sahəsində gördüyü işlər də lider kimi qəbul olunmasında əsas şərtlərdəndir. Biz uzun illər idmanla fəxr etmişik, adlı- sanlı idmançılarımız, pəhləvanlarımız olub. Bu, Heydər Əliyevin xidmətləridir. Amma prosesi kompleks halına salan İlham Əliyevin Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı kimi fəaliyyəti bu sahədə özünü daha çox göstərdi. Onun gənclik maraqlarından irəli gələn gələcəyə böyük ümid təzahürü, idmana qayğıya bütün cəmiyyəti cəlb edə bilməsidir. Bu, İlham Əliyevin idmana siyasi nüfuz məqsədilə göstərdiyi qayğı, məmur xidməti deyil, iç dünyasından gələn miqyaslı özünüifadə kimi ortaya çıxan məsələdir. Gənclərimizin idmanla məşğul olması fiziki hazırlıqla yanaşı hərbi problemləri olan ölkə üçün xüsusilə vacibdir və həm də cəmiyyətin mənəvi sağlamlığını şərtləndirir. Gənclər idmanla fiziki məziyyətlərini gücləndirməkdən ötrü məşğul olurlarsa, eyni zamanda bu, mənəvi təbiətin güclənməsi, xalqın ruhunun sağlamlığı deməkdir. Məsələn, narkotikanın gənclər arasında geniş yayılmasına qarşı başqa cür necə mübarizə aparmaq olar?! Yalnız sədd qoymaqla, həbslər aparmaqla, hüquqi- inzibati tədbirlərlə heç də bu işləri bütövlükdə görmək mümkün deyil. Ona görə də İlham Əliyevin bu sahədəki fəaliyyətinin nəticələrini gördükcə, bunun nə qədər əhəmiyyətli, dərin, mənəvi- ruhi tədbir olduğunu dərk edəcəyik və təhlillər aparacağıq. Bu gün İlham Əliyevi siyasi arenada Azərbaycanın öz

ruhu, mənəviyyatı yüksəldir. Onun idman sahəsinə qayğısı da bir pyedestal, özüdür.

İlham Əliyevi müasir insanların, ziyalıların, gəncliyin total şəkildə müdafiə etməsi bizə çox şeylər vəd edir. Azərbaycan gəncliyi, xüsusilə də ötən əsrin 80- ci illərinin sonlarında dünyaya gələnlərin düşüncəsində İlham Əliyevin güclü obrazı var. Respublikanın müxtəlif regionlarında müxtəlif idman qurğularının tikilməsi, yarışların, görüşlərin keçirilməsi, digər tədbirlər gənclərin çağdaş idealların təsiri ilə böyüməsinin nəticəsidir ki, onların təsəvvüründə artıq müxalifət obrazı yoxdur. Bu gəncliyin heç bir faizi belə müxalifət elektoratına daxil deyil. onlar tamam yeni əhval- ruhiyyə ilə böyümüş insanlardır. Hazırki proseslərə nəzərən artıq müxalifət yaşlaşıb, bir neçə ildən sonra onları təqaüdə göndərmək dövrü başlayacaq, yerini isə yeni müxalifət tutacaq. Fikrimcə, mövcud müxalifətin qoyduğu tələblər, iddialar İlham Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə tam köhnədir. Əslində bu köhnəlmə prosesi 1995- ci ildən sonra başlanmışdır. Çünki müstəqil dövlət tədricən qurulandan sonra onların yenidən hakimiyyətə gəlmək iddiaları xəyala çevrilir, hər şeyə qarşı çıxmaq kompleksi ilə, hər şeyə saxta deməklə gün keçirən müxalifət artıq yaşaya bilməz.

İndi Azərbaycanda siyasi- ideoloji fəaliyyət yeni sferaya çıxır, yeni mühit yaranır və bu mühitin öz müxalifəti olmalıdır – daha zərif, daha səmimi, konkret məsələlər üzərində düşünən müxalifət lazımdır. Kəbud surətdə hakimiyyətə can atan, qisasçılıq, qiyamçılıq arzuları ilə yaşayan, həddən artıq qeyri- etik fəaliyyəti ilə müxalifət xarakteri yaratmaq istəyən qüvvələr öz dövrünü başa çatdırıblar. ***Mən əminəm ki, builki prezident seçkiləri belə müxalifətin son nöqtəsini qoyacaq. Siyasi müxalifətin olması tamamilə təbiidir. Bu, istənilən ölkənin inkişafı üçün stimuldur. Guya koordinal məsələlər üzərində düşünən, amma təhqiramiz hərəkətlərlə özünü həmişə anormal vəziyyətə salan, öz aralarında yola getməyən, şəxsi iddialarla yüklənmiş, hakimiyyətə gəlməkdən ötrü ölkəni istənilən qüvvəyə, hətta şeytanın özünə belə, tapşırmağa hazır olan müxalifətin yaşamağa haqqı yoxdur.*** Siyasi əxlaqın pozulması da müəyyən həddə qədər gedə bilər. Bu həddən sonra cəmiyyət onu inkar edir, onlar

arxaikləşir və çox qədimdə qalırlar. Bu pozulma prosesi İlham Əliyevin yeni təyinatı ilə üst-üstə düşür. Fəaliyyətində Heydər Əliyev təcrübəsindən irəli gələn siyasi şəffaflıq, siyasi-ideoloji meydanda tam aydınlığı ilə durmaq, ancaq xalqa arxalanmaq və xalqdankənar heç bir qüvvəyə kompromisə getməmək, istənilən mübahisəli məsələləri məhz xalqın mövqeyində və daxilində müzakirəyə cəlb etmək İlham Əliyevin təcrübəsində müxalifətə münasibəti ifadə edir.

– **Müstəqilliyimizin ilk illərinin xaotik çağlarında öz milli- mənəvi, elmi səviyyəsini, biliyini, qabiliyyətini göstərməyə imkan tapmayan və bu gün cəmiyyətdə intellektual, əmənəvi eloktopat sayılan ziyalı insanlar, ümumən gənclik dövrünü arxada qoyaraq kamilləşən nəsil aparıcı qüvvə olaraq İlham Əliyevi görür. Müxalifət isə canfəşanlıq edir, nəyin bahasına olursa- olsun, xalqın inandığı, dəstək verdiyi lideri gözdən salmağa cəhd edir...**

– Ötən əsrin 90- cı illərinin əvvəllərindəki xaotik dövrdə intellektual səviyyəsini, potensialını ortaya qoya bilməyən və tədricən artıq yaşlayan gənclik böyük siyasi çarpışmaların, münaqişələrin deyil, dövlət quruculuğu prosesinin övladıdır. Eyni zamanda 90- cı illərin gəncliyinin digər tərkib hissəsi də var ki, onların müəyyən qismi xalq cəbhəsi tərəfindən o dövrdə müxtəlif yerlərə oxumağa göndərilmiş, digər qisminə isə təcrübəsiz olmalarına baxmayaraq, heç bir hazırlıq keçmədən vəzifələr, səlahiyyətlər verilmişdi. Elə bilirəm ki, o gəncliyin xeyli hissəsinin artıq perspektivi yoxdur. Siyasi münaqişələr prosesində müəyyən konyuktur mövqe tutmuş gəncliyin nümayəndəsi kimi Əli Kərimlini misal göstərmək olar. Konyukturanın yetişdirdiyi və bu gün öz gənclik dövrünü sona çatdıraraq kamillik dövrünə qədəm qoyan bu kimi insanların kamilləşməsi də şərtidir. Onlar hakimiyyətdə nə görüblərsə, başqa cür düşünmək imkanları yoxdur. Məncə, həmin gəncliyin sıraları getdikcə seyrələcək və Azərbaycanda milli dövlət quruculuğunda yetişən insanlar 3- 5 ildən sonra əsas aparıcı qüvvə olacaqlar. Çünki onların İlham Əliyev kimi bir lideri var. Cəmiyyətdə intellektual, mənəvi elektorat olaraq mövqe tutan ziyalı insanlar həmişə İlham Əliyevi müdafiə edəcək,

fəaliyyətini intensivləşdirəcək və daha da yüksəldəcəkdir. Əminəm ki, bir növ gənclik özü də İlham Əliyev üçün generator olacaqdır.

Müxalifətin mətbuat orqanlarında İlham Əliyev haqqında etik normalara sığmayan fikirlər də səslənir. Əvvəla, siyasi mübarizədə gərək qeyri-ciddi söhbətlər olmasın. Çünki lider olaraq meydana çıxmaq istəyən həmin böhtançı siyasilərin həyatında daha dəhşətli məqamlar var. Heç vaxt ABŞ prezidentinin, yaxud İngiltərə baş nazirinin fəaliyyətində bəzi xırda məqamlar axtarılmır. Bunlardan böyük siyasətdə rəqibə qarşı istifadə etməyin aqibəti uğursuzluqdur. Əslində, belə şeylərdən istifadə etməklə reyting qazanmaq istəyənlər özlərinə əskiklik, şərəfsizlik gətirirlər. Bir də ki, belə məsələlərin siyasətə və normayaqədərki qiymətləndirilməsi də var. Yəni elə məsələlər var ki, onlar kişi işləridir və normayaqədərki vəziyyətdə də İlham Əliyevə hörmətsizlik gətirə bilməz. Bunlar həyatın elə tərəfləridir ki, barəsində müzakirə açılmaz, həmişə susmaq lazım gəlir. Bu nüansları psixoloji, siyasi-ideoloji baxımdan ortaya çıxarmaq tənqid obyektinə hörmət gətirir, nüfuzunu daha da artırır. ***İlham Əliyevin gördüyü tarixi işlərin miqyası o qədər böyükdür ki, bu xidmətlərin bir faizini İlham Əliyevə qarşı mübarizə aparan, özünü lider sayan insanlar görsəydilər, indi Azərbaycan cənnətə dönmüşdü.*** Amma onlar tənqid etdikləri keyfiyyətlərdən bəlkə də yüz dəfə, min dəfə artıq çirkin işlərlə məşğul olmuşlar. Bunu cəmiyyət də yaxşı bilir və görür, müxalifət başçılarını yetərincə tanıyır. Ona görə də siyasiləşmiş mətbuatda söyüşlərin, təhqiramiz ifadələrin arxasında gizlənənlər cəmiyyətdə heç bir nüfuz qazanmırlar. Bu siyasi mübarizə üsulu cəmiyyətdə artıq yerimir. İlham Əliyevin şəxsiyyətini müəyyənləşdirən gördüyü parlaq işlər məsələnin mahiyyətini tam həll edir və onun şəxsiyyəti barəsində hamıda aydın təsəvvür yaradır. O ki qaldı Azərbaycan ziyalılarının əsas hissəsi, intellekti olanlar, vəzifədən ötrü ölməyənlər, həqiqətən özünü cəmiyyətin ziyalı hesab edənlərin böyük əksəriyyəti İlham Əliyevdən başqa Azərbaycanın gələcəyində lider olaraq heç kimi görmürlər. Bu, İlham Əliyevin daha da yüksəlişi üçün böyük təminatdır. Bu yüksəliş isə Heydər Əliyevin ideyalarının və ümumiyyətlə, Azərbaycanın yüksəlişi deməkdir.

2003
Dəyanət Bayramov

ERMƏNİSTAN- AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİ DANIŞIQLAR YOLU İLƏ HƏLL ETMƏLİYİK.

Martin 2- də Azərbaycan televiziyasının «Aktual ekran» verilişində Milli Məclisin deputatı, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Cəfərovla müsahibə

Aparıcı: Nizami müəllim, fevralın 23- 24- də Milli Məclisin iclasında Ermənistan- Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunması prosesinə aid məsələnin müzakirəsində istərdik ki, deputat ziyalı kimi təəssüratınızı bölüşsünüz.

N.C. Hər şeydən əvvəl onu deyim ki, cənab prezidentimizin Milli Məclisdə Ermənistan- Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı nitqində məsələlərə tam aydınlıq gətirildi. Yəni məsələnin mahiyyəti bütünlüklə məlum oldu. O mənada məlum oldu ki, bu, bir prosesdir və müxtəlif tərəfləri vardır. Cəmiyyət də buna müxtəlif tərəflərdən münasibət göstərir. Amma bununla yanaşı, aparılan danışıqların həmişə gizli tərəfi də olur.

Məlum oldu ki, vəziyyət nə yerdədir. Həm psixoloji cəhətdən bir rahatlıq yarandı, həm də müxtəlif mülahizələr səsləndi ki, münaqişənin həlli üçün nə etməliyik? Yəni cənab prezident tərəfindən Milli Məclisə, bütövlükdə Azərbaycan cəmiyyətinə belə bir sual verildi. Bu sual onu ifadə etmir ki, biz heç bir iş görməmişik. Xeyli iş görülüb və görülür. Bu işlər dövlətin rəhbərliyi tərəfindən görülür. Amma reallıq nədən ibarətdir? Təbii ki, cəmiyyət bunu bilməlidir və bildi. Bu mənada bildi ki, məsələnin sülh yolu ilə həlli üçün imkanlar vardır. Yəni danışıqlar aparılacaq, müxtəlif vasitələrlə bu imkanlar həyata keçiriləcəkdir.

Cənab prezident çox açıq bildirdi ki, biz torpağımızı heç kimə vermək fikrində deyilik. Amma biz torpağımızı necə qaytarmalıyıq, bu proses necə olmalıdır? Biz müharibəmi etməliyik, danışıqlaramı getməliyik? Mənə elə gəlir ki, bu suallar hələ indiyədək Azərbaycanın siyasi qüvvələrinin, Azərbaycanın

tarixi taleyi, gələcəyi barədə düşünən qüvvələrin qarşısında bu qədər kəskin, bu qədər aydın qoyulmamışdı. Yənə də məlum oldu ki, bu sualların ən kamil, mükəmməl cavabını, mürəkkəb vəziyyətdən çıxmağın yollarını məhz cənab prezident bilir. Yəni müxtəlif vasitələr ki var, onlardan istifadə etmək lazımdır. Bu, bir diplomatiyadır, buna ancaq cənab prezidentin iradəsi qadirdir.

Biz niyə bu fikirdəyik? Ona görə ki, son illərin tarixi təcrübəsi vardır. Bizim gözümüzün qarşısında Azərbaycan dövləti yaranır, müstəqil olaraq inkişaf edir. Azərbaycan dövləti özünü dünya birliyində tanıdır. Azərbaycan prezidenti dünyanın böyük dövlətlərinin başçıları ilə bərabər səviyyədə görüşür, azərbaycanlı düşüncəsini dünyanın hər yerində göstərir. Bu da bizdə qürur doğurur. Axı bu, heç vaxt olmayıbdır. Birinci dəfədir ki, bu işlər olur. Biz tarixdən danışanda tez- tez deyirik ki, filan dövlətimiz, filan dövlətimiz olub, amma faktiki olaraq bizim əsl müstəqil dövlətimiz yeni yaranır. Bizdə nəinki dövlətin, hətta deyərdim ki, Azərbaycan cəmiyyətinin təşkili prosesi gedir. Yəni dövlətin bütöv, mükəmməl cəmiyyəti olmalıdır ki, o, dövlətin arxasında möhkəm dursun, dövlət cəmiyyətə istinad edə bilsin. Bizdə belə bir cəmiyyət yeni təşkil olunur.

Son illərdə görülən işlərdən danışanda məsələlərə kompleks yanaşmaq lazımdır. Cənab prezidentin çıxışlarında məhz bu özünü göstərdi və Ermənistan- Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar məsələyə münasibət Azərbaycanın ümumi taleyi nöqtəyi- nəzərindən qoyuldu. Kimsə hər hansı problemlə bağlı siyasi möhtəkirlilik edə bilər. Bu, azmı olubdur? Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasının ilkin mərhələsində nə qədər çəkişmələr olubdur. Elə bilirdik ki, Azərbaycan bütöv bir sistemdir. Amma gördük ki, nə qədər asan dağla bilir, nə qədər tez sökülür. Bax, bu mənada cənab prezidentin ölkədə ictimai- siyasi sabitlik yaratmaq, dövlətçiliyi möhkəmləndirmək sahəsində gördüyü işlər əvəzsizdir.

Aparıcı: Siz bir ziyalı kimi münaqişənin həllini necə görürmünüz və hansı təklifləri verirsiniz?

N.C. Bilirsiniz, təbii ki, indi hamımız hərə öz səviyyəsində cəmiyyətdən gələn reaksiyaları bu və ya digər dərəcədə bir növ təhlil etməklə məşğuluq. Bu, çox yaxşıdır ki, heç kim laqeyd deyildir. Amma təəssüf ki...

Məsələn, bir sıra müxalifət qüvvələri, özü də o qüvvələr ki, vaxtilə Azərbaycan- Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində məğlub olublar, indi müharibə istəyirlər. Mən onlara inana bilmirəm. Yəni onların müharibə edəcəklərinə inana bilmirəm. Çünki onlar vaxtilə o proseslərdə bu və ya digər dərəcədə iştirak ediblər və məğlub olublar. Mən təkcə hərbi tərəfini demirəm, psixoloji cəhətdən də məğlub olublar. Müxtəlif səviyyəlilik və maraqların çoxluğu bir sıra hallarda cəmiyyətin təşkil olunmaması – mən bayaq dedim ki, bu, hələ təzə təşkil olunur – gətirib ona çıxarır ki, problemin həlli ilə bağlı konstruktiv söhbətlər yox, bir növ özünügöstərmə, özünüifadə söhbətləri gedir.

Bu gün dünya müharibəni qəbul etmir. Bu gün dünyada gedən müharibələr, - əlbəttə, bunları klassik mənada müharibə hesab etmək olmaz, - faktiki olaraq heç nəyi həll edə bilmir. Bunun klassik nümunəsi Çeçenistandır. Bu gün ideoloji müharibə əsl müharibədən daha güclüdür. Mənə elə gəlir ki, bunu ermənilər bilirlər. Elə əvvəlcədən ermənilər ciddi bir müharibə etməyiblər. Bizim torpaqlarımızın itirilməsi Ermənistanın qalibiyyətli müharibəsinin nəticəsi deyildir. İndiki vəziyyət qarışıqlıq salmaq, müəyyən quldurluq üsullarından istifadə etmək və digər tərəfin də hazırsızlığı, siyasi, ictimai cəhətdən mütəşəkkil olmaması, şəxsi iddialar, sadəcə, dövlətin olmaması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu məsələnin həlli müharibə prizmasından görünür. Ona görə də istər ikitərəfli, istərsə də ATƏT səviyyəsində danışıqlar aparılması necə ki, Milli Məclis də belə qərara gəldi və məsləhət gördü ki, cənab prezident bu danışıqları aparsın, - vacibdir. Problemin həlli qarşılıqlı kompromislə mümkündür.

Amma təbii, bu razılaşmalar elə olmalıdır ki, burada məğlub və qalib tərəf olmasın. Əgər hər hansı bir tərəfdən, ya Ermənistan, ya Azərbaycan tərəfdən biri məğlub, digəri qalib tərəf olsa, bu münaqişə sonra da davam edəcəkdir. Ona görə də məsələni ancaq danışıqlar yolu ilə həll etmək mümkündür.

Zaman, dövr, tarix bizə xeyli şans, imkanlar verir. Ona görə ki, Azərbaycan dövləti son illər iqtisadi baxımdan kifayət qədər inkişaf edibdir. Azərbaycanda mükəmməl iqtisadi siyasət aparılır və güman edirəm, zaman keçdikcə Azərbaycan gələcəkdə də Cənubi Qafqazda iqtisadi baxımdan ən inkişaf etmiş ölkə olacaqdır.

Aparıcı: Nizami müəllim, indi Azərbaycan beynəlxalq aləmdə tanınır, qəbul edilir və bu sahədə ölkəmizin rəhbərliyinin xidmətləri əvəz edilməzdir.

Ermənistan- Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı siz türk dünyasının rolunu necə görürsünüz?

N.C. Türk dünyası həmişə bizim üçün istinad yeri olubdur və biz bundan heç vaxt qaçmamalıyıq. Amma son zamanların hadisələri başqa faktlar ortaya qoyur. Bu məsələ cənab prezidentin nitqində də səsləndi. Elə bil ki, türk dünyası birləşə bilmir, müxtəlif tərəflərdən olan təzyiqlərlə parçalanmaq. Ayrılmaq istəyir. Bu, bizim ən böyük faciələrimizdən biridir.

Məsələn, Ermənistanın təcavüzkar kimi tanınması məsələsi dünyanın bizdən uzaq bir sıra ölkələrində qoyula bilmir. Bəs Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında niyə qoyula bilmir? Bir sıra iqtisadi məsələlərdə bir yerə yığılmaq imkanımız olduğu məqamlarda da, görürsən ki, müxtəlif tərəfə çəkirlər. Aydındır ki, Azərbaycan prezidenti türk dünyasında bu gün şəriksiz liderdir. Mən türk dünyasına, sadəcə olaraq, bir etnik, mənəvi sfera kimi baxmıram. Bu, beynəlxalq bir sistemdir və bunun üçün hər cür səbəblər, əsaslar, şərtlər vardır. Amma dünyanın gərginliyindəndirmi, ya özünü tapmaq axtarırlarının nəticəsidirmi, ya milli dövlət quruculuğu prosesində həmişə özündən aralanma prosesi gedir, ondandırmı, nəyə, türk dünyası bizim problemlərimizə qayğı göstərmir. Biz təklənirik.

Aparıcı: Gəlin etiraf edək ki, ermənilər beynəlxalq miqyasda özləri üçün bir mif yaradıblar və sübut etməyə çalışırlar, - bəzən buna nail olurlar, - onlar çox pis vəziyyətdədirlər, ağır şəraitdə yaşayırlar, ona görə də ermənilərə kömək edilməlidir. Bu, beynəlxalq aləmdə də qəbul olunur və onlar da bu çərçivədə öz niyyətlərini həyata keçirə bilirlər.

N.C. Tamamilə doğrudur. Dünyanın müxtəlif etnik münasibətlər fonunda onlar qəribə bir millətdir. Çox iddialı, eyni zamanda bu iddianı müəyyən yazıqlıqla pərdələyən, dünyada heç bir yaxın etnik qohumu olmayan, xarakteri, xasiyyəti, milli xüsusiyyətləri çox mürəkkəb olan və müxtəlif cür düşünə bilən, ayrı-ayrı ölkələrdə özlərinin həyat, düşüncə tərzlərini ardıcıl olaraq yeritməyə çalışan bir millətdir. Hətta təsəvvür edin ki, bu millətin lideri yoxdur. Bu millətin dövlətçiliyi idarə etmək, onun adından danışmaq səlahiyyətinə malik lideri yoxdur. Ona görə də Ermənistan- Azərbaycan danışıqlarında elə bir konstruktiv təklif verilmir ki, ona müvafiq münasibət bildirilsin. Yaxud verilən təklifin arxasında hər hansı bir qüvvə durmur ki, onunla normal danışmaq mümkün olsun. Amma erməni mifi bizim tərəfimizdən, ümumiyyətlə, dünya tərəfindən nə vaxtsa aradan götürüləcəkdir. Elə məqamlar var ki, doğrudan da adama qəribə gəlir və bunlar analoqu olmayan şeylərdir. Ermənilərin dini- Qriqorian kilsəsi siyasətlə son dərəcə bağlıdır, siyasi məsələlərlə məşğuldur. Demək olar ki, dövlət rəhbərləri bir tərəfdə durub ancaq inzibati məsələlərlə məşğuldur. Erməni millətinin, dövlətçiliyinin tarixini də, gələcəyini də bu din müəyyənləşdirir. Yəni ermənilər, sadəcə, fəlsəfi mənada yox, sözün həqiqi mənasında miflə yaşayan etnosdur, cəmiyyətdir.

Mənə elə gəlir ki, bu vəziyyətdə bizə islam dini və islam düşüncəsi kömək etməlidir. İslam dini ümumbəşəri bir dindir. İslam dini etnik münaqişələrə qarışmır. Dövlət siyasətinə müəyyən səviyyədə qarışır, yəni daha çox məişət problemlərinə, mənəvi- əxlaqi problemlərə müdaxilə edir. Amma dinimiz bizim cəmiyyətimizi qorumalıdır. Yalnız ümumi şəkildə yox, beynəlmiləçilik düşüncəsi ilə yox, konkret şəkildə qorumalıdır.

Dünya ictimaiyyəti, konkret olaraq ATƏT, dünyanın böyük dövlətlərinin rəhbərləri bizim prezidentimizə deyirlər ki, siz dünya səviyyəli siyasi xadimsiniz və Qafqazda, o cümlədən Cənubi Qafqazda olan münaqişələri yoluna qoya bilərsiniz.

Cənab prezidentin bu problemləri yoluna qoymaq üçün çoxlu variantlar təklif etmək imkanı var. Dövlətimizin başçısı dafələrlə çalışıb ki, həmin

imkanlar həyata keçirilsin. Yəni cənab prezident tək-cə Azərbaycanın problemi ilə məşğul olmur, mən deyərdim ki, ümumiyyətlə, dünyanın düşüncəli adamları regionda olan məsələlərin həlli səlahiyyətini dövlətimizin başçısına veriblər.amma ermənilərin xarakteri, bu millətin münəqişəyə qoşulma maneraları, ondan istifadə bacarığı elədir ki, normal, müasir düşüncə ilə bu problemi həll etmək olmur. Gərək qarşı tərəf real düşüncə ilə hərəkət etsin. bax, belə bir mürəkkəb vəziyyət əmələ gəlir.

Biz, inkişaf etməkdə olan, geniş imkanlara malik, potensialı olan bir ölkəyik və digər problemlərimizin də həlli ilə məşğul oluruq və olmalıyıq.

Aparıcı: Milli Məclisdə müzakirələrə geniş ictimaiyyətin nümayəndələri də dəvət olunmuşdular. Onlar da öz sözlərini, fikirlərini söylədilər. Siz münəqişənin həllində ictimaiyyətin rolunu necə görürsünüz?

N.C. Mənim fikrimcə, azərbaycan cəmiyyəti, onun müxtəlif təbəqələri bu məsələdə cənab prezidentin mövqeyini müdafiə etməlidir. Bizim cəmiyyətimiz dedi- qodularla, emosiyalarla yaşamamalıdır. Dövlətimizin tutduğu mövqeyi intellektlə, analitik düşüncə ilə, hər şeyi saf- çürük eləməklə müdafiə etməliyik. Əgər biz istəyiriksə belə bir dövlət mövcud olsun, istənilən məsələyə münasibətdə dövlət rəhbərini dəstəkləməliyik.vətəndaş hissi odur ki, bir insan olaraq sən özündə dövlətin ən yüksək səviyyəsi arasında bilavasitə əlaqə görəsən, qurduğun dövlətə inanansan. Biləsən ki, bu dövlət və onun rəhbərliyi, xüsusilə dünyanın hər yerində böyük dövlət xadimi kimi tanınan Heydər Əliyev tamamilə düz hərəkət edir və həmişə Azərbaycan cəmiyyəti, xalqı ilə məsləhətləşməyi, onun fikirlərinə qulaq asmağı öz işinin uğurlu cəhətlərindən biri sayır. Niyə? Ona görə ki, cənab prezident aydın şəkildə qarşıya qoyur ki, Azərbaycanda Azərbaycan vətəndaşı formalaşmalıdır. Nə qədər ki, Azərbaycanda ancaq qruplar, müəyyən təbəqələr var və onların da hər birinin şüur forması var - dövlətçiliyimiz bu tipli problemləri həll edə bilməyəcəkdir. Bunun üçün mütləq vətəndaş formalaşmalıdır və dövlətimizin siyasəti bunun üzərində qurulubdur.

Nəticə etibarilə onu demək istəyirəm ki, biz bu problemi sülh və danışıqlar yolu ilə həll etməliyik. Çünki bu problemin, ümumiyyətlə, bu gün

dünyadakı istənilən problemin müharibə yolu ilə həll olunması mümkün deyildir. Faktiki olaraq bunun praktikasısı yoxdur. İkinci bir tərəfdən, biz bu məsələni tez həll etməliyik. Çünki artıq qaçqınlıq həyatında doğulan, ömrünün ən yaxşı anlarını qaçqın kimi keçirən bir cəmiyyət yaranıbdir. Bu vəziyyətin qarşısını almaq lazımdır.

2001

ALİ MƏKTƏB, TƏLƏBƏ... VƏ MÜƏLLİM

– Mərhum alimimiz, rektor Haşım Ağayev bir dəfə mənə dedi ki, keçmişdə tələbə xəstə olanda, yaxud müəyyən səbəb üzündən bir müddət dərse gəlməyəndə müəllim bunu dəqiq yadda saxlayır, ona dərhal kömək edirdi ki, təhsildə yoldaşlarından geri qalmasın. İndi sə bəzi müəllimlər belə hallara başqa cür yanaşırlar. Bəs siz müəllimi necə görmək istərdiniz?

– Əlbəttə, müəllimlik fəaliyyətinin əsas məqsədini pul qazanmaqdan ibarət bilənlər də var. Bunun başlıca səbəbi cəmiyyətin özündə müəllimə lazımı kömək göstərilməməsi, daha doğrusu, buna dövlətin maddi imkanının olmamasıdır. Müəllim adını daşıyan şəxs tələbənin biliyini zənginləşdirməli, onun təlimdə geri qalmasından başqa cür istifadə etməməlidir. Müəllim mənəviyyat etalonu olmalıdır.

– Bir halda ki, söhbət mənəviyyəyaidən düşdü, bir əhvalatı da xatırlatmaq istəyirəm. 1945- ci ildə ölkə müharibədən çıxanda hamı kimi müəllimin də güzəranı acınacaqlı idi. ancaq indiki müəllimlərin maddi vəziyyəti ondakından bir neçə dəfə yaxşıdır. Konkret bir misal. İzzət adlı tələbə yoldaşımız ərəb dili müəllimi Muxtar Əfəndizadənin evinə yarım kiloqramlıq bankada ərinmiş yağ aparmışdı. Müəllim onu qovmaq istəyib, yağını qəbul etməyib. Tələbə yalvarmışdır ki, anam seyiddir (yalandan), o göndərib, çox xahiş edib ki, qəbul edəsiniz. Etməsəniz, Aman məni evə buraxmaz... Qıtası, min xahişdən sonra tələbə yağı geri götürməmişdi. Bir dəfə həmin tələbə dərse cavab verə bilmədi.

Muxtar müəllim isə özünəməxsus gur səslə dedi ki, ə, İzzət, yoxsa o yarım kiloqramlıq yağa arxayınsan? Bu epozodu şərh etməyinizi xahiş edirəm.

– Mənə elə gəlir ki, sovet dövründəki məktəb sistemi daha çox «hərbi» bir sistem idi. Eyni zamanda ali məktəb müəllimi görürdü ki, cəmiyyətin özü nə vəziyyətdədir, hansı ideallarla yaşayır və bu ideallara da tabe olubdur. Özü də ürəkdən tabe olubdur. Yaşlı ali məktəb müəllimlərimizdən eşitdiyimə görə. Sovet dövründəki professorun maaşı, demək olar ki, ən yüksək maaş idi. İkinci dünya müharibəsindən, köhnə təbirlə desək, Böyük Vətən müharibəsindən sonra bu baxımdan meydana çıxan çətinlikləri bütün cəmiyyət keçirirdi. «Hərbi» intizam müəllimə təlqin edirdi ki, hamı belə yaşayır, sən də bu cür yaşamalısan. Yəni burada sözün geniş mənasında harmoniya pozulmurdu. Bu gün isə vəziyyət sizin dediyiniz epizoddakına uyğun deyil. Mən həmin fərqi bütün genişliyi ilə göstərərək oxucuların vaxtını almaq istəmirdim.

– Nizami müəllim, sualım yenə də mənəviyyata da aiddir. Televiziyada çıxış edən diktorlar, istər qadın olsun, istər kişi hər gün təzə paltarda, bərbəzəkli şəkildə ekranda görünür. Ola bilsin ki, onlara hansısa sponsor, xeyriyyəçi kömək edir. Bu köməyi müəllimə də etmək olar. Elə bu yaxınlarda tələbələrin belə bir söhbətinin şahidi oldum. Hansısa müəllimdən söhbət gətirdi, ancaq adını xatırlaya bilmirdilər. Tələbələrdən biri dedi ki, hər vaxt məktəbə göy köhnə pencəkdə gəlir, ha, həmin o müəllimi deyirəm. Nizami müəllim, bax, görürsüzmü, müəllim köhnə pencəyi ilə yadda qalır. Bu barədə sizin mülahizələrinizi bilmək istərdim. Sizcə, köhnə paltarda olmaq yaxşıdır, yoxsa?..

– Mən sizə çox səmimi şəkildə deyim ki, heç vaxt istəmirdim müəllim tələbənin yanında ancaq paltarı, xüsusilə də köhnə paltarı ilə qalsın... Diktorlara gəldikdə isə, mənə məlumdur ki, onların geyindikləri öz paltarları deyil, ancaq verilişdə, özü də bu və ya digər firmanın geyimlərini reklam etmək üçün geyinirlər. İstəmirdim ki, müəllimlər də bu cür reklamın obyektinə olsunlar.

– Yenə də gördüklərimdən danışmaq istəyirəm. Cəmi bir neçə il bundan əvvəl ali pedaqoji məktəblərin birində çox qəşəng, məlahətli, yaraşığı bir qız dövlət imtahanında M.Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərinin hansı dildə

yazıldığını bilmədi. M.F.Axundovla S.S.Axundovun adlarını da, əsərlərini də qarışıq saldı. S.Vurğunun «Aygün» poemasını dram əsəri adlandırdı. Məlum oldu ki, həmin qız klassiklərin adını belə bilmir, ancaq dövlət imtahan komissiyası onun biliyini müsbət qiymətləndirdi. Əslində isə, yeni «ali məktəb məzununu» heç vaxt orta məktəb proqramını da qətiyyət mənimsəməyib. İndi isə əlinə diplom verib gənc mütəxəssis kimi məktəbə göndəririk. Məktəb də sevinir ki, gənc mütəxəssis qəbul edib. Axı belə hallara qətiyyət yol vermək olmaz. Belə ərköyün, xahişlə, minnətlə, pulla ali təhsil alanlar millətə nə xeyir verə bilər? Daha çox ziyan vurur, nəslə korlayarlar. Şübhəsiz ki, özü kimi gənclər yetişdirər. Bu barədə fikriniz.

– Mən də sizinlə razıyam ki, bizim ali məktəblərimizi çox istedadlı gənclərlə yanaşı, çox istedadsız «gənc mütəxəssislər» də bitirir. Təbii ki, istedadsızların sayı daha çox olur. Belə güman vardı ki, test imtahanlarına keçməklə ali məktəblərə ən layiqli gəncləri qəbul edəcəyik. Lakin bu da əsaslı bir keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olmur. Buraya onu da əlavə edək ki, 80- ci illərin sonu, 90- cı illərin əvvəllərində də ölkədə baş verən ictimai- siyasi hadisələrin təsiri ilə həm orta, həm də ali məktəblərdə tədris intizamı görünməmiş bir şəkildə pozuldu. Son illər ölkədə stabilliyin yaranması, gəlin güman edək ki, tədrisin ümumi keyfiyyətinə hər halda müsbət təsir edəcəkdir.

Ancaq mənim belə bir qənaətim var: yüz tələbədən heç olmasa on nəfəri ali məktəbi yüksək səviyyədə bitirirsə, bunun özü həmin sahənin inkişafı üçün kifayətdir. Əlavə edim ki, burada mən kütləviliyi deyil, professional sahəni nəzərdə tuturam.

– Bir hind yazıçısının çoxdan oxuducum «Palto» adlı hekayəsində dərsləri çatdırma bilməyən varlı bir ailənin uşağına kasıb, lakin bilikli bir müəllimin dərslər deməsindən söhbət gedir. Günlərin birində soyuq olduğu üçün evin xanımı ona ərinin nimdaş paltosunu bağışlayır. Bunu bilən ata müəllimə iki aylıq əlavə pul da verir və xahiş edir ki, daha oğluna dərslər deməsin. Səbəb odur ki, şagird müəlliminin, tərbiyəçisinin atasının köhnə paltosunda olduğunu görür. Yəni bundan sonra müəllimin dediyi sözlərin yüksək təsiri olmaz. Bizdə isə tələbə ilə yeyən, içən, heç bir etik normanı gözləməyən, hər zə

danışan, tələbədən borc istəyən müəllim də var. Keçmişdə olduğu kimi, mən istəyirəm tələbə- müəllim münasibətində çox qalın pərdələr olsun. Qeyd etdiyim məsələlər barədə sizin fikriniz necədir. Bir də deyəsəniz, Azərbaycanda «Palto» hekayəsində təsvir edilən ailələr varmı? Varsa, onlar sizcə azdır, ya çoxdur? Gələcəkdə valideynlərimiz o mərtəbəyə yüksələ bilərmə? Belə yollar görünürmü? Ya bəlkə tezdir?

– Mənim fikrimcə, hər bir valideyn uşaqların maraq dairəsindən, mənimsəmə səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif təhsil formalarını müstəqil seçməlidir. Vəziyyətə müvafiq olaraq təhsilin gedişində həmin formaları dəyişdirmək də olar. Lakin mən təəssüf edirəm ki, imkanlı ailələrin çoxu uşağına yaxşı təhsil vermək əvəzinə cürbəcür yollarla onu ali məktəblərə qəbul etdirmək, yaxşı, gəlirli işə qoymaq üzərində daha çox düşünür. Yəni övlad valideynin yadına orta məktəbi bitirəndə, ali məktəbi bitirib iş axtaranda, semestr imtahanlarından kəsiləndə düşür... Uşağına yaxşı təhsil verməyə çalışan valideynlərin isə çox zaman buna maddi imkanı olmur.

Sualınızın birinci tərəfinə gəldikdə isə mən müəllimlə tələbə arasında möhkəm pərdənin olmasının deyil, normal pedaqoji- mənəvi münasibətin olmasının tərəfdarıyam. Ancaq, şübhəsiz ki, müəllim tələbəsindən borc ala bilməz, lakin tələbəsinə «borc» verə bilər və ümumiyyətlə, müəllim- tələbə münasibətlərində sosial- genetik mahiyyət, geniş mənada, müəllimin tələbəyə borc verməsindən ibarətdir. Bir az köhnəlmiş fikir olmasın, müəllim tələbəsinə hər cəhətdən nümunə olmalıdır – dərstdə də, müxtəlif tədbirlərdə də, küçədə də, yeməkxanada da.

– Bilirsiniz ki, keçmiş iqtisadiyyat dağılından sonra dövlət ali məktəblərin maddi bazasının möhkəmlənməsi üçün demək olar vəsait ayıra bilmir. Belə şəraitdə özəl ali məktəblər baş alıb gedir. Sizcə, bu, ali təhsilə marağı azaltmır ki? Yaxud özəl ali məktəblərə münasibətiniz?

– Özəl ali məktəblərin geniş yayılması dövrün tələbəidir. Bu ali təhsilə marağın azalmasının deyil, əksinə, artmasının nəticəsidir. Çox yaxşı olardı ki, cəmiyyətimizdə gəncliyin ali təhsilə olan marağını bu sahədə çalışanlar spekulativ istiqamətə yönəltməsinlər. Özəl ali məktəblərin öz kadrları

yetişsin, elə kadrlar ki, onlar dövlət məktəblərindəki müəllimlərlə rəqabətə girə bilsinlər. Yoxsa hərə bir tərəfdə məktəb açıb «hüquqşünas», «həkim» hazırlayacaqsa, vay bizim halımıza.

– Bir neçə ildir ki, dekansınız. Həmçinin tələbə qəbulu artıq test üsulu ilə keçirilir. Necə deyərlər, siz o tələbələrə də, bu tələbələrə də görübsünüz. Onların bilik keyfiyyəti barədə nə deyə bilərsiniz? Testin bu günü, sabahı, sizcə, necə görünür?

– Mən qəbul imtahanlarının köhnə qaydada və ya testlə keçirilməsi arasında heç bir prinsipial fərq görmürəm. Oxuyan onda da oxuyurdu, indi də oxuyur. Onda da səviyyəli tələbələrlə səviyyəsiz tələbələr nisbətdə idisə, indi də o cürdür. Millətin ümumi elmi- mədəni səviyyəsi necədirsə, hər hansı imtahan formasından asılı olmayaraq qəbul olunan tələbələrin səviyyəsi ona müvafiq olacaqdır. Lakin bu bir həqiqətdir ki, əgər obyektivlik gözlənilsə, qəbul imtahanlarının köhnə qaydada götürülməsi tələbələrin daha uğurla seçilməsi üçün münasibdir. Test imtahanı çox zaman faktları bilən, lakin mühakimə qabiliyyəti lazımi səviyyədə olmayan gənclərin qəbuluna səbəb olur. Və biz bunu elə birinci kursdacı hiss edirik.

Mənə belə gəlir ki, qəbul imtahanlarının testlə keçirilib- keçirilməməsi məsələsi üzərində işin gedişi ilə əlaqədar olaraq hələ bir müddət də düşünmək lazımdır. Və mənim bildiyimə görə, test məsələsi son zamanlar Türkiyədə bir sıra müzakirələrin obyektinə olmaqdadır. Ona qarşı kəskin tənqidi mövqe tutanların sayı burada da, yəni Türkiyədə get- gedə artır.

– 40-cı illərdə professor Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı, Cəfərp Xəndan kimi müəllimlər dərin bilik sahibləri olmaqla yanaşı, həm də gözəl, mahir natiqliq istedadına, mühazirələri ilə tələbələrə ovsunlamaq gücünə malik idilər. Yadımdadır, Mikayıl Rəfili qədim Azərbaycan ədəbiyyatından mühazirəyə insan, həyat, məhəbbət, ölüm anlayışlarının izahı ilə başlayıb, elə təsirli danışdı ki, göz yaşlarımı saxlaya bilmədim. Öyrənmişəm, həmin müəllimlərdən birinin də dərsinin lent yazısı nəsilərə nümunə üçün saxlanmayıb. Buna necə baxırsınız? Bu vacibdir mi?

– Bu vacib idi. Özü də çox vacib idi. Lakin bizə təskinlik verən odur ki, həmin professorların nitqi onların istedadlı tələbələrinin – bugünkü ali məktəb müəllimlərinin çoxunun yaddaşında qalıb. Məsələn, Pənah Xəlilov, Tofiq Hacıyev, Təhsin Mütəllibov, Xalid Əlimirzəyev kimi müəllimlərimiz həmin görkəmli müəllim- natiqlərin təcrübəsini bu və ya digər şəkildə davam etdirirlər. Lakin çox təəssüf ki, heç olurun da öz mühazirələrini lentə yazdırmaq marağı yoxdur.

– Ali təhsillə bağlı sizi daha hansı problemlər narahat edir?

– Ali təhsillə bağlı problemlərin bir hissəsinə mənə elə gəlir ki, kifayət qədər ətraflı toxunduq. Problemlər isə çoxdur və təbii ki, hamısı ilə bağlı fikir söyləmək məsuliyyətini mən öz üzərimə götürə bilmərəm. Ancaq onu deyə bilərəm ki, Azərbaycan ali təhsil sistemində bu gün keçid dövrüdür – biz köhnə, o qədər də uğursuz olmayan, yaxşı bələd olduğumuz formadan yenisinə keçirik. Yeni təhsil sistemi isə çoxlu saydı suallar doğurur və doğuracaqdır.

1997

Cavad Cavadlı

DİLÇİLİYƏ DƏYƏRLİ HƏDİYYƏ

Aydın Məmmədovun «Türk samitləri: anlaut və kombinatorika». («Elm», 1985) adı ilə rus dilində buraxılmış kitabı türk fonologiyasının təkamülündə samit səslərin təbiətində gedən dəyişmələrdən bəhs edir. Əsərdə əsas etibarilə tarixi müqayisəli və tarixi psixoloji matedlardan istifadə olunur, lakin yeri gəldikcə bəzi məsələlər struktur, statistik, distributiv təhlil gedişində izah edilir. Müəllif fonoloji hadisələrin dialektikasını açmağa çalışdığından statik məmentlərdən çox, keçid məqamlarına diqqəti çəkir, nəticədə sözün həqiqi mənasında diaxron vəziyyət araşdırılmış olur. Sinxron hadisələrin mexaniki məcmusu diaxroniya kimi təqdim edilmir.

Kitabın birinci fəslə «Türk dilləri samitlərinin tarixi- müqayisəli öyrənilməsinin nəzəri məsələləri» adlanır. Öncə, burada müəllif dilin xarakterik əlamətlərini nəzərdən keçirir; həmin əlamətlər, onun fikrincə, 1) dil sistemi, 2) dil norması və 3) dil fəaliyyətindən ibarətdir ki, sonuncusu müəllifin şərhində kifayət qədər orijinal anlayış sayıla bilər.

Birinci fəsildə fonem anlayışına müəllifin münasibəti də maraqlıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, müasir fonoloji nəzəriyyələr fonemin diaxron açımını verməyə hazır deyil. Ona görə də A.Məmmədov fonem anlayışının tarixi

şərhinə yuxarıda qeyd etdiyimiz, dilin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, üç baxımdan yanaşmağı təklif edir: 1) nitq, 2) dil fəaliyyəti və 3) dil sistemi baxımından (səh. 9). Sonrakı şərhlərin nəticələri də göstərir ki, həmin baxış fonoloji sistemi təkamüldə götürməyə həqiqətən imkan verir, - ümumən müvəffəqiyyətlidir.

İnkişaf prosesində dildaxili və dilxarici amillərin münasibəti, sistemin təzyiqi ilə fərdi meyillərin rezonansı (məsələn, bir sıra türk dillərində f səsinin mənimsənilməsi bu cür baş verir), «nitq- dil fəaliyyəti – dil sistemi» istiqamətində normativləşmə, həmin fəsildə ardıcıl şəkildə izah olunur. Nəticə bundan ibarətdir ki, dilin təkamülü – dil bütövünün müxtəlif yönələrinin ünsiyyət prosesindəki qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsidir; bu, bir daha sübut edir ki, dilin sistemi, funksionallığı (dil fəaliyyəti) və materiyası (nitq) vəhdətdə mövcuddur (səh. 18).

Fonetik dəyişmələrin morfoloji variantların təşəkkülünə səbəb olması səviyyələrarası əlaqələrin bir formasını təşkil edir. Əslində, həmin əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi diaxronik tədqiqatın vəzifəsinə daxildir, çünki sistemin inkişafı sistem komponentləri arasındakı mürəkkəb münasibətlərin inkişafını da ehtiva edir. Ona görə də tədqiqatın nəzəri məsələlərdən bəhs edilən birinci fəslində fonoloji- morfoloji səviyyələr arasındakı diaxronik keçidlərin ümumi prinsipləri barədə fakt həqiqətinə söykənən lazımi qənaətlərin verilməsi diqqəti cəlb etməyə bilməz.

Türk dillərinin fonoloji sisteminin tarixi inkişafını araşdırarkən çətinlik törədən cəhətlərdən biri müxtəlif dil qrupları, dillər və dialektlərdə fərqli xüsusiyyətlərin mövcudluğudur. Müəllif həmin fərqlərin müəyyənləşməsində türkdilli qruplaşmaların (oğuz, qıpçaq, bulqar və s.) dil əlaqələrinin (İran, Dağıstan dilləri və s.) «nostratik» fonun mövqeyini incələməyi əhəmiyyətli hadisə sayır.

Beləliklə, aydın olur ki, türk samitlərinin nəzərdə tutulan baxımlardan tədqiqi üçün tədqiqatçının əlində kifayət qədər aydın metod qənaəti var. Həm də bu, materiala kənardan tətbiq edilmir, əksinə, onun xarakterindən gəlir. Ümumən, kitabın birinci fəslində verilmiş elmi- metodiki mülahizələr türk

dilləri fonologiyasına dair gələcək tədqiqatlar üçün müəyyən polemika materialı verməklə, həm də nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Hər şeydən öncə, tarixi- müqayisəli və tipoloji metodları dialektik vəhdətdə diaxronik tədqiqatların mərkəzinə qoymaq cəhdi var ki, bu cəhdin nə qədər məhsuldar olması müəllifin faktları optimal səviyyədə xronoloji şərhindən də görünür.

«Türk samit anlautu problemi» adlanan ikinci fəsildə təhlil yenə əsasən nəzəri istiqamətdə gedir, ümumiləşdirmə üçün kifayət edəcək qədər misal nəzərdən keçirilir: «Türk dillərində samitlərin kombinatorikası (qovuşması) və fonetika ilə qrammatikanın qarşılıqlı əlaqəsi problemi» adlı üçüncü fəsildə isə faktların kəmiyyəti nəzəri cəlb edir ki, bu, konkret vəziyyətdə tədqiqatın induktiv xarakterindən irəli gəlir.

İkinci fəsildə qoyulan problemlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq iki paraqraf verilmişdir; birinci paraqrafta labial, ikincidə dental samitlərin anlautdakı təkamül tarixindən bəhs edilir.

Labial samitlərin türk dillərindəki tarixi mövqeyi tipoloji baxımdan araşdırılır. Sistem daxilində karlaşma, spirantlaşma və sonorlaşma meyilləri nəticəsində fonoloji qarşılaşmaların (b- p; b- v; b- m) meydana çıxması göstərilir; bu həm də fonemlər sistemində simmetrikiyə dilin təbii cəhdi kimi də izah olunur. Yəni anlautda müstəqil labial samit fonemlərin təşəkkülündən öncə, həmin samitləri yetirən şərait təşəkkül tapır ki, bu, müəllifin birinci fəsildə qeyd etdiyi kimi, dilin üç xarakterik əlamətinin kəsişdiyi nöqtədə mümkündür. Nəhayət, labial konsonant anlautun aşağıdakı əsas funksional tipləri olduğu göstərilir: p; p/b; b; v; m (səh. 69- 70).

İkinci paraqrafta dental samitlərin anlautdakı tarixi pratürk samit anlautun kar, yaxud cingiltili olması probleminin təhlili fonunda nəzərdən keçirilir. Müəllifin fikrincə, anlautda kar, yaxud cingiltili samitlərin ilkinliyi məsələsi türk dillərində heca vurğusunun xarakterində gedən dəyişmələrin tədqiqi vasitəsilə həll edilməlidir; bu isə kitabda dolayısı ilə türk- şumer paralellərinin verdiyi material əsasında izah olunur. Göstərilir ki, şumer dili üçün xarakterik olaraq, kar və cingiltili anlautların qarşı- qarşıya qoyulması (k- q) türk zəminində kar tayın xeyrinəneytrallaşır, nəticədə müxtəlif köklərə

gətirən əsasların genetik qohumluğu təəssüratı meydana çıxır (səh. 103). A.Məmmədovun belə bir fikri inandırıcı və məntiqlidir ki, samitlərin hələ protürkdə mövcud olan «güclü- zəif» deyə qarşılaşdırılması sonralar təbii surətdə «kar- cingiltili» şəklində qarşılaşdırmaya keçir; bəzi türk dillərində bu proses indi də davam etməkdədir.

Müəllif göstərir ki, təkhecalıların polisintetik birləşməsi mərhələsində mənə fərqləndirici vəzifəni əsasən heca tonları yerinə yetirmişdir. Onların izləri o türk dillərində saxlanmışdır ki, burada söz əvvəlində gələn güclü (kar) və zəif (cingiltili) samitlərin diferensiasiyası müşahidə edilir. (səh. 111-112).

Üçüncü fəsil zəngin dil faktları üzərində müəllifin aparmış olduğu ağır zəhmət tələb edən statistik təhlillər, təsnif və lokal ümumiləşdirmələrdən ibarətdir.

Samitlərin kombinator təhlili gedişində fonetik hadisələrin (assimilyasiya, dissimilyasiya və s.) tarixi rolu diqqətlə araşdırılır. Müəllif fonetik dəyişmələrin morfoloji sistemdə yaratdığı çevrilişlərə aid konkret halları nəzərdən keçirməklə (məsələn, - lar... - dar... - tar... - nar... - zar kəmiyyət kateqoriyası əlamətləri), əslində, türk morfonologiyasının material bazasını genişləndirmiş olur. Ümumən, A.Məmmədovun düzgün qənaətinə görə, fonetik və morfoloji səviyyələrin əlaqəsi aqqlütinativ quruluşun təbiətindən gəlir.

Kitabın nəticə hissəsində müəllif belə bir ümumiləşdirmə verir ki, pratürk, daha dərin – türəkəqədərki (və ya protürk deyilən) vəziyyətin davamıdır; həmin vəziyyətin mövcudluğuna qədim əlaqələrin qalığı kimi götürülən çoxlu fonetik paralellər şəhadət verir (184).

A.Məmmədov türk samit səslərinin tarixi üzərində müşahidə aparmış görkəmli tədqiqatçıların (N.K. Dmitriyev, A.N.Kononov, B.A.Serebrennikov, A.M.Şerbak, V.M.İlliç- Svitıç, N.Z.Hacıyeva, F.A. Abdullayev və b.) mülahizələrinə nüfuzlu mənbə kimi yanaşır; orijinal fikirlərini də bu bazada söyləyir. Müəllifin qənaətləri əksərən illüstrativ materialın diqtəsindən gəlir, lakin bəzən polemika gedişində realizə olunur. Məsələn, türk dillərində şəkilçinin səsə tərkibinin kökdən asılı olması barədə mövcud fikrə

(N.K.Dmitriyev) qarşı çıxan A.J.Budayevin konkret olaraq harada səhv etməsi (fonetik hadisələrlə fonoloji hadisələri qarışdırması) inandırıcı məntiqlə göstərilir (səh. 181- 182). Ümumən, A.Məmmədov istər materialın şərhində, istərsə də polemika apararkən çevik üslub nümayiş etdirir, müəllifin təhlilə cəlb etdiyi faktlar zəngindir.

Nəticə etibarilə demək lazımdır ki, A.Məmmədovun «Türk samitləri: anlaut və kombinatorika» adlı əsəri həll etdiyi və ya həllinə çalışdığı problemlərin siqlətinə görə türkoloji fikrin son illərdəki nailiyyətləri sırasına daxil olacaqdır.

1981

Tofiq Hacıyev

Nizami Cəfərov

QİYMƏTLİ TƏDRİS VƏSAİTİ

Filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Xudiyev Azərbaycan dilçiliyi sahəsində özünəməxsus mövqe tutmuş, ciddi tədqiqatçıdır. Onun, xüsusilə, Azərbaycan dili tarixinin müxtəlif dövrlərinə həsr olunmuş məqalələri, monoqrafiyaları, dərslikləri müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır.

Bu günlərdə müəllifin, indiyə qədərki araşdırmalarının yekunu olan «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1995) kitabı çapdan çıxmışdır. Bu günəcən, nəzərə alsaq ki, Azərbaycan türk ədəbi dili tarixini, ümumiyyətlə, əhatə edən bütöv bir kitabımız yox, idi, onda N.Xudiyevin gördüyü işin əhəmiyyətini təsəvvür etmək o qədər də çətin olmaz.

Əslində dərslik kimi nəzərdə tutulmuş, lakin məzmunca monoqrafik səciyyə daşıyan kitabın girişində qeyd olunur ki, Azərbaycan türk dili tarixçiliyi 30- 50- ci, 60- 80- ci və 90- cı illər olmaqla üç inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Müəllif birinci mərhələni Ə.Dəmirçizadə, ikinci mərhələni T.Hacıyev mərhələsi sayır, üçüncü mərhələ isə görünür, hələ öz aparıcı

tədqiqatçısını tapmadığına görə, bir növ «adsız» qalmışdır... Ancaq biz güman edirik ki, haqqında söhbət gedən sahə üzrə bu cür ciddi tədqiqatların meydana çıxdığı mərhələ də «adsız» qalmayacaq. Və N.Xudiyevin kitabı həmin mərhələnin dəyərli işlərindən biridir.

Hər şeydən əvvəl, kitab öncəki mərhələlər üçün xarakterik olmayan bir metodologiya əsasında yazılmışdır ki, bu, «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini ümumtürk mühitində (kontekstində) öyrənməkdən ibarətdir». Müəllif bu məsələ ilə əlaqədar yazır: «Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dedikdə həm diferensiasiya (Azərbaycan türkcəsinin ümumi türkcədən «ayrılması»), həm də inteqrasiya («yerli» qıpçaq və «gəlmə» oğuz tayfa dillərinin «birləşməsi») prosesi, daha doğrusu, həmin proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulur».

Azərbaycan dilinin (ümumxalq dilinin) və Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülünə həsr olunmuş birinci fəsil diqqəti xüsusilə çəkir, çünki bu fəsildə L.N.Qumilyov, Ə.Cəfəroğlu, Ə.Dəmirçizadə, İ.M.Dyekonov, Q.A.Məlikişvili, İ.Q.Əliyev, Ə.S.Sumbatzadə, Y.Yusifov, K.Q.Əliyev, T.Hacıyev, Q.A.Qeybullayev, F.Məmmədova, S.Əliyarov, A.Məmmədov kimi sözün geniş mənasında tarixçilərin müxtəlif mülahizələrini saf- çürük edərək həm mövcud faktlara, həm də «dialektik məntiqə» uyğun gələn qənaətlərini elan edir. Faktların ümumiyyətlə azlığı (tarixin dərinliklərində udulması), məsələyə yanaşma metodologiyalarının müxtəlifliyi və s. həmin qənaətlərin heç də həmişə mübahisəsiz qəbul edilməsinə imkan verməsədə, müəllif öz mövqeyini kifayət qədər elmi şəkildə əsaslandırmağa çalışmışdır.

Kitabda göstərilir ki, ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixi aşağıdakı dövrlərdən keçmişdir: 1) ən qədim zamanlardan e.ə. I minilliyin ortalarına qədər (geniş miqyaslı etnolinqvistik münasibətlər, türk- Altay mənşəli etnosların ilkin konsolidasiyası dövrü), 2) e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın əvvəllərinə qədər (türk mənşəli etnosların Azərbaycanda güclənməsi və ictimai- siyasi nüfuz qazanması dövrü) və 3) eramızın əvvəllərindən VII əsrə qədər (ümumxalq Azərbaycan türkcəsinin faktiki olaraq müəyyənləşməsi dövrü), Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülünün ilk dövrünü isə müəllif ümumxalq Azərbaycan türkcəsinin, demək olar ki, son dövrünə aid edir (III- V

əsrlərdən VII- VIII əsrlərə qədər), bundan sonra XI- XIII əsrlərə qədər davam edən ikinci dövr gəlir. N.Xudiyevin qənaətinə görə, Azərbaycan türk ədəbi dili birinci dövrdə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış hun- qıpçaq türklərinin, ikinci dövrdə isə bu əraziyə Türküstandan gələn oğuz- səlcuq türklərinin etnolinqvistik üstünlüyü şəraitində təşəkkül tapıb müəyyənləşmişdir.

Kitabın ikinci fəslində Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü aradırlır; həmin dövrü, ənənəvi qayda üzrə, iki mərhələyə bölən (I mərhələ- XIII- XIV, II mərhələ XV- XVI əsrləri əhatə edir) müəllif həm norma, həm də üslub baxımından geniş şərh verməklə yanaşı, dövrün böyük söz ustaları İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzulinin dilinə ayrıca oçerklər həsr etmişdir.

Üçüncü fəsil isə ədəbi dilin milli dil əsasında formalaşması və inkişafından bəhs edir – burada tədqiqatçı ümumtürkoloji məzmunlu milliləşmə problemini araşdırmış, yeni Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülünün ictimai- siyasi, mədəni- linqvistik məsələləri üzərində dayanaraq həmin prosesin normativ tərəflərini funksional tərəfləri ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil etməyə çalışmış, ədəbi dilin demokratikləşməsi məsələsindən danışmışdır. M.Əmani, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif və «Şəhriyar»ın dil- üslubu xüsusi olaraq məhz ümumi demokratikləşmə, milliləşmə tendensiyasının hadisəsi kimi təqdim olunmuş, XVII- XVIII əsrlərdə funksional üslubların yenidən diferensiasiyasının mənzərəsi verilmişdir.

Sonrakı mərhələlərin fəal dil- üslub proseslərinin tarixi məzmununu, dialektikasını müəyyənləşdirməyə çalışan müəllif zəngin faktlar əsasında təhili aparmış, M.F.Axundovun dili və ədəbi dil barədəki görüşləri üzərində dayanmış, XX əsrin əvvəllərindəki mürəkkəb dil mübarizələrini ümumi şəkildə şərh etmişdir. Əsrimizin 20- 30- cu illərindən sonra ədəbi dilin normasında və funksional üslublarında özünü göstərən həm qanunauyğun, həm də təsadüfi hadisələr barəsində isə ayrıca bəhs olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, həm monoqrafik bir tədqiqat, həm də mükəmməl bir dərslik kimi müəllifinə böyük şöhrət qazandıracaq kitabda mübahisə doğuracaq məqamların olması da təbiidir. Məsələn, bizim fikrimizcə, yaxşı

olardı ki, N.Xudiyevkitabın adını «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» deyil, «Azərbaycan türk ədəbi dili tarixi» qoyaydı. Xüsusi bir «Nəticə»yə də ehtiyac duyulur. M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, S.Vurğun kimi böyük söz ustalarının dilinə ayrıca oçerklər həsr olunsa idi, daha yaxşı olardı və s.

Biz əminik ki, müəllif bu kitab üzərindəki işini dayandırmayacaq, onu daha da təkmilləşdirib filoloqlarımızın stolüstü kitabına çevirəcəkdir.

1995

Vaqif Aslanov

Nizami Cəfərov

ƏDƏBİ DİLİN TARİXİNƏ DAİR

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin sistemli tədqiqi mərhum professor Ə.Dəmirçizadənin adı ilə bağlıdır. Doğrudur, Ə.Dəmirçizadəyə qədər də bu sahədə müəyyən işlər görülmüşdür, lakin kifayət dərəcədə ardıcıl olmamışdır. Ə.Dəmirçizadədən sonra Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilimizin tarixi problemlərinin həllində T.Hacıyev xüsusilə fərqlənir. Haqqında bəhs olunan «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (II hissə, «Maarif», 1987) kitabı da müəllifin qeyd edilən istiqamətdə apardığı tədqiqlərin davamı kimi diqqəti cəlb edir.

T.Hacıyevin haqqında bəhs edilən kitabında ədəbi dilin üç mərhələsi əhatə olunur: XIX əsr, XX əsrin əvvəlləri, sovet dövrü.

Kitabda XIX əsrdə ictimai- siyasi, iqtisadi və ədəbi- mədəni şərait barəsində yığcam qeydlərdən sonra elmi- dilçilik mühiti, xüsusilə

M.Kazımbəyin fəaliyyəti nəzərdən keçirilir, M.F.Axundovun ədəbi dilə verdiyi tələblər təhlilə cəlb edilir. Müəllif göstərir ki, ədəbi dilin XVII əsrdən müəyyənləşən norması XIX əsrdə də davam edir: «fonetik- tələffüz, morfoloji və sintaktik normalar, bir tərəfdən, XVII- XVIII əsrlər mərhələsinə, digər tərəfdən, sonrakı, XIX əsr mərhələsinə uyğundur» (səh. 22). XIX əsrdə ədəbi dilin müxtəlif səviyələr üzrə norma özünəməxsusluğu faktları da qeyd olunan mülahizənin doğruluğunu təsdiq edir. (bax: səh. 22- 34). Ədəbi dildə normativlik göstəricilərini müəyyənləşdirdikdən sonra müəllif anomaliyalara diqqət yetirir, «aparıcı meylədən kənara çıxan» qrammatik xarakterli nitq təzahürlərindən danışır. T.Hacıyev XIX əsri eyni zamanda ədəbi dil üslublarının yenidən təşkili mərhələsi kimi qiymətləndirir. O, XIX əsrdə üslubların yenidən təşkilinin müxtəlif səbəblərini göstərir (bax: səh. 82); fikrimizcə, bunlardan biri məsələnin mahiyyətini xüsusilə dərinlən açıq: bu, «klassik ənənələrin yaradıcı şəkildə mənimsənilib müasirləşdirilməsi», başqa sözlə, «ənənəyə doğma kimi yox, qida mənbələrindən biri kimi yanaşılması faktından ibarətdir. Ənənəvi üslublar – klassik- kitab və folklor- danışmaq üslubları hələ fəaliyyət göstərsə də, ədəbi dilə aşağıdakı funksional üslublar işə başlayır: bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisist üslub. Tədqiqatçı haqlı olaraq qeyd edir ki, bu üslubların hamısı heç də eyni səviyyədə deyildi.

Bədii üslub aparıcı olduğu üçün müəllif onun üzərində xüsusilə dayanır, ədəbi janrların artması ilə əlaqədar meydana çıxan ifadə özünəməxsusluqlarını nəzərdən keçirir. Satirik ifadə tərzinin XIX əsrdəki mövqeyi doğru olaraq bu cür qiymətləndirilir: «Satira dili bədii üslubun səviyələrinin – fonetik- tələffüz, leksik- frazeoloji və morfoloji- sintaktik qatlarının normaca müəyyənləşməsində həlledici iş görür; satirik nitqin aşılacağı norma bədii üslubun vasitəsilə, onun aparıcılığı və kütləvililiyi sayəsində, bütünlüklə ədəbi dil səviyyəsini əhatə edir» (səh. 91).

M.F.Axundovun dili kitabda müxtəlif cəhətlərdən tədqiq edilir; onun bədii dilinə isə müstəqil oçerk həsr olunmuş, məşhur yazıçı və dahi mütəfəkkirin bədii əsərlərinin dalinin kifayət qədər sistemli şərh verilmişdir. M.F.Axundovun ədəbi- bədii dil sahəsindəki xidməti, hər şeydən əvvəl, obrazı

həyatdakı insan kimi danışdırması baxımından səciyyələndirilir. Müəllifin dərin inamınca, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bütün üslubları onun bədii dilinin işığında müəyyənləşir; fikrimizcə, belə bir mülahizə söyləməklə müəllif tamamilə haqlıdır.

XIX əsrdə elmi üslubun səciyyəsi M.F.Axundovun «Kəmalüddövlə məktubları», H.S.Əbdülhəmidin «Şəki xanları və onların nəsiləri», K.A. Fatehin «Şəki xanlarının müxtəsər tarixi», M.Əfşarın «Fənni- sərfi- türki» əsərlərinin, eləcə də H.Zərdabinin kənd təsərrüfatına dair məqalələrinin dil materialına istinadən tədqiq olunur. Mənbələrin bu cür məhdud həcmdə götürülməsi, görünür, müəllifin ümumiləşdirmə cəhdi ilə bağlıdır, təhlilə cəlb edilən mənbələr onsuz da elmi üslubu keyfiyyətcə müəyyənləşdirməyə bəs edir. Burasını da deyək ki, tədqiqat prosesində müəllif «Kəmalüddövlə məktubları»nda M.F.Axundov üslubunun ənənə ilə müasirlik arasında tərəddüd etdiyini göstərdikdən sonra əlavə edir ki, XIX əsrdə yaranmış başqa elmi əsərlərin dili semantik vüsətinə, fəlsəfi tutum və məzmununa görə «Kəmalüddövlə məktubları» səviyyəsinə qalxmasa da, öz xəlqiliyi, folklor-danışıq dilinə məxsus nəsr- təhkiyə tərzinə görə fərqlənir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində sovet dövrünə qədər funksional «üslublar sistemində leksik- qrammatik cəhətdən ögey görünən» rəsmi üslub XIX əsrdə ictimai- siyasi şəraitin təkidi nəticəsində daha da genişlənir. Müəllif, M.Ə.Vəzirovun «Uçebnik tatarsko- aderbeydjanskoqo nareçiya» kitabında verilmiş sənəd formalarının dil- üslub xüsusiyyətlərini araşdırmaqla, habelə başqa nümunələr əsasında rəsmi üslubun statusunu müəyyənləşdirir və göstərir ki, «sənəd dili- rəsmi üslub Azərbaycan dili tarixində heç vaxt ədəbi dilin səviyyəsini əks etdirməyib» (səh. 156).

XIX əsrin son rübündə yaranan publisist üslub bilavasitə «Əkinçi» qəzetinin dili ilə bağlıdır. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, müəllif kitabda «Publisist üslub» başlığı ilə «Əkinçi»nin dili» başlığını eyni yerdə, başqa sözlə desək, «Publisist üslub. «Əkinçi»nin dili» şəklində vermişdir. Publisist üslubun – «Əkinçi»nin dilinin xəlqiliyi, səlisliliyi, kamilliyi və kütləvililiyi, müəllifin haqlı olaraq təsdiq etdiyi kimi, Q.Zakirin mənzum hekayələrinin dili,

M.F.Axundovun nəsr dili ilə bağlıdır (bax: səh. 158). Kitabda «Əkinçi» qəzetinin dili konkret misallar əsasında şərh edilir və ədəbi dilin kütləviləşməsində publisist üslubun rolu əsaslandırılır.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin əvziyyəti haqqında danışmazdan əvvəl T.Hacıyev milli dilin təşəkkülü məsələsinə toxunur, yeri gəlmişkən göstərək ki, müəllif vaxtilə milli dilin təşəkkülünü, prinsip etibarilə, XX əsrin əvvəllərinə aid edirdi (bax: XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dili, «Maarif», 1978). Haqqında danışdığımız kitabda isə T.Hacıyev ədəbi dilin milliləşməsi prosesinin XVII əsrdən başladığını və Azərbaycan milli dilinin millətin formalaşmasını qabaqladığı fikrini irəli sürürdü.

XX əsrin əvvəllərində milli ədəbi dilin inkişafında keyfiyyətə fərqli mərhələ başlayır. Daha dəqiq desək, milli dil məsələsi siyasi məsələ səviyyəsinə qaldırılıb ictimai müzakirə obyektinə çevrilir. N.Nərimanov, Ö.F.Nemanzadə, Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə. Ə.Hüseynzadə bu müzakirələrdə fəal iştirak edirlər. Ədəbi dil normasına münasibətdə bir- birinə qarşı duran cəbhələr meydana çıxır. XX əsrin əvvəllərində ədəbi dili Azərbaycan milli ədəbi dilinin yeni mərhələsi adlandıran T.Hacıyev bu fəsildə aşağıdakı polemik məsələlərə toxunur: milli ədəbi dilin dialekt əsası və milli ədəbi dilin cənub qolu məsələsi. Birinci məsələ ilə əlaqədar olaraq müəllif təsdiq edir ki, milli ədəbi dilin norması yazılı ədəbi dilin ənənəvi xüsusiyyətləri ilə müasir ümumdənışıq faktlarının qovuşması nəticəsində müəyyənləşir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakı dialektinin ədəbi dilə təsiri güclənir, qarışıq dialekt kimi çıxış edir, bu isə, əslində, dialektfövrü faktların güclənməsi deməkdir. İkinci məsələdə müəllifin mövqeyi belədir: XIX əsrdən «cənub norması özü üçün istinadgah dialekti seçir, öz koynesi ilə fəaliyyət göstərir» (səh.201), fars dilinin vasitəçi rolu davam edir.

Hər iki məsələ ilə əlaqədar, müəlliflə polemika aparmaq olar, lakin bir cəhət aydındır ki, dilçiliyimizin hazırki inkişafı səviyyəsində hamını qənaətləndirə biləcək təkzibolunmaz elmi müddəalar əsasında obyektiv bir fikir demək çətindir. Geniş elmi izah və xüsusi tədqiqat tələb edən bu

məsələlər, görünür, gələcəkdə daha dərinlən araşdırılacaq və subyektiv ünsürlərdən təmizlənəcəkdir.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin norma göstəriciləri funksional üslub təzahürlərinə diferensiasiya olunmuş şəkildə nəzərdən keçirilir; aşağıdakı üslubların mövcud olduğu göstərilir: bədii üslub, publisist üslub, elmi üslub, şəriət üslubu, rəsmi- epistoluar üslub.

XIX əsrdən fərqli olaraq XX əsrin əvvəllərində publisist üslubun rolu artır, (mətbuat imkanları çoxalır, mitinqlər keçirilir və s.) müəllifin müşahidəsinə görə, publisist üslub daxilində də diferensiasiasma gedir; nəticədə, siyasi- publisist ifadə tərzləri formalaşır. Doğru olaraq göstərildiyi kimi, elmi üslub bədii, eləcə də publisist üslublarla kontaktda mövcud olur, ona görə ki, «elmi üslubu formalaşdıran şəxsiyyətlər eyni zamanda bədii və publisist üslubun görkəmli nümayəndələridir» (səh. 241).

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilindən bəhs edərkən T.Hacıyev diqqətini aşağıdakı məsələlərə yönəldir: əlifba məsələsi, imla məsələsi, termin məsələsi.

1926- cı ildə Bakıda keçirilən I türkoloji qurultayın qərarları işığında müəllif, qeyd olunan məsələlərin həlli yollarını nəzərdən keçirir. Sosializ quruculuğu gedişində ədəbi dildə istər struktur- norma, istərsə də funksional- üslubi istiqamətdə baş verən irəliləyiş izlənilir; əsrin 20- 30- cu illərində ədəbi dil ilə bağlı məsələlər, dilin vəziyyəti müfəssəl təhlil olunur. T.Hacıyevin fikrincə, XX əsrin 30- cu illərindən Azərbaycan ədəbi dili qərarlaşır ki, bu, artıq ədəbi dil tarixinin mövzusu deyil (bax: «Azərbaycan ədəbi dili tarixi», ADU- nun nəşri, 1976). Qeyd edək ki, sovet dövrü ədəbi dilinin bütöv bir mərhələ kimi tədqiqi cəhdləri də var. (bax: «Azərbaycan ədəbi dili tarixi». III c., Azərbaycan SSR Ea nəşri, 1985; N.Xudiyev. «Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı». (Sovet dövrü), API- nin nəşri, 1986).

Müəllif bütün kitab boyu belə doğru bir müddəanı əsaslandırır ki, ədəbi dil öz inkişafının bütün mərhələlərində xalq danışığı dili ilə bağlı olur, eyni zamanda bu bağlılıq, yəni ədəbi dilin xalq dilinə münasibəti əsasən bədii üslubla tənzim edilir. Kitabda bu cür ümumiləşdirmələrə, yığcamlığa meyl

güclüdür, - bu da kitabın tək cə ali məktəblərimiz üçün dərslik kimi yazılmasından irəli gəlir, həm də T.Hacıyevin ifadə, elmi mühakimə tərzilə bağlıdır.

1987

Vaqif Aslanov

Nizami Cəfərov

TƏDQIQAT DAVAM EDİR...

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən, fikrin ifadəsi, ünsiyyətin yaranması üçün əsas vahid olan söz müxtəlif istiqamətdə (leksikoqrafik, fəlsəfi, məntiqi) elm tarixində çoxdan öyrənilməyə başlanıb. Lakin sözün və dilin canını təşkil edən, xalqın tarixini, dünyagörüşünü, etik, estetik münasibətlərini özünəməxsus şəkildə qoruyub saxlayan, yaşadan mənə, problem kimi dünya dilçiliyində sistemli şəkildə XX əsrin əvvəllərindən araşdırma obyektinə çevrilib. Ayrı-ayrı monoqrafik tədqiqatlar istisna edilsə, türkologiyada sözün məzmun

planına dair müasir dilçiliyin tələbləri səviyyəsində, ümumi dil materialını əhatə edə biləcək bir araşdırma yoxdur.

Azərbaycan sözünün məzmun planının araşdırılması müasir filologiyamızın mühüm problemlərindən birinə çevrilməkdədir; formal təhlil əvəzinə, dil faktlarının daxili müəyyənliyinin şərhinə üstünlük verilir, məna aspekti mühüm cəhət kimi nəzərdə tutulur. Azərbaycan SSR EA Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış «Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası» (oçerklər) adlı kitab da (redaktoru Z.Budaqovadır) məhz bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Burada bir sıra leksik- semantik kateqoriyaların sistemli şərhini verilmişdir.

Bəzi araşdırmalardan fərqli olaraq, həmin əsər təkcə dilçilikdəki nəzəri mülahizələrin Azərbaycan dili faktları əsasında izahını vermir, həm də müəlliflərin bir sıra uğurlu qənaətlərini əks etdirməklə, polemikaya geniş meydan açır.

Girişdə bir- biri ilə bağlı olan üç problem əhatə edilir: semasiologiya elminin predmeti (Q.Cəfərov); leksik semantikanın bəzi metodoloji məsələləri (A.Ələkbərov); sözlər arasında məna və şəkilcə münasibətlər (Y.V.Pines).

Əslində, həmin problemlərin təhlili gedəndə semasiologiya elminin nəzəri məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilir, müxtəlif mübahisəli fikirlər barəsində məlumat verilir. Həm də burada Azərbaycan dili materiallarından danışılacağı irəlicədən nəzərə alınır, spesifik cəhətlərə ayrıca yanaşmaq zərurəti unudulmur.

Əlbəttə, kitabın giriş bölməsində semasiologiyada gedən bütün nəzəri mübahisələrin xarakterini açıb göstərmək planlaşdırılmamışdır. Və buna ehtiyac da görünmür. O məsələlər birinci növbədə izah olunur ki, nəzəri ümumiləşdirmələrin əsasını təşkil edir və elmi fikrə müəyyən aydınlıq gətirir.

Kitab zəngin dil faktları əsasında yazılmışdır; düzdür, bəzi faktların izahında mübahisəli yerlər də görünür, lakin əksərən mükəmməl təhlil verilmişdir. Dil materialının seçimində sinxron prinsip gözlənilmir, yəni müasir faktlara üstünlük verilir; tarixə ancaq zəruri hallarda müraciət olunur ki, bunda da məqsəd sinxroniyanın əhatəli təsvirinə şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Kitabda müəlliflərin indiyə qədər zərrə- zərrə deyilməli olan bir sıra fikirləri birdən- birə demələri təsirlidir. Fel, zərf, əvəzlik barədəki oçerklərdə həmin təsir daha çox hiss edilir.

Azərbaycan dilinin felləri həm kateqorial mənasına, həm də leksik-semantik çevikliyinə, çoxmənalılığın olduqca zənginliyinə görə nitq hissələri içərisində seçilir. Fellərdə semantik tutumun genişliyi, məzmun planının son dərəcə mücərrədliyi semasioloji təhlil və nəzəri qənaət üçün maraqlı material verir. Buna görə də kitabın nitq hissələrinin ənənəvi sırasına uyğun olmadan, fellərin semantikasi ilə başlanması qanunauyğun görünür. Elmi fikrin əsas ağırlığı, şübhəsiz, fel kateqoriyasının leksik- semantik şərhə (Z. Budaqova, A. Ələkbərov) üzərinə düşür. Müəlliflər müasir dilçiliyin uğurları səviyyəsində dayanaraq mövcud fikirləri konkret bir dilə tətbiq etməkdən başqa, həm də mübahisələrə bir aydınlıq gətirməyə çalışmış, maraqlı mülahizələr söyləmişlər.

A. Ələkbərov Azərbaycan dilində felin leksik- semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində mütəxəssis sayılır. Onun «Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası»nda verilmiş oçerkləri də yeniliyi, yüksək elmi- nəzəri səviyyəsi ilə seçilir. Araşdırıcı Azərbaycan dili fellərinin semantik yükünü zəngin faktlar fonunda aşkarlamağa çalışır, səriştəli təhlil təcrübəsi təqdim edir.

Fel kateqoriyası dilimizin etnik səciyyəsinə bütүн cəhətləri üzrə qoruyub saxlamışdır. Deməli, müəllif həmin cəhətləri öyrənərkən, əslində, dilimizin milli mahiyyəti barəsində mötəbər nəticələrə gəlir. Burada artıq, söhbət bütünlüklə Azərbaycan dili barəsində gedir.

Müasir dilçilikdə lüğət tərkibinin semasioloji aspektdə təhlilinə sistem şəklində yanaşma cəhdi getdikcə güclənir və nəzəri dilçilik bu sahədə yeni- yeni uğurlar qazanır. Bu metod hər şeydən əvvəl müxtəlif sahələrə daxil olan söz siniflərinin əlaqəli, kompleks münasibətindən üzə çıxan ayrı- ayrı semantik hadisələrin kəsişmə nöqtələrinə əsaslanmağı, məna anlayışının dildaxili amillərlə müəyyənləşən mənzərəsini müəyyən çoxluqlar fonunda təsvir etməyi tələb edir. Kitabda fellərin, sifət və isimlərin semantik xassələri, xüsusilə

çoxmənalılıq bu yöndən araşdırılır, sözün işləndiyi kontekstə, nitq şəraitinə xüsusi fikir verilir.

Azərbaycan dilçiliyində zərf, əvəzlik və say xüsusi söz qrupları kimi indiyədək ayrıca araşdırma mövzusu olmayıb. Müəyyən qüsurları olsa da, bu söz qruplarının tədqiqatına cəlb olunması, onların leksik- semantik səviyyəsi barədə nisbətən geniş danışılması da kitabın məziyyəti sayılmalıdır.

Kitabda maraq doğuran cəhətlərdən biri ənənəvi mülahizələrə münasibətdən ibarətdir; vaxtilə semasiologiya məsələlərinə də diqqət yetirmiş M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov kimi araşdırıcıların qeydlərinə bir tərəfdən tənqidi yanaşılır (Z.Budaqova, Ə.Ələkbərov...), digər tərəfdən istinad olunur (G.Rzayeva, Q.Məşədiyev, İ.Hacıyev.). Beləliklə, kitabda müxtəlif baxışların şərhinə imkan verilməsi polemik fikrin genişlənməsinə şərait yaradır. Ənənəvi mülahizələr elmi fikrin bugünkü səviyyəsində nəzərdən keçirilir, saf- çürük edilir. Əgər müxtəlif baxışlar birtərəfli qaydada redaktor təshihinə məruz qalsaydı (onsuz da dilçilikdə bu bir adətə çevrilmişdir), kitab elmi dəyərini itirmiş olardı və əvvəlki semasiologiya kitablarından az seçilərdi. Başlıcası isə, Azərbaycanda semasiologiya sahəsində meydana çıxan mübahisələrin mahiyyəti belə açıq görünməzdi, pərdələnmiş olardı.

Bizdə semasioloji fikrin ləng inkişafının bir səbəbi də elmi qənaətin həmişə dərslilər səviyyəsində məhdudlaşması ilə bağlı olmuşdur. Konkret olaraq həmin məsələyə dair indiyə qədər üç müstəqil dərslilik yazılsa da, dilimizin materialları əsasında köklü araşdırmalar aparılmamış, nəzəri ümumiləşdirmələr verilməmişdir. Semasiologiya problemləri ilə adətən təsadüfdən- təsadüfə məşğul olmuşlar.

«Oçerk»in əvvəlində leksik- semantik şərhə məhz dil səviyyəsində aparmağın metodiki üstünlüyü qeyd olunur. Fel əkateqoriyası da həmin səpgidə araşdırılır. Lakin sifət, zərf və s. barədəki fəsillərdə nitq səviyyəsi, əvəzlik və saylarda isə hətta üslubi çeviklik faktları da nəzərə alınır. Həm də sonuncu fəsillərdə materialın hansı səviyyəyə aidliyi çeşidlənmir, normativ olanla üslubi olan vəhdətdə təhlil süzgəcindən keçirilir. Əslində, bu da kitabda müxtəlif meyillərin təmsil olunması ilə bağlıdır.

Girişdə ənənəvi leksik- semantik təhlil təcrübəsinin metodiki imkanları barədə də müəyyən izahat vermək lazım idi. çünki müxtəlif meyllər təkcə terminoloji sistemə münasibətinə görə seçilmir. Fərq materiala yanaşma tərzindən başlayır, təhlilin metodu ilə müəyyənləşir.

Kitabda müxtəlif baxışlara geniş meydan verilməsi, nəticə etibarilə bir sıra qüsurların ortaya çıxmasına da səbəb olmuşdur. Məsələn, Z.Budaqova, doğru olaraq göstərir ki, «enantiosemiya» terminini ilk dəfə 1884- cü ildə V.İ.Şertsel işlətmişdir. K.Rzayeva isə həmin termini N.M.Şanskiyə (1972) istinad verir. Yaxud müasir dilçiliyin banisi F.de Sössürün adı gac «Sössür», gah da «Sösür» kimi gedir. Kitabda «idiom» (idioma), «fonem» (fonema), «morfem» (morfema) paralelliyinə də yol verilmişdir.

Bizə görə, Q.Cəfərovun məlum anlayışları ifadə etmək üçün işlətdiyi «batini struktur», «səthi struktur», Y.V.Pinesin istifadə etdiyi «işarələndirən» (bəlkə «işarələyən» daha uğurludur) terminləri mübahisəlidir. Ümumən, izahlı dilçilik lüğətimiz olmadığına görə bu sahədə böyük bir hərcmərclik hökm sürməkdədir. Qüsurlar kitabın elmi dəyərini azaltmır, çünki üzde olan məsələləri əhatə edir və səciyyəvi sayıla bilməz. «Oçerklər» istər həll etdiyi, istərsə də ətrafında mübahisə açdığı problemlərin aktuallığı ilə uğurlu araşdırmalardan sayıla bilər.

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu görüb- götürdüyünü tarix kitablarında yox, sözündə söhbətində yaşatmışdır. Ona görə də sözüümüzün məna yaddaşı bu qədər zəngin, mücərrədlik səviyyəsi bu qədər yüksəkdir. Dədə Qorqud müdrikliyi sözüməzə ruh verir, Koroğlu nərəsi həyat gətirir; məzmunun forma müəyyənliyi belə yaranır.

Əminik ki, gələcək semasioloji araşdırmalarda Azərbaycan sözünün dəyəri barədə daha məzmunlu qənaətlər olacaqdır. Azərbaycan SSR EA Dilçilik İnstitutu əməkdaşları tərəfindən görülmüş işlər də buna əsaslı təminat verir

İsmayıl Məmmədov

Nizami Cəfərov

XİLASKAR TÜRK ORDUSUNUN

BAKI ZƏFƏRİ

XX əsrin ikinci onilliyi Azərbaycan xalqının taleyinə yazıla biləcək bir sıra hadisələrlə yadda qalıb. Bunların içərisində 1918- ci ilin sentyabrın 15- də türk

qoşunlarının Bakı şəhərini bolşevik- daşnak hərbi birləşmələrinin işğalından azad etməsi xüsusilə əlamətdardır. Sovet Rusiyasından hər cür dəstək alan bolşevik- daşnak qüvvələri ciddi- cəhdlə bütün Azərbaycanı hərbi meydanına çevirərək yeni yaradılmış milli hökuməti Gəncədə boğmaq niyyətində idi. Bakı şəhəri isə strateji əhəmiyyətinə görə daha çox düşmən təzyiqləri və həmlələri ilə əhatə olunmuşdu. Belə bir mürəkkəb şəraitdə Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsinin fəalları hərbi kömək üçün Türkiyə hökumətinə müraciət etdilər. Qardaş Türkiyə isə Azərbaycanın dar günündə onun səsini səs verdi. Tezliklə Nuru Paşanın komandanlığı ilə türk qoşun hissələri Azərbaycana daxil oldu. Səylər birləşdirilərək türk- Azərbaycan hərbi qüvvələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı.

Qafqaz İslam Ordusunun yaradılmasında əsas məqsəd Bakının düşmən tapdağından azad edilməsi, Qarabağda milli hökumətin səlahiyyətlərinin bərpa edilməsi idi. bir neçə aylıq gərgin mübarizə nəticəsində Vətəni xarabazara çevirmək istəyən bolşevik- daşnak qüvvələri darmadağın edildi.

Sovet dönəmində bu tarixi hadisəyə qeyri- obyektiv qiymət verilmiş, Qafqaz İslam Ordusunun xilaskarlıq fəaliyyəti isə mürtəce hərəkətlər kimi şərh olunmuşdur. Ancaq Azərbaycan xalqı ikinci dəfə müstəqillik qazandıqdan sonra sentyabrın 15- ni – türk əsgərlərinin Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində göstərdiyi şücaəti, şərəfli mübarizə tarixini unudulmağa qoymadı. Milli varlığımız və gələcəyimiz naminə bu hadisəni hər il minnətdarlıq hissilə xatırlayırıq. Vətənin azadlığı yolunda həyatlarını qurban vermiş insanların, o cümlədən qəhrəman türk əsgərlərinin xatirəsi əziz tutulur, müxtəlif tədbirlərlə yad edilir.

Bu il də sentyabrın 7- dən başlayaraq Bakının azad olunması ilə əlaqədar müxtəlif səviyyələrdə tədbirlər keçirilir. Bununla xalqımızın keçmiş tarixi gerçəkliyi ictimaiyyətin yaddaşında bərpa olunur və əbədilik qazanır.

Türkiyə Cümhuriyyətinin Böyükəlçiliyi, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi və Tarixi Olunmuş Hərbçilərin Gəncləri Maarifləndirmə İctimai Birliyinin təşkilatçılığı ilə bir sıra tədbirlər keçirilib. 15 sentyabra dair elmi araşdırmalar

ictimaiyyətdə təqdim olunub. Milli Məclisin deputatı, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin müdiri **Nizami Cəfərov** əməkdaşımızla söhbətində dedi:

– Müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində Azərbaycan tarixi olduğu kimi yazılmağa başlandı. 1918- ci ildə Azərbaycanın, daha konkret desək, Bakının bolşevik- daşnak qüvvələrinin işğalından azad olunması, Vətənin milli varlığınıza yad olan elementlərdən təmizlənməsi tarixi araşdırmalara cəlb olunub. 1918- ci il sentyabrın 18- də Bakını «beynəlmiləl» bir şəhər çevirmək, Azərbaycan ruhunu, mənəviyyatını məhv etmək istəyən düşmən qüvvələr susduruldu. Bundan sonra Azərbaycan milli hökumətinin Gəncə şəhərindən Bakıya köçməsi mümkün oldu. Türk ordusu köməyə gəlməsəydi, düşmənlərin Bakını Azərbaycandan təcrid etmək planı baş tuta bilərdi. Bolşeviklər və erməni qəsbkarları çalışırdılar ki, Bakını Azərbaycandan qoparsınlar. Əsas səbəb Bakının strateji əhəmiyyətli neft şəhəri olması idi. bu sərvəti talamaq istəyi də həmin iddiaları meydana çıxarmışdı.

Türk qoşunlarının Azərbaycana gəlişi Bakını bir qədim türk torpağı olaraq qorumağa xidmət edirdi. Və yalnız bolşevik- daşnak birləşmələrinin işğalından azad olunduqdan sonra Bakı böyük elmi, mədəni, siyasi və sənaye mərkəzi kimi öz tarixi missiyasını yerinə yetirməyə imkan tapdı.

Müstəqillikdən sonra biz «Tarix necə varsa, o cür dərk olunmalı, yazılmalıdır» prinsipini əsas tutaraq hər il sentyabr ayının 15- də bu şanlı hadisəni qeyd edirik. Xalq öz tarixi yaddaşına qayıdır, bu tarixə aid elmi mühit yaranır və nəticə etibarilə xalqımız öz tarixinə sahib çıxmağa bilər. Bu tarix o faktı təsdiqləyir ki, türk xalqları təkcə mənəvi, mədəni birliyə deyil, bir- birini müdafiə edə biləcək çox böyük ideoloji, siyasi gücə malikdir. Biz bu gücün bazasını qoruyub saxlamalıyıq ki, tarixi istinadgahlarımız təhrif olunmasın. Bakının türk qoşunları tərəfindən azad olunması bizim üçün elə bir tarixi istinadgahdır ki, gələcəyimizə də işıq salır. Türk xalqlarının bir- birinə qarşılıqlı hərbi- siyasi yardımları həmişə olmalıdır. Əgər belə olmasa, Türk dünyasının ayrı- ayrı mərkəzlərini, türkçülük ideyalarını qoparmaq asan olar. Bu tarixi hadisə Azərbaycanda daha geniş səpkidə qeyd olunur. Bu il xüsusi

ilə geniş tədbirlər görüldü. Sentyabrın 14- də keçirdiyimiz konfransda həm Türkiyədən, həm də Azərbaycandan alimlər, hərbcilər, diplomatlar çıxış etdilər, elmi təhlillər verdilər. Ayın 15- də isə ilk dəfə Bakıya gəlmiş Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Mehtoran taqımı türk qoşunlarının Bakıya girdiyi yolla-Filarmoniya binasının yanından Fəvvarələr bağı istiqamətində irəliləyərək döyüş və zəfər mahnıları ifa etdilər.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilk növbədə elmi, ictimai- siyasi əhəmiyyət daşıyır. Çünki sovet dönəmində bu hadisələrin elmi əsasları cəmiyyətin yaddaşından çıxarılıb. Azərbaycanda çoxlu türk əsgərlərinin məzarları var. Bunların bir hissəsi uzun müddət toxunulmaz qalıb. Xalqımız onların məzarlarını müqəddəslərin məzarları kimi ziyarət edir. Bu onu göstərir ki, türk qoşunları Azərbaycanda olduğu müddətdə o qədər hərbi intizam, yüksək mənəvi- əxlaqi davranış nümayiş etdirmişlər ki, onları xalq müqəddəslər səviyyəsinə yüksəldib. Bu qoşunlar Azərbaycana hərbi nümunə, təcrübə gətiriblər. O vaxtlarda ölkədə hərbi məktəblər açıldı. Türk ordusu tipində təlim texnologiyaları yayılmağa başladı. Bu hadisə bayram kimi qeyd olunmağa layiqdir. Atatürk Mərkəzi bilavasitə bu işlə əlaqədar olaraq xüsusi kitabların nəşrini reallaşdırır. Məqsəd budur ki, milli- mənəvi əhəmiyyətli, müstəqillik tariximizə daxil olmuş bu faktı biz bu gün təsdiq edək. Bu tarixi xatırlamaq, təbliğ etmək, elmi əsaslarla gələcək nəsillərə çatdırmaq borcumuzdur.

2004

Dəyanət Bayramov

**ŞƏRQ VƏ QƏRB DİALOQU:
QLOBALLAŞMA PROSESİ VƏ AZƏRBAYCAN
MƏDƏNİYYƏTİ**

(polemik qeydlər)

Qloballaşma öz- özlüyündə nə qədər mürəkkəb, ziddiyyətli və iqtisadi, sosial, siyasi- ideoloji iddiaların konyukturasından asılı bir proses olsa da, bütün dünyanı təbii bir inersiya, qarşısızalmaz bir hərəkət kimi əhatə etməkdədir. Yer üzünün elə bir təcrid olunmuş mədəni coğrafiyası yoxdur ki, qloballaşmanın universal maraqlarının oraya müdaxiləsini təsəvvür eləmək mümkün olmasın. Bununla belə həmin proses- hərəkətin özünəməxsus iyerarxiyası mövcuddur ki, onun başında Şərqlə Qərbin qarşılıqlı münasibətləri- dialoqu gəlir. Və tarixən Şərq- Qərb oriyentasiyasında birləşən, yaxud komplektləşən az və ya çox dərəcədə regional mədəniyyətlərin taleyi istər- istəməz bu iyerarxiyadan, birinci növbədə isə, Şərqlə Qərb arasındakı dialoqun nəticəsindən asılı olur.

Azərbaycan mədəniyyətinin qloballaşan dünyada tutacağı mövqeyin xarakterini, hər şeydən əvvəl, onun (Azərbaycan mədəniyyətinin) genotipi müəyyən edir. **Türklüyü, müsəlmanlığı və müasirliyi üzvi şəkildə ehtiva etmiş bu mədəniyyətin özünü təcriddən uzaq olması, dünyaya açıqlığı, həm etnik, həm dini, həm də ideoloji baxımdan universallığı və ya hüdudsuzluğu ona eyni dərəcədə qeyri- məhdud ünsiyyət imkanları verir.** Milli yaddaşında özünəməxsus etnik (etnoqrafik) mədəniyyətlə yanaşı dünya mədəniyyətinin uğurlarını məmnuniyyətlə qoruyub saxlayan, Şərq xalqları içərisində Qərbə (Qərb mədəniyyətinə) ən çox maraq göstərən, müasir bədii- estetik yaradıcılıq texnologiyalarını cəsarətlə qəbul edən azərbaycanlı üçün qloballaşmanın hər hansı mədəni- mənəvi təhlükə törədəcəyi barədə düşünmək absurddur.

Azərbaycan mədəniyyəti çoxmiqyaslı (və çoxşaxəli) genotipi ilə, milli mənsubluğundan asılı olmayaraq, hər bir mədəni insanı maraqlandıрмаğa, dünyanı özünə cəlb etməyə qadirdir. Qərbin həmişə diqqət mərkəzində olmuş Nizami yaradıcılığı, xalçalar, muğam musiqisi, miniatür rəssamlığı və s. Azərbaycan mədəniyyətinin yalnız Qərbin təşəbbüsü ilə öyrənilmiş hadisələridir. Qloballaşma, Qərb- Şərq dialoqu isə birtərəfli maraqlara yox, qarşılıqlı (çoxtərəfli) əlaqələrə dayanır ki, burada bizim (Azərbaycanın) üzərinə düşən vəzifə

1) dünya, xüsusilə Qərb mədəniyyəti ilə onu maneəsiz (və vasitəsiz) mənimsəyəcək qədər yaxın təmasda olmaqdan;

2) milli mədəniyyətimizi ayrı- ayrı hadisələr halında (və bütövlükdə!) dünyaya, xüsusilə Qərbə öz adı, ünvanı (və keyfiyyəti!) ilə tanıtdırmaqdan ibarətdir.

Etiraf etmək lazımdır ki, Qərb mədəniyyəti XIX əsrdə olduğu kimi bu gün də bizi ideya- məzmunca demokratizmi, çoxüslubluluğu və texniki imkanlarının genişliyi ilə heyran edir. Qərb isə Şərq (və onun tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan) mədəniyyətinə hələ də kollektiv, yaxud qeyri- diferensial istedadın məhsulu kimi baxır. Bu təsəvvürü aradan qaldırmaq üçün, gərək **Qərbə, məsələn, müxtəlif ifaçıların iştirak etdikləri (və ifaçı personasının görünmədiyi) muğam konsertlərindən daha çox, bir ifaçının üslubu (və personası!) təqdim olunsun.** Yaxud ümumiyyətlə xalça sərgisindən daha çox, ardıcıl olaraq bir böyük xalçaçı rəssamın sərgiləri keçirilsin... Azərbaycan mədəniyyəti müasir dünyaya nə qədər çoxüslublu, nə qədər diferensial bir şəkildə təqdim olunarsa, yaradıcı şəxs- müəllifin obrazı nə qədər parlaq görünərsə, biz Azərbaycan insanının mədəni səviyyəsi barədə o qədər geniş təsəvvür yarada bilərik.

Qloballaşan dünya Azərbaycanın, ümumtürk (və müsəlman) mədəni coğrafiyası ilə genetik əlaqələrini bərpa etməyi, yaddaşın tarixi miqyasını genişləndirməyi, nəticə etibarilə, dünyaya ümumtürk (və ümummüsəlman) mədəniyyəti kontekstində, yəni etibarlı mühit (və miqyasla!) çıxmağı tələb edir. Özlərinin bir neçə min illik tarixləri boyu daim Şərqdən Qərbə doğru can atan və Türkiyənin şəxsində Avropa Birliyinin bir addımlığında dayanan türklərin Qərbə, o cümlədən Qərb mədəniyyətinə qarşısızalmaz marağı onların genetik təbiətindədir.

Və nəhayət, müasir Azərbaycan mədəniyyətinə dünyanın, xüsusilə, Qərbin sadəcə etnoqrafik- ekzotik deyil, professional ehtiyacının yüksəlməsi üçün bugünkü yaradıcılıq texnologiyalarının mənimsənilməsi, modern təqdimat üsullarının axtarılıb tapılması tələb olunur... İqtisadi qüdrəti get- gedə möhkəmlənən, milli mədəniyyətin inkişafına ildən- ilə daha çox maliyyə

vəsaiti ayıran bir ölkə (və millət), təbii ki, mədəniyyətinin yalnız şərəfli tarixi ilə öyünərək qalmayacaqdır...

2007

AYAZ VƏFALIYA AÇIQ MƏKTUB

Hörmətli Ayaz müəllim!

Siz bizim ədəbiyyat ailəmizin o üzvlərindəsiniz ki, on illər ərzində heç bir konyuktur emosiyaya, «fərdi üslub» (və «mən») iddialarına – şəxsi maraqlara qapılmayaraq, təvazökar bir müdrikliklə bu ailənin mənəvi ekologiyasının təmini üçün əlinizdən gələni əsirgəməmiş, ədəbi təsərrüfatda yaradıcılıq əxlaqının klassik normalarının gözlənilməsi uğrunda özünəməxsus təmkin (və səbr!)lə mübarizə aparmısınız.

Siz hələ heç bir fəxri ad almamısınız. Və bir dəfə də olsa, gileylənməmişsiniz... Çünki ədəbiyyata hər sözünə mükafat almaq, hər əsəri üçün tənqidin tərifini eşitmək iddiaları ilə deyil, «Hippokrat andı» ilə gəlmisiniz...

Söz də

Bizim məsləkimiz –

Kəlmə- kəlmə ölçək, biçək;

Ələ qələm alanda biz

Hippokrat andı içək...

Ədəbiyyata, sənətə məslək kimi baxan, dediyi sözün əxlaqını (və qrammatikasını!) göz bəbəyi kimi qoruyan, «özünü oda yana- yana» oxucusuna ruh səriniyi bəxş edən Ayaz Vəfalını sevməmək, onun həyat və yaradıcılıq idealına ehtiramla yanaşmamaq sadəcə olaraq, mümkün deyil.

Siz «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti (indiki «Ədəbiyyat qəzeti»)nin texniki katibliyindən sırası ədəbi işçiliyindən baş redaktorluğuna qədər keçdiyiniz yarım əsrlik yolu həyatınızın mənasına çevirə bildiniz...

Hayana getdimsə

səndən söz açdım,

Mən sənə bir ömür qulaq asmışam;

Həyata

bir uzaq kənddə göz açdım,

Sənətə

gözümü səndə açmışam

...Siz «Ədəbiyyat qəzeti»nə (və ədəbiyyata!) vəfalı çıxdınız. Biz hamımız gəldik... getdik... Xalq yazıçısı olduq, əməkdar elm və ya incəsənət xadimi olduq...

Bir ömür...

peşiman olmaram, nə qəm –

Xatirində qalan zəhmətim olsa;

Mən səndən

yenə də əsirgəmərəm –

İkinci bir ömür qismətim olsa,

- dediniz. Və elədiniz... Mən əminəm ki, Sizin ikinci, üçüncü... ömrünüz də olsa, onu da ədəbiyyata (və «Ədəbiyyat qəzeti»nə) sərf edəcəksiniz.

Azərbaycanın bütün ədəbiyyat adamları, xüsusilə ömrünün hansısa illərini məmnunluqla ona bağışlamış bizlər üçün doğma olan «Ədəbiyyat qəzeti»ndə məhz Siz böyük bir redaktə məktəbi yaratdınız – ədəbi sözü ədəblə demək uğrunda yorulmadan, usanmadan, bəzən yersiz tənələrə məruz qalaraq, mübarizə apardınız. Mənim yadımdadır ki, mübahisəli bir yazı olanda, hörmətli baş redaktorumuz Nəriman Həsənzadə heç kimə etibar etməyib həmişə Sizə verərdi ki, fikrinizi bildirəsiniz. Və o da yadımdan çıxmıyib ki, ən sərt mövqeyinizi də o qədər əsaslı, o qədər ədəbli bir intonasiya ilə bildirdiniz ki, hətta həmin material Sizin iradəyinizdən asılı olmayaraq çap edilsə belə, göstərdiyiniz iradələr öz gücündə qalır, haçansa müəllifin (və redaksiyanın) səhvi kimi üstümüzdə qaydırdı.

Hörmətli Ayaz müəllim, özünəməxsus ədəbi zövqlə qələmə aldığınız mənalı- məzmunlu şeirləriniz, Ə.Nəvaidən, T.Şevçenkodan, K.Simonovdan yüksək peşəkarlıqla etdiyiniz poetik tərcümələr Sizin şairlik istedadınızın heç də ötəri bir hadisə olmadığını göstərir. Şeirlərinizi oxuyan hər kəs dərhal müəyyən edər ki, nə qədər sakit- mülayim, hər şeydən məmnun, təmkinli görünsəniz də, köksünüzdə olduqca həssas, narahat bir ürək gəzdirirsiniz...

Sinəmə tüşlayıb atın oxları –
Amandır, qürbətə atmayın məni;
Əl dəyməmiş namərd olub çoxları, -
Öldürün, namərdə qatmayın məni.

Soyuq üzvlərin etinasızlığı da Sizin lirik məninizi həmişə sinəyə tuşlanan oxlar qədər incitmişdir:

Soyuq üz görəndə mən də donuram;
Adətim belədir, niyə danıram.
Yanmalı dərdimə özüm yanıram –
Ocaqlara nahaqq çatmayın məni.

Və təmənnasız bir qürurla deyirsiniz ki,
Buludun yurdu yox – qəlbimə ağlar,
Könlümü bir ilıq göz yaşı dağlar;
Yumruq boyda ürəyimdə dünya var –
Dünyanın malına satmayın məni.

Sizin, demək olar ki, bütün şeirlərinizdə insanın, cəmiyyətin «daxili aləmi»nə, «gizlinlər»inə müraciət olunur, ən həssas nöqtələrə toxunulur, ən mürəkkəb, ən təzadlı məsələlər barəsində belə çox təmkinlə bəhs edilir. Həssas oxucu isə görür ki, bu zahiri təmkində nə qədər böyük ehtiras, enerji var... Və Siz bu təmkinli ehtirasın, enerjinin gücünə poeziyanı fəlsəfəyə yaxınlaşdırı bilirsiniz:

İnsan qalxır fəzalara sanki bir ox;
Qanadlanır «səma!»- deyə, «həyat!» deyə;
Çəkisini itirir o, ağılı – yox.
Cazibələr yerə çəkir, ağıl- göyə.

Hörmətli Ayaz müəllim! Sizin şair- sənətkar təvazökarlığınızı ədəbiyyatşünas- alim təkininiz tamamlayır. Və yalnız təmkinli bir alim-tədqiqatçının işidir ki, xalq ədəbiyyatı ilə ondan ən uzaq olan Füzuli yaradıcılığı arasında genotip əlaqələr tapa billə...

Siz həmişə ən ağır, ən çox zaman tələb edən işin arxasınca getmişiniz. Və elə bil ki, tale də Sizin yaradıcılıq missiyanızı çox – çox uzaq zamanlara hesablayıb...

Böyük Füzulini oxuyan (və tədqiq edən) hər kəs çalışırdı ki, onu xalqın anlaya bilməyəcəyi bir yüksəkliyə qaldırsın, onda kimsənin idrakının çata bilməyəcəyi mübhəm fikirlər, qeyri- adi fəlsəfi- ruhani ideya modelləri, ifadə texnologiya- konstruksiyaları aşkarlasın, ancaq Siz Füzulidə, bütün mürəkkəbliyinə (və ilahiliyinə!) baxmayaraq onu yaradan xalqın istedadını tapmaq yolu ilə getdiniz – bilirdiniz ki, yaradılan yaradandan daha böyük, daha mübhəm ola bilməz. Və bu aydın tədqiqat metodunun məzmununu belə formulə etdiniz: «ədəbiyyat tarixi elə bir şəxsiyyət tanımır ki, o, mənsub olduğu xalqın yaradıcılığına soyuqqanlı yanaşsın, ondan gücü çatdığı qədər faydalanmamış keçinə bilsin»...

Füzuliyə aludəçiliyin, hər cür milli miqyası (və keyfiyyəti) kölgədə qoyduğu, fərdi istedadın xəlqi (və milli) istedad fəvqünə qaldırıldığı dövrdə Siz təbii intellektin təvazökar məntiqi ilə «xalq!» dediniz. Çünki Füzuliyə nə qədər bağlı idinizsə, Füzulini yetirən xalqa ondan qat- qat daha möhkəm bağlı idiniz... Və bilirdiniz ki, «Füzuli xəlqiliyini araşdırmaq Füzuli qələminə qüdrət verən, Füzuli dühasına qanad verən xalq fantaziyasının nələrə qadir olduğunu araşdırmaq deməkdir»...

Ayaz müəllim, ümumiyyətlə, «Füzuli xəlqiliyi» monoqrafiyanızı məzmun- mündərcəsinə, təhlil miqyasına, ifadə mədəniyyətinə görə, Sizin (və mənim) müəllimlərimiz Həmid Araslı, Məmməd Cəfər, Mir Cəlal kimi klassik füzulişünasların əsərləri ilə müqayisə etmək olar.

«Sənətkar və xalq» mövzusu üzərində düşünməyi həmişə davam etdirmiş, belə bir qənaətə gəlib çıxmısınız ki, «elə böyük ədəbi kəşf yoxdur ki, xalq onu başa düşməsin». İmkani iddiasından aşağı olan «ədəbiyyat»ın novatorluq adı altında meydana suladığı 70- ci illərdə deyilmiş bu söz xalqdan uzaq müxtəlif «izm»lərin baş alıb getdiyi bu gün üçün də ibrətamizdir. Və Sizin ədəbiyyat adamı olaraq qazandığınız böyük nüfuzun

bir səbəbi özünəməxsus istedadınızdırsa, ondan az mühüm olmayan ikinci səbəbi xalqa, ədəbi- ictimai mühitə mütəvazö bir səmimiyyətlə bağlılığınızdır.

Hörmətli Ayaz müəllim! Siz həyatınızın ən azı əlli ilini ədəbiyyata, ədəbi həyata (və dostlara) vermişiniz... Neçə on illər şərəflə daşdığınız «Vəfalı» təxəllüsünü artıq, sözün geniş mənasında, öz soyadınıza çevirə bildiniz. Və bütün dostlarınız kimi mən də şübhə etmirəm ki, bu soyadını hələ neçə on illər şərəflə daşıyacaqsınız...

2007

AZƏRBAYCAN YALVARIŞLARI LÜĞƏTİ

BİR NEÇƏ SÖZ

Azərbaycan xalqının mənəvi zənginliyini, əxlaqi kamilliyini göstərən, yaradıcılıq hadisələrindən biri də yalvarışlardır. Lakin çox təəssüf ki, indiyə qədər həmin hadisənin ayrıca linqvistik, etnokulturoloji şərhini verilməmiş, həm bir dil hadisəsi, həm də folklor janrı olaraq yalvarışlar alqışlarla qarışdırılmışdır. Halbuki onların arasında əhəmiyyətli semantik- funksional fərqlər vardır; belə ki, alqışlarda subyekt, yaxud alqış edən özündə qeyri- adi qüvvənin obrazını yaratmaqla obyekt (alqış ediləni) ilahi- sehrlə qüvvələrə sığındırır, yalvarışlarda isə subyekt, yaxud yalvaran bu cür güclü deyil... Və alqış edənin subyektini məhz qeyri- adiləşdiyinə, mücərrədləşdiyinə görə, bir növ, görünür, üzde deyil, yalvaranın subyektini isə olduqca konkret, fəaldır. Alqışların «antonim»i qarğışlar, yalvarışların «antonim»i isə söyüşlərdir.

Yalvarışlar Azərbaycan xalqının, ümumən türk xalqlarının məişətində həmişə olduğu kimi bu gün də əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Xüsusilə müraciət məqamlarında yalvarışların geniş üslubi imkanlara malik olduğu özünü göstərir – bu zaman müraciət edən şəxsin müraciət olunan şəxsə konkret şəraitdəki münasibətinin ən müxtəlif çalarları (məhəbbət, hörmət, ehtiram, nəvaziş, laqeydlilik, ironiya və s.) təzahür edir.

Azərbaycan yalvarışları lüğəti ilk dəfədir ki, nəşr olunur. Lüğətdə yalnız müasir nitq məişətində işlənən vahidləri əhatə etmək nəzərdə tutulduğundan arxaik yalvarışlar (məsələn, qara başım qurban olsun, Qazan, sənə. «Kitabi-Dədə Qorqud») buraya daxil edilməmişdir.

Və şübhəsiz, lüğət müasir Azərbaycan yalvarışlarını heç də bütün zənginliyi ilə əhatə etmir. Ümid edirəm ki, lüğətin növbəti nəşrləri daha zəngin, daha mükəmməl olacaqdır.

A

Ağrın alım
Ağrın mənə (gəlsin)
Ağrın ürəyimə (gəlsin)
Ağlına ölüm
Adına (-sanına) ölüm
Adına (-sanına) qurban (olum)
Ayağının altında ölüm
Allahına qurban olum
Anan ölsün
Atam- anam sənə qurban (olsun)
Ata- anana qurban (olum)

B

Balama (oğluma, qızıma...) qurban olum (olaram)
Balana qurban (olum)
Bacın ölsün
Başına dönüm
Başına dolanım
Başım sənə sadağa (olsun)
Bibin (xalan) ölsün
Bibin (xalan) sənə qurban (olsun)
Boyuna (-buxununa) qurban (olum)

V

Varıım- dövlətim sənə qurban (olsun)
Varım- yoxum sənə qurban (olsun)
Verdiyinə qurban olum (ay Allah)

Q

Qabağında ölüm
Qadam
Qadan(ı) alım
Qadan mənə (gəlsin)
Qadan ürəyimə (gəlsin)
Qadasın alım
Qadası
Quzu kəsım (kəsərəm)
Qulun olum (ollam)
Qurban(ın) olum
Qurban kəsım (kəsərəm)

D

Dərdin alım
Dərdin mənə (gəlsin)
Dərdin ürəyimə (gəlsin)
Dərdis̤
Dilinə qurban (olum)
Dilini yeyim

E

Evim- eşiyim sənə qurban (olsun)
Ehtibarına ölüm

Y

Yolunda ölüm
...yolunda qurban olsun

K

Kərəminə qurban (olum)

G

Gedən (gələn) yollarına qurban (olum)

Gələn yollarına canım qurban (sadağa)

Gözünə dönüm

Gözünü yeyim

Gözünə (gözlərinə) qurban (olum)

Gözünün (gözlərinin) yaşına qurban (olum)

Gözüm (gözlərim) sənə qurban olsun

Gözünün (gözlərinin) işığına qurban (olum)

M

Malım- dövlətim sənə qurban (olsun)

Malım- qoyunum sənə qurban (olsun)

Mən ölüm

N

Nənən ölsün

Nənən (sənə) qurban (olsun)

Nökərin olum (ollam)

O

Oğlum- qızım sənə qurban (olsun)

Ö

Ölüm (sənə)

Ölərəm (sənə)

Ölüm qabağında
Ömrüm- günüm sənə qurban (olsun)
Ölüm balama (qızıma, oğluma,...)

S

Sənə qurban (olum)
Sənə qurban kəsim (kəsərəm)
Sənə quzu kəsim (kəsərəm)
Sənə ölüm
Sənə canım qurban
Səsinə (- nəfəsinə) qurban (olum)

Ü

Üzüm ayağının altına

C

Can!
Can qardaş (bacı, nənə...)
Can(ım) qurban
Can(ım) sənə qurban (sadağa) olsun
Canını yeyim

AZƏRBAYCAN XALQININ ÖZ ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ TARİXİNƏ DAİR

Hər bir xalqın ümumi tarixinin çox mühüm hissəsini onun öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixi təşkil edir. Etnik coğrafiya, yaxud bu və ya digər xalqın, millətin iqtisadi- təsərrüfat, sosial- siyasi və mənəvi- mədəni varlığının, özünüifadə və özünütəsdiqinin əsas göstəricilərindən biridir.

Azərbaycan xalqı ilk orta əsrlərdən başlayaraq, sahəsi yüz min kvadrat kilometrərlə ölçülən geniş bir ərazidə formalaşmışdır ki, buraya Şimali Azərbaycan (Azərbaycan Respublikası), Cənubi Azərbaycan (İran Azərbaycanı), Qərbi Azərbaycan (Ermənistan Respublikası), Şərqi Anadolu, Borçalı, Cənub- Şərqi Dağıstan və s. daxildir. Həmin coğrafiyanın etnik tarixi barədəki müasir elmi təsəvvürlər biri digəri ilə bağlı olan üç fundamental problemin qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməsini tələb edir:

1) Orta əsrlərin əvvəllərindən başlayaraq sonlarına qədər davam edən böyük bir dövrdə Azərbaycan xalqının formalaşdığı coğrafiyanın hüdudlarının müəyyənlişməsi.

2) Həmin coğrafiyada xalqın etnososial maraqlarından irəli gələn siyasi- inzibati (dövlət) nəzarəti mexanizm və ya strukturlarının qərarlaşması, əraziyə etnoqrafik sahiblik hissəsinin siyasi sahiblik ideologiyasına çevrilməsi;

3) müxtəlif xarakterli daxili çəkişmələr, xarici müdaxilələr nəticəsində Azərbaycanın etnosiyasi bütövlüyünün pozulması, ölkə ərazisinin imperiya maraqlarına uyğun olaraq parçalanması.

Əlbəttə, orta əsrlərin sonlarına doğru Azərbaycan xalqının bu və ya digər dərəcədə sabit etnoqrafiyası müəyyənlişməsəydi, həmin coğrafiya üzərində özünəməxsus etnosiyasi (inzibati) nəzarət sistemi də qərarlaşmaz, dövlətçilik ideologiyası formalaşmazdı. Və bütün bunların mövcudluğu şəraitində ölkəyə olunan müdaxilələr laqeyd qarşılanmadığı kimi, işğallar da milli coğrafi bütövlük uğrunda mübarizə ideologiyaya və texnologiyalarını doğurmalı idi. lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan tarixşünaslığı,

ümumən ictimai- tarixi təfəkkürü Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixinə son illərə qədər olduqca ehtiyatla yanaşmış, tarixşünaslıqda (və ictimai- tarixi təfəkkürdə) Azərbaycan xalqının öz maraqlarından daha çox onun ərazi bütövlüyünə müdaxilə eləmiş imperiyaların maraqları üstünlük təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanması, azərbaycançılığın dövlət ideologiyasına çevrilməsi, dünya azərbaycanlılarının birliyi, mütəşəkkilliyi uğrunda mübarizə artıq Azərbaycanın ərazi bütövlüyü probleminə obyektiv fəxrəməyə, problemin tarixini «necə varsa o cür» öyrənməyi tələb edir.

Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixi, tamamilə təbiidir ki, Azərbaycan xalqının təşəkkül- formalaşma prosesinin keyfiyyət həddinə çatdığı, etnocoğrafiyasının müəyyənləşdiyi dövrdən başlayır.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü məsələsi hələ də Azərbaycan tarixşünaslığının ən mürəkkəb problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Problemin həlli üçün göstərilən elmi- metodoloji cəhdləri, əsasən, aşağıdakı prinsip, yaxud mövqelərin bu və ya digər dərəcədə qərarlaşmasına gətirib çıxarmışdır:

I. Azərbaycan xalqı e.ə. I minilliyin ortalarından etibarən, xüsusilə Atropatena dövründə İran mənşəli etnoslar əsasında formalaşmış, eramızın əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ərazisinə köç edib burada məskunlaşan türklər tədricən İran mənşəli Azərbaycan xalqını «türkləşdirmiş», nəticə etibarilə təxminən XI- XIII əsrlərdə İran mənşəli (və türkdilli) Azərbaycan xalqı təşəkkül tapmışdır (İ.Əliyev, Ə.Sumbatzadə).

II. Ən qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış türk tayfaları, eləcə də eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq müxtəlif mərhələlərdə həmin əraziyə köçüb gələn türklər qaynayıb qarışaraq, təxminən I minilliyin ortalarında türk mənşəli (və türkdilli) Azərbaycan xalqının əsaslarını yaratmışlar (Y.Yusifov, S.Əlyarlı, T.Hacıyev).

III. Azərbaycanda e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə qədər, əsasən, Qafqaz, e.ə. I minilliyin sonu b.e. I minilliyinin əvvəllərinə qədər isə,

əsasən, İran etnosları üstünlük təşkil etmiş, Azərbaycan ərazisinin müəyyən hissəsinin də daxil olduğu geniş bir coğrafiyada məskunlaşmış türklərin etnosiyasi diferensiasiyası nəticəsində I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən etibarən türk mənşəli (və türkdilli) Azərbaycan xalqı formalaşmışdır ki, uzun zaman davam edən həmin proses ölkədə qədim dövrlərdən yaşayan bir sıra Qafqaz, eləcə də İran etnoslarının türk mənşəli (və türkdilli) Azərbaycan xalqı tərkibində inteqrasiyası ilə getmişdir (N.Cəfərov).

Bizim fikrimizcə, Azərbaycan xalqının etnogenezisi məsələsinə biri digərindən bu qədər fərqli mövqelərdən yanaşılması yalnız problemin özünün mürəkkəbliyi (o mənada ki, Azərbaycan ərazisində qədim zamanlardan türk, Qafqaz, İran mənşəli xalqlar məskunlaşmışlar) ilə bağlı deyil, həmçinin ideoloji və ya metodoloji- konseptoloji konyuktura ilə əlaqədardır.

Etnologiya elminin çoxsaylı müşahidələri, təhlilləri göstərir ki, xalqların əmələgəlmə- təşəkkül prosesi, hər şeydən əvvəl, etnocoğrafi diferensiasiyasının nəticəsidir; bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan xalqı ən qədim zamanlardan Azərbaycan ərazisində yaşayan, yaxud bu əraziyə gələrək məskunlaşan müxtəlif mənşəli etnosların inteqrasiyasının məhsulu deyil; haqqında bəhs olunan inteqrasiya prosesinə yalnız türk mənşəli Azərbaycan xalqının təşəkkülü kimi genişmiqyaslı etnocoğrafi hadisənin tərkib hissəsi olaraq baxdıqda hansısa obyektiv qənaətə gəlmək mümkündür.

Türk etnosunun coğrafi- siyasi diferensiasiyası, məlum olduğu kimi, iki səviyyədə baş verir:

- 1) makrodiferensiasiya – türklərin a) Şərq (karluq), b) Şimal- Qərb (qıpçaq) və c) Cənub- Qərb (oğuz) türklərinə diferensiasiyası;
- 2) mikrodiferensiasiya – müstəqil türk xalqlarının formalaşması.

Birinci səviyyə I minilliyin ortalarından başlayaraq II minilliyin əvvəllərinə qədər davam edir. Əsas türk xalqları isə II minilliyin ortalarına doğru, yenidən diferensiasiya prosesinin nəticəsində formalaşır ki, bu zaman Cənub- Qərb (oğuz) türkləri Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri və türkmənlərə bölünmüş olurlar.

Azərbaycan xalqının etnosiyasi coğrafiyasının müəyyənlişməsi prosesi XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində artıq başa çatır. Əvvəl Qaraqoyunlu, sonra Ağqoyunlu, daha sonra isə tarix səhnəsinə daha böyük etnosiyasi güc (və iddialar) ilə çıxmış səfəvilər Azərbaycanın tarixi hüdudlarını müəyyənlişdirirlər. Şimalda Dağıstan və gürcü xalqları, Qərbdə Osmanlı türkləri, Cənubda isə farslarla qonşu olan azərbaycanlıların Şərqi hüdudlarını Xəzər dənizi təşkil edir.

Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsinin beş yüz illik tarixi üzərində apardığımız müşahidə- təhlillər göstərir ki, ərazi bütövlüyü üçün təhlükə yaratmış (və həmin bütövlüyü pozmuş) əsas amillər aşağıdakılardır:

- 1) *daxili çəkişmələr;*
- 2) *xarici müdaxilələr.*
- 3) *siyasi- ideoloji özgələşmə.*

Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixi aşağıdakı dövrlərdən keçmişdir:

- I. Səfəvilər dövrü (XVI əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin ortalarına qədər).**
- II. Xanlıqlar dövrü (XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvəllərinə qədər).**
- III. Azərbaycanın Şimalının Rusiya, Cənubunun isə İran tərkibində olduğu dövr (XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin sonlarına qədər).**
- IV. Müasir dövr (XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlləri).**

AŞIQ SƏNƏTİNİN SİSTEMİ: İNVARİAT STRUKTURU VƏ FUNKSIONAL DİAXRON ELEMENTLƏRİ

Görkəmli folklorşünas alim Hüseyn İsmayılovun Azərbaycan folklorunun toplanması, tərtibi, nəşri və tədqiqi istiqamətində göstərdiyi geniş fəaliyyəti həm elmi- təşkilati işin yüksək səviyyədə qurulması, həm də birbaşa öz fundamental elmi araşdırmaları ilə seçilir. Onun elm təşkilatçılığı da, alim kimi yaradıcılığı və tədqiqatları da bir ali və müqəddəs məqsədə – Azərbaycan xalq yaradıcılığının bütün sahələrinə aid informasiyanın itkisiz qeydə alınmasına və müasir elmi metod və metodoloji səviyyədə öyrənilməsinə xidmət edir. Azərbaycan mədəniyyətində xüsusi kultür fenomeni kimi səciyyələnən aşıq sənətinin tədqiqi problemi H.İsmayılovun folklorşünaslıq irsində prioritet mövqeyi ilə diqqəti çəkir. Alim təxminən 30 ilə yaxın bir müddətdə aşıq yaradıcılığı üzərində həm nəzəri, həm də praktiki olaraq dərin və ciddi elmi müşahidələr aparmış, İrəvan Pedaqoji İnstitutunda müəllim kimi çalışdığı müddətdə ardıcıl olaraq «Sovet Ermənistanı» qəzetində çoxsaylı məqalələr dərc etdirmişdir. Təqdim olunan əsər üçün zəmin hazırlayan bu tipli araşdırmalar əsasən Azərbaycan aşıq sənətinin ədəbi yönümünü və bu yöndəki inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirməyə, aşıq poeziyasının regional spesifikasını aydınlaşdırmaqla Göyçə folklor, aşıq və ədəbi mühitlərinin təqdiminə həsr olunmuşdur. XVI- XX əsrlər arasında fəaliyyət göstərən, Azərbaycan mənəviyyatını tam dolğunluğu ilə yüksək ədəbi- estetik səviyyədə ifadə edən bir sıra görkəmli sənətkarlar, o cümlədən pır, övliya məqamına

yüksəlmiş Miskin Abdal, ozan sənətinin Göyçədə son məlum nümayəndələri Ozan Cəlil, zan Heydər, Ozan İbrahim, aşiq poeziyası ilə divan ədəbiyyatını öz yaradıcılığında birləşdirən Hacı Əliş Ağa və başqaları ilk dəfə olaraq H.İsmayılovun araşdırmalarında elmi ictimaiyyətə təqdim edilib.

Türk etnik- mədəni sisteminin folklor informasiyası, türkün Tanrı, təbiət və insanla mistik, abstrakt və real, tarixi təmasınnın poetik semantikas, sakral və profan duyğu və düşüncələrin, etnopsixoloji davranış stereotiplərinin reallaşdığı xəlqi mahiyyət daşıyan sosial təbiətli ədəbi- bədii mətn arsenalının, ən mükəmməl və sağlam nümunələrini özündə cəmləşdirən möhtəşəm «Azərbaycan folklor antologiyaları» sənriyasından şifahi xalq ədəbiyyatı kitabxanasını zənginləşdirən çoxcildliklərin ardıcıl şəkildə nəşri də H.İsmayılovun folklorçu alim bioqrafiyasının aydın xəttlə yazılmış parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Əgər konkret olaraq təqdim edilən əsərə müəllif sebyektiv və mətn münasibətləri kontekstində baxsaq onda öncə qeyd etdiklərimiz birincinin geniş, dərin məzmunlu, milli mədəniyyətimizin, o cümlədən kökləri ellinizmdən də qədim olan el ədəbiyyatımızın öyrənilməsində böyük əhəmiyyət daşıyan çoxistiqamətli fəaliyyətinin bəzi məqamlarına aydınlıq gətirmək üçün ilkin təsəvvür minimumunu ödəyəcək məlumat kimi götürülə bilər.

«Aşiq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri» əsərinin əsas tezislərinə keçməzdən öncə qeydə edək ki, mürəkkəb bir sənət hadisəsi olan aşiq sənəti haqqında ilk mükəmməl tədqiqatlar sayın bilginlərimiz M.F.K.rpülü, Ə.Cəfəroğlu, B.Çobanzadə, H.Zeynallı və başqaları tərəfindən aparılıb4 tarixi- müqayisəli metodla tarixi- filoloji aspektdə aparılan bu tipli tədqiqatlarda sözügedən sənətin genezisi və tipologiyası ilə bağlı bəzi məqamlara aydınlıq gətirilib. Amma bütövlükdə bu sənətin gerçək təbiəti, xüsusilə mənşəyi və inkişaf mərhələləri nə adı keçən alimlərin, nə də sovet dönəmində fəaliyyət göstərən Azərbaycan folklorçularının araşdırmalarında öz ciddi elmi təhlilini tapmayıb. Azərbaycan folklorşünaslığında H.Arashlı, M.İbrahimov, M.Həkimov, İ.Ələsgərov, Q.Namazov, V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, S.Paşayev, İ.Abbaslı, M.Qasımlı kimi tədqiqatçılar aşiq sənətini həm

ümumtürk mədəniyyəti kontekstində, həm də Azərbaycan mədəniyyəti çevrəsində müxtəlif istiqamətlərdən araşdırıblar. Əldə olunmuş elmi qənaətə görə bu sənətin mənşəyində şaman, ozan, varsaq, saya adlı əski sənət hadisələri dayanır. Bunların diaxron düzüm sırası və sinxron struktur spesifikasi müəyyənləşdirilməmiş qalır. H.İsmayılovun tədqiqatının başlıca müsbət keyfiyyəti ondan ibarətdir ki, o, sözügedən sənət hadisəsini bir fəaliyyət sistemi olaraq orqanik bütöv kimi götürür və onu oğuz və Azərbaycan mədəni çevrəsində təhlilə cəlb edir.

H.İsmayılova görə, «Azərbaycan aşiq sənəti genezisi və tipologiyası baxımından oğuz və türk (etnik- milli, mədəni çevrələr, tarixi sosial- siyasi inkişaf səciyyəsi, mədəniyyət komponentlərinin bəzi differensial əlamətləri və s. nəzərə alınaraq seçilir – seçmə H.İsmayılovundur) tarixi- mədəni mərhələlərin analoji sənət hadisələrinin zəminində yaranmış və onun davamı kimi səciyyələnir». Məsələnin qoyuluşu və təhlilinin diaxron istiqaməti bu şəkildə müəyyənləşdirilir. «Təbii ki, aşiq sənətinin qaynaqları və tərəqqi dinamikasının öyrənilməsi öncə bu sənət haqqında ən etibarlı informasiyalavırın saxlandığı aşiq ədəbiyyatının dil, din, bədii təfəkkür, sosial psixoloji davranış və s. kimi stereotiplərin, etnik atribut və elementlərin bir yerə cəm olduğu fondun, total mətn materialının elmi təhlilindən alınan sistemli bilgilərdən keçir. Sənətin öyrənilməsi heç də bütün hallarda mükəmməl olmayan fikir və mülahizələrin toplanması ilə tamamlanmır. Həm də o halda ki, həmin sənətin mühafizəkar şəkildə, əski dəyərlər sistemində qorunduğu canlı və zəngin mühit mövcuddur». Bir tərəfdən aşiq sənətini yayıldığı geniş mədəni arealda və tarixi inkişafda götürən müəllif digər tərəfdən onu funksional əsənt keyfiyyətini saxlayan Göyçə aşiq mühiti ilə paralel şəkildə araşdırır. Hətta bir qədər emosional ifadə olunsada aşağıdakı mülahizə Göyçəni kültür məkanı kimi tamamilə real şəkildə təqdim edir: «Qədim oğuz – türk torpağı Göyçə Azərbaycan aşiq yaradıcılığının qaynaq çeşməsi, özəyi, mayasıdır. Göyçə aşiq mühiti misilsiz sənətkarlar yetirmiş, Azərbaycan ədəbi arsenalına milli ruhun tam dolğunluğu ilə iştirak etdiyi möhtəşəm poeziya antologiyası təqdim etmişdir».

Müəllif aşiq sənətinin öyrənilməsində həm Göyçə aşiqyaradıcılığının poetik ehtiyatını, həm də ustad- şagird ənənəsində yaddaşlaşan sənət, onun spesifikası və tarixi mərhələləri haqqında məlumatları folklor və tarixi informasiya olmaqla iki səviyyədə araşdırmaya cəlb etməyin zəruriliyini qeyd edərək onları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir:

1. Subyek informasiyası. Göyçə aşıqlarının aşiq sənəti haqqında verdiyi bilgiler.

2. Mətn informasiyası. Göyçə folklorundan və aşiq poeziyasından gələn analogi sənət hadisəsi haqqında bilgiler.

Göyçə aşıqlarından alınan məlumatın xronoloji göstəricisi sənətkar subyektinin XIII- XVII əsrlər üzrə diaxron sırasını belə təqdim edir: Ozan Cəlil, Ozan Heydər, Ozan İbrahim, Miskin Abdal, Dərdli Nəsim, Zodlu Fatma xanım, Qul Mahmud, Şimpirli Sevgili. Göyçə aşıqları aşiq şəcərəsini birmənalı şəkildə Miskin Abdaldan başlayırlar. Bu başlanğıc ikili xarakter daşıyır:

1. Miskin Abdal Ozan İbrahimin şagirdi olubdur. Başqa sözlə, bu ozan-aşiq transformasiyasının təsdiqidir.

2. Miskin Abdal haqq aşığıdır; başqa sözlə, sufi- dərvişdir- mürşiddir; bu da aşiq- aşiq transformasiyasını təsdiqləyir. Buradan o nəticəni çıxarmaq olar ki, aşiq sənətinin əsasında həm ozan sənəti, həm də sufi təriqəti dayanmışdır. Müəllif təhlili dərinləşdirərək sənətin bir tərəfdən musiqi, ədəbiyyat və ritual hadisəsi kimi sxem, məlumat və kod səviyyələrində transformativ törəmələrini araşdırır, onları cəmiyyət və mədəniyyətin müxtəlif tarixi diaskret kəsiklərində rekonstruksiya edir, digər tərəfdən isə bu sənətin kökündə, arxetipində inanc, din və təriqətin dayandığını nəzərə alaraq onları primitiv mədəniyyətdən başlayaraq progress və deqradasiya tarixi sosial- mədəni oppozisiyasının hərəkətverici impulsları ilə işləyən kultür evolyusiyasının inkişaf qanunauyğunluqları müstəvisinə gətirməklə mərhələvi spesifikasi və xarakterini aşkarlayır.

H.İsmayılova görə, aşiq sənətinin əsasında «ata» fenomeni dayanır: «Öncə bu ad əcdad kultunun işarəsidir, icma başçısıdır. Sonra şaman- kahindir: «qam ata». Daha sonra əski türk monoteist dini olan Tanrıçılığın

peyğəmbəridir – savçısıdır (əskitürkcə, «elçi», peyğəmbər)... Ata primitiv cəmiyyətdə icma başçısı (ağsaqqalı) olaraq onun sonrakı sosial təşkilatlarına (soy, boy, qəbilə, tayfa, bodun, el və s.) da rəhbərlik etmişdir. Ataya inam əcdad kultundan başlayaraq Tanrı peyğəmbərliyinə qədər inkişaf etmişdir. Bu proqresdir. Ehtimal ki, Göytürk xaqanlığının süqutundan (VIII əsr) sonra və xüsusilə də islama keçiddə (X- XI əsrlər) Atalıq bir inam kimi deqradasiyaya uğramışdır. Çünki savçısı (peyğəmbəri) Ata islam peyğəmbəri ilə alternativ bir pozisiyaya daxil olur. Hər halda biz bu binarlığı Tanrı- Allah (Qorqud- Məhəmməd) şəklində DQK- də müşahidə edirik. «Ata» məhz bu zaman peyğəmbər statusunu itirir. Tanrı sevgisi ideyasını daşıyan sosial-mədəni institut «baba» dərviş zümrəsi tərəfindən qorunur. Türk sufizminin kökündə də əski xalq inamları yaşadan həmin zümrə dayanır. H.İsmayılov DLT- dən, DQK- dən mənbələrdən və başqa mənbələrdən məqsədyönlü şəkildə istifadə etməklə o faktı da nəzərə çatdırır ki, aşiq şerinin ilk məlum nümunəsini yaradan Xoca Əhməd Yasəvini də Arslan baba (məhz baba) irşad etmişdir. Müəllif eyni zamanda bu sənətin müasir tipii ilə arxetipi arasında olan spesifik əlaqə və mərhələləri aydınlaşdırır. Ona görə, aşiq sənətinin «baba» və «dədə» mərhələləri mövcud olmuşdur. Sonuncu, müasir aşıqlar dədə mərhələsinin ətaləti ilə yalnız sənətçilik funksiyasını daşımaqdadır. «Aşiq idyeya- estetik və dini- ruhani əsaslarını Atadan («baba»dan və «dədə» dən keçməklə), sənət ənənəsini özəndən, musiqi (alət (saz) və havalar) ənənəsinin isə hələ tam aşkarlanmamış əski türk xalq musiqi sənətindən almışdır. Ata əski cəmiyyətin Tanrıçılıq dövrünün dini rəhbəridir, patriarxıdır. Baba deqradasiya olunmuş Tanrıçı atadır, Tanrıçı dərvişdir. İslama keçidlə bağlı siyasi dəstəkdən məhrum olur, dərvişlər və kütlənin içinə gedir. Dədə Sufi dərvişdir. Əski inam daşıyıcısıdır».

Əsərdə şamançılıq, Tanrıçılıq, İslama keçidin bəzi spesifik elementləri, ozan sənəti, türk sufizmi, əski xalq ədəbiyyatı, aşiq poeziyasının kökləri, qaynaqları və tarixi genetik təkamülü, sənətkar subyektinin tarixi səciyyəsi ilə bağlı ciddi elmi mülahizə və aşkarlamalar mövcuddur. Müəllif aşiq sənətini təxminən min illik bir dövrdə araşdırıb. Onun qənaətinə görə II min ilin son

beş yüz ili aşiq sənətinin bu və ya başqa şəkildə mövcud olduğu dövrdür. Beləliklə, müəllif sənəti və onun əsasında dayanan sənətkar subyektini mümkün səviyyələr üzrə təhlil etmiş, sənət və sənətkar münasibətləri kontekstində araşdırma apararaq dini- ideoloji, ədəbi- estetik və sənətçilik funksiyalarını sistem əvə onun dominant elementi kimi subyektə münasibətdə araşdırmışdır. Müəllif aşığın yaranma, formalaşma və inkişaf mərhələlərini aşağıdakı şəkildə təsnif edir:

1. XI- XVI əsrlər. Sufi- dərviş (təsəvvür) mərhələsi; bu dövrdə onlar (yəni bu sənətini əsasında dayanan zümrə – N.C.; A,X.) fəlsəfədə və poeziyada zəngin inkişaf yolu keçiblər. Təriqətin estetik əsaslarını hazırlayıblar.

2. XVI əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin ortalarınaqədər; haqq aşıqı mərhələsi, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə sufi dərvişlər (təkkə şairləri) saraya dəvət olunurlar, dövlətin ideoloji- mədəni işlərində aktiv şəkildə iştirak edirlər. Həmin dövrdə onlar dövlət tərəfindən himayə olunurlar.

3. Səfəvi hakimiyyətindən sonrakı dövr; XVIII əsrin II yarısından günümüzə qədər; sənətçilik mərhələsi. Aşıq sənətkar statusuna keçir.

Bu üç mərhələnin birincisində mistik- estetik funksiya, ikincisində mistik- ideoloji funksiya, üçüncüsündə isə estetik- əyləndirmə funksiyası aparıcı mövqedədir. Onu da əlavə edək ki, müəllifə görə, ozan aşıqlaşmayıb, əksinə aşıq ozanlaşmışdır. Yəni din və təriqət başçıları, övliya, pir, mürşid, ocaq, ata, baba, dədə kimi cəmiyyətdə müqəddəs sayılan şəxsiyyətlər təbii ki, sosial-siyasi və mədəni münasibətlərin dəyişməsi nəticəsində sənətçiyə çevrilib. Müasir aşıqlar məhz bu baxımdan ideya- estetik və dini- urfani əsaslara görə «ata», «baba» və «dədə»nin, sənətçiliyə görə ozanın varisləridir. Müəllifə görə, «ata» əski türk mərhələsinin «baba» oğuz mərhələsinin «dədə» isə oğuz-türkman və ya Azərbaycan milli- mədəni differensial kultür mərhələsinin hadisələridir. Əsərdə aşıq sənətinin təsəvvür hadisəsi kimi yaranması və «dədə» mərhələsindən sonra sənətçiyə keçməsi elmi arqumentlərlə əsaslandırılır. Tədqiq olunan problem bütövlükdə sufizm epoxası kontekstində araşdırılır, Miskin Abdaldan Ələsgərə qədər qələm yolda təriqət- sənət, din- sənət, cəmiyyət və mədəniyyət, mərasim icraçılığı məsələlərinə aydınlıq gətirilir, ayrı-

ayrı korifey sənətkarların fəaliyyəti və sənət irsi, xüsusilə, onun sufi konteksti təhlil edilir.

H.İsmayılov türk epik sistemində dastan fenomeni etnosun epik təfəkkür potensialının informasiya fasiləsizliyində janr reallaşması kimi götürür, onu yazılı və şifahi ənənədə, o cümlədən aşığı yaradıcılığında xüsusi ədəbi- mədəni kultür vahidi kimi səciyyələndirir. Göyçə aşığılarının dastan yaradıcılığında özəlliklərin fonunda, türk dastan yaradıcılığı təhlilə cəlb edilir və dövr və zamanla şərtlənən differensial mətn tipləri aşkarlanır. «Boy»la «dastan»ın struktur tipoloji müqayisəsi, klassik məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının epik sistemdə yeri və mövqeyi, invariant arxetip kimi etnik şüurun gerçəkliyə münasibətində epik modelləşdirici sistem müəyyənləşdirilir. Müəllifin topladığı dastan mətnləri üzərində apardığı araşdırmalar mətnlərin strukturunda və funksional- diaxron təkamülündə yeni keyfiyyətlər aşkarlayır. Bu əsasda dastan mətnləri təsnif edilir.

H.İsmayılov bu tədqiqatında Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi rolu və mövqeyi ilə seçilən bir neçə fəaliyyət sistemini kompleks şəkildə təhlil etmiş, dəyişən və dəyişmənin elementləri müəyyənləşdirmiş, bununla da aşığı sənətinin invariant strukturunu aşkarlayan mükəmməl bir konsepsiya hazırlamışdır. Qeyd edək ki, istər milli- mədəni varlığımızın keçmişi və bu gününün dərk üçün, istərsə də Azərbaycan folklorşünaslıq elmi üçün bu əsər kifayət qədər ciddi və böyük əhəmiyyət daşıyır.

2002

Ağaverdi Xəlil

FERDİNAND DE SÖSSÜR: «ÜMUMİ DİLÇİLİK KURSU»

Ferdinand- Monjen de Sössür 1857- ci ildə noyabr ayının 26- da Cenevrədə dünyaya gəlmişdir. Onun əslən Sössür-Mozelotadan olan ailəsi XVI əsrdə Lotaringiyanı tərk edərək İsveçrəyə üz tutmuş, Cenevrədə məskunlaşmışdır.

F. De Sössürün mənsub olduğu nəslə elmə, mədəniyyətə böyük maraq var idi. Onun ulu babası Nikola de Sössür (1709- 1791) o dövrdə hazırlanan məşhur Ensiklopediyada əməkdaşlıq edirdi. Sonralar onun Lozannada üzümçülüklə, şərabçılıqla bağlı ayrıca kitabı çap olunmuşdu. O biri ulu babası Oras- Benedikt de Sössür iyirmi beş il Cenevrədə universitetdə təbiət fəlsəfəsi professoru vəzifəsində çalışmış, Alpin geoloji quruluşunu öyrənən ilk araşdırıcılardan olmuşdur. Onun adı ilə bağlı iki mineraloji termin- sössürat, sössüritləşmə elm aləminə daxil olmuşdur. Sössürün babası Nikola- Teodor de Sössür (1767- 1845) bitkilərin

fiziologiyası sahəsində tədqiqatlar aparmış, görkəmli fizik, kimyaçı, geoloqdur.

Nikola- Teodor de Sössürün bacısı F. De Sössürün nənəsi Albertina – Adrienna de Sössür (1766- 1841) İsveçrənin yüksək təhsil görmüş qadınlarından idi; məşhur fransız yazıçısı de Stalın, bir çox alman romantiklərinin, Adolf Piktenin dostu, V. fon Şlegelin bir çox əsərlərinin tərcüməçisi və « Proqressiv tərbiyə» kitabının müəllifi idi.

F. de Sössürün taleyində, xüsusilə onun həyatının keçid dövründə (1890- 1891) həlledici rol olmuş əmisi Teodra de Sössür (1824- 1903) hərbiçi idi, iki dəfə Baş Sovetin deputatı olmuşdu və elmə xüsusi maraq göstərirdi. O, İsveçrə incəsənət cəmiyyətinin və İsveçrə tarixi abidələr cəmiyyətinin prezidenti olmuş, fransız dili, xüsusi adların orfoqrafiyası haqqında iki kitabın müəllifi idi. Onun kiçik qardaşı F. de Sössürün atası Anri de Sössür (1829- 1905) gəncliyində Antil adasına, Meksikaya, Amerika Birləşmiş Ştatlarına elmi məqsəd daşıyan uzunmüddətli səyahətlər etmişdi. Bu səfərlərdən entomologiya və menirologiyaya aid zəngin kolleksiyalarla qayıtmışdı. Sössürün atası sonrakı həyatını bütövlükdə geologiyaya həsr etmişdi.

F. de Sössürün qardaşı Leopold de Sössür (1866- 1925) Vyetnam və Çin dilləri üzrə mütəxəssis idi, eləcə də qədim Çin astronomiyası ilə maraqlanırdı; Rene de Sössür (1868- 193?) isə riyaziyyatçı idi, həmçinin təbii və süni dillərin problemlərinə həsr olunmuş bir sıra araşdırmaların müəllifi idi; üçüncü qardaşı Oras de Sössür (1859- 1926) isə rəsam olmuş, Ferdinand de Sössürün yağlı boya ilə portretini çəkmişdi – həmin portret böyük dilçinin ömrünün son günlərini keçirdiyi Vofflan qalasında saxlanılır.

F. de Sössürün boya- başa çatdığı ailə mühit onda elmə, araşdırmaya uşaqlıqdan marağın yaranmasına təkan verdi. Ana babasının zəngin kitabxanası və etnoloji, etimoloji marağı, söhbətləri Sössürdə dilçilik meylini formalaşdırmışdı. Sössür sonralar yazırdı: «Dilçilik məni həmişə özünə cəlb edirdi», « mənim zövqümə uyğun qidanı ana babamın kitabxanasında və

onunla söhbətlərdə tapırdım». Sössürlər ailəsinin şəhərkənarı villasının yaxınlığında ömrünün ahıl yaşlarında olan Adolf Pikte (1799- 1875) yaşayırdı. Geniş erudisiyaya malik olan bu insan ensiklopedik bir alim idi: dilçi, riyaziyyatçı, filosof... O, Hind- Avropa dilləri bazasında linqvistik paleontologiyanın banisiydi. Və beləliklə, dilçilik məsələləri ilə bağlı Sössürün ilk həmsöhbəti Hegelin, Şellinqin dostu A. Pikte oldu. Taleyin qisməti olan bu əlaqə onun dünyagörüşünün orjinal səmtə istiqamətlənməsində, ilk nəzəri mülahizələrinin formalaşmasında böyük rol oynadı.

Sössürün ilk elmi tədqiqat işi Cenevrədə gimnaziyada oxuduğu dövrə təsadüf edir. Gimnaziyadan əvvəl o, yaşı çatmadığı üçün bir il kollecdə təhsil almış, Martenadakı şəxsi pansionda yunan dili ilə məşğul olmuşdu. İki klassik dilə, (latın, yunan) bələd olan Sössür məktəb illərində müstəqil şəkildə Boppun qrammatikası əsasında sanskriti də öyrənir.

1875- ci ildə F. de Sössür gimnaziyanı bitirib Cenevrə universitetinə daxil olur. Valideynlərinin arzusuna qarşı getməyib, təbii elmlər sahəsində ixtisaslaşmalı olur, fizika, kimya ilə məşğul olur. Lakin dilçiliyə, humanitar elmlərə olan daxili marağı onu rahat buraxmır, dilçilikdən müəyyən kurslarda iştirak edir, mühazirələr dinləyir. Bu illərdə onu Paris dilçilik cəmiyyətinə üzv qəbul edirlər. Cəmiyyətin «Əsərləri»ndə Sössürün bir neçə kiçikhəcmli yazıları çap olunur. 1876- cı ildə, 15 yaşında dilçilik təhsilini təkmilləşdirmək məqsədilə doğma yurdunu tərk edib, Almaniya- Leypsiqə gedir. Beləliklə, Sössürün həyatının Leypsiq dövrü (1876-1880) başlayır.

Sössürün Leypsiqə getməsi təsadüflə bağlı olsa da (onun Cenevrəli dostları orada təhsil alırdılar), sonralar onun dilçilik orientasiyasının müəyyənləşməsində burada aldığı təhsilin böyük rolu olmuşdur. O illər Almaniya dünya dilçilik mərkəzlərindən biri sayılırdı, sonralar gənc qrammatiklər dilçilik tarixində geniş yer tutdu. Leypsiq universitetində dövrünün görkəmli alimləri fəaliyyət göstərirdi. Bopp dilçiliyinin son nümayəndəsi Georq Kursius, Almaniya slavyan filologiyası kafedrasının

ilk müdiri, dilçilikdə yeni prinsipləri müəyyənləşdirən Avqust Leskin və onun tələbələri Georq Ostqof, Karl Bruqman...

Sössür mühazirələrin çoxunda iştirak etmir, müstəqil məşğul olurdu. Onun ardıcıl iştirak etdiyi Kurtsiusun seminarları idi, bu seminarlarda o iki məruzə etmişdi. 1876- cı ildə Uitninin «life and growth of language» əsərini alman dilinə tərcümə etmiş Leskinin kurslarında Sössür litov və slavyan dilləri ilə bağlı mühazirələrdə iştirak etmişdi. Bundan əlavə Vindişin qədim İrland, Hyubşmanın qədim fars dilinə həsr olunmuş kurslarında, Braunun alman dili tarixi dərslərində müntəzəm iştirak edir, Ostqof və Bruqmanın Hind- Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası fənninə maraq göstərir. Lakin bu illərdə Sössürün gənc qrammatiklərlə heç bir isti münasibəti olmur, əksinə onlar Sössürə yad nəzərlə baxırdılar.

Leypsiqə gəldiyi ilk vaxtlardan Sössür özünün böyük ideyalarının həyata keçirilməsi barədə düşünür. İki problem onu çoxdan düşündürürdü: hind- Avropa söz kökü nəzəriyyəsini formalaşdırmaq, hind- Avropa dilinin saitlər sistemini bərpa etmək. Bu düşüncələrin nəticəsi kimi 1878- ci ildə «Hind- Avropa dillərində ilkin saitlər sistemi haqqında memuar» Leypsiqdə çap olunur. Sonralar dünya dilçiliyinin qızıl fonduna daxil olan «Memuar» öz dövründə layiqincə qarşılanmadı, yalnız N. Kruşevskinin, Boduen de Kurtenenin Rusiyada çap olunan bir jurnalda kiçik rəyləri çıxdı ki, həmin rəylərdən heç Sössürün özünün də xəbəri olmadı. Almaniya dilçilik dairəsi bu böyük kəşfi sükutla, bir qədər də qısqançlıqla qarşıladı, onun müəllifi hətta plagiatda suçlandı.

Burada maraqlı bir məqamı da qeyd edək. «Memuar» çap olunduqdan sonra Sössürü tanınmış germanşünas Sarnka ilə tanış edirlər, dövrünün nüfuzlu alimi gənc araşdırıcıdan soruşur ki, İsveçrə dilçisi, məşhur «Memuar»ın müəllifi Ferdinand de Sössürlə təsadüfən qohumluğunuz yoxdur ki? Bu sualdan məlum olur ki, Sarnka Sössürün araşdırması ilə tanış imiş.

Sössürün «Memuar»da hipoteza şəklində irəli sürdüyü nəzəri mülahizələr ilk dəfə 1900-cü ildə Xirtin «Ablaut» əsərində, sonra isə fonetik səviyyədə 1927-ci ildə E. Kuriloviçin araşdırmalarında təsdiqini tapdı. Lakin Benvenistin Hind- Avropa dillərində söz kökü məsələsi ilə bağlı araşdırmalarına qədər «Memuar» unikal hadisə kimi qalmışdı. Gənc araşdırıcının bu kəşfi doğru olaraq onu dilçiliyin klassikləri ilə bir sıraya qaldırdı. Həmcə bu kiçik əsər dünya dilçiliyini 50 il qabağa atdı.

1878-ci ildə F. de Sössür universiteti bitirir və Berlinə gedir; o il yarım burada yaşayır. Berlində Sössür sanskritoloq German Oldenberqin keltoloq və indoloq German Simmerin mühazirələrini dinləyir. Araşdırıcıların mülahizəsinə görə burada Sössür Uitninin ümumi dilçilik ideyaları ilə tanış olur. Böyük amerikan dilçisi Vilyam- Dusut Uitni (1827- 1894) də Oldenberq və Simmer kimi sanskritoloq idi və Almaniya dilçilik aləmində yaxşı tanınırdı. Uitni də 1850-ci ildə Almaniyada Boppdan, Romdan dərs almışdı. Burada Romla birgə apardığı araşdırmaya görə 1870-ci ildə Berlin Akademiyasının Bopp adına mükafatı ilə təltif olunmuşdu. Buna görə də Sössürün onu bir sanskriptoloq kimi tanıması ona görə şübhə doğurmur ki, öz dissertasiyasında bir neçə dəfə Sössür Uitnidən sitat gətirir. Lakin Sössürün Uitnini bir dil nəzəriyyəçisi kimi tanıması mübahisəlidir.

1879-cu ildə Sössür yenidən Leypsiqə qayıdır və 1880-ci ilin fevralında böyük uğurla « De l'emploi du genitif absolu en sanskrit» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. Bu əsər 1881-ci ildə Cenevrədə çap olunmuşdur. Sössürün müdafiədə iştirak edən dostu Favr demişdi: Əgər o bu qədər təvazökar olmasaydı, imtahan verən gəncə imtahan götürənlərin yerləri asanlıqla dəyişdirilə bilərdi.

A. A. Xolodoviç Sössürün doktorluq dissertasiyası ilə bağlı yazır: Bu əsəri «Memuar»la heç cür müqayisə etmək olmaz. Qodelin və de Mauronun qeyd etdiyi kimi o qədər də gözəçarpmayan bu əsər o dövr üçün qəbul olunan fikrə görə bir dissident, küfr tədqiqatçının işi sayılırdı. Ona görə ki: 1) gənc qrammatiklərə qədərki, gənc qrammatiklər cərəyanı və Boppçular

üçün sintaksis yad mövzu hesab olunur, araşdırma obyektindən kənarıdır; 2) Sössür seçdiyi obyektə ənənəvi, kompartivist, diaxron planda deyil, dilin müvafiq vəziyyəti çərçivəsində yanaşmışdı; 3) seçilmiş obyekt dəyər kimi şərh olunur. Mütləq yiyəlik hal izolə edilmiş şəkildə deyil, mütləq lokativlə (yerlik hal) qarşılıqlı münasibətdə, yəni relyassion və oppozitiv vahid kimi götürülür.

F. de Sössürün həyatının dörd illik təzadlı Almaniya dövrü beləcə sona çatır.

Almaniyanı Sössürün tərk etməsi səbəblərindən biri və yəqin ki, başlıcası onun gənc qrammatiklərlə normal münasibətinin olmaması idi. 1880- ci ildə Sössür Parisə gəlir. Bu dövrdə Fransa dilçilik elmi baxımından əyalət sayılırdı, Almaniya da hay- küy yaratmış gənc qrammatiklərdən, onların araşdırmalarından fransızlar xəbərsiz idi. Burada XVI əsr dilçilik görüşləri hakim mövqedə idi, tarixi müqayisəli metodun mənşəyi Fransa olsa da (alman dilçiləri sanskritin araşdırma impulsunu burada almışdılar), onun haqqında ümumi məlumat belə qalmamışdı. Fransada fəlsəfi qrammatika ənənəsi, xüsusilə Kondilyakın görüşləri Boppun ideyalarının Fransaya yolunu bağlamışdı. Sonralar Mişel Brealın Boppu fransızcaya tərcüməsi bu tarixi ətaləti aradan qaldırdı. F. de Sössür Parisdə 1881- ci ilin sonlarından başlayaraq M. Brealın, Darmsteterin, Bergenin, Lui Avenin dilçiliyin müxtəlif problemlərinə (iran dili, sanskrit, latış filologiyası) həsr olunmuş mühazirələrini dinləyir. Sössürü «Memuar»ın çap olunmasından tanıyan Lui Aven mühazirələrin birində burun sonantlarından danışarkən Sössürü kafedrada onun yerinə mühazirə oxumağa dəvət edir. Burada Sössürün gələcək dilçilik karyerasının formalaşmasında M. Brealın fəlsəfi qrammatika ilə bağlı ideyaların, Kondilyakın işarənin sərbəstliyi nəzəriyyəsinin, eləcə də Por- Royal qrammatikasının prinsiplərilə tanışlığın böyük rolu olmuşdur.

1881- ci ilin payızında Breal Ali təhsil məktəbindəki (ERNE) dediyi kursu Sössürə verir. İyirmi dörd yaşlı gəncin tələbələrlə ünsiyyəti başlayır.

Qot və yuxarı alman dilinə, yunan və latış dillərinin müqayisəli qrammatikasına, litva dilinə həsr olunmuş bu kurslar 1881- 1887- ci illərə təsadüf edir.

F. de Sössür 1876- cı ildən Paris linqvistik cəmiyyətinin üzvü seçilmişdi, 1882- ci ildə Avenin istefasından sonra o bu dilçilik cəmiyyətində katibin müavini idi və «linqvistik cəmiyyətin əsərləri» jurnalına redaktorluq edirdi. 1881- ci ildə A. Xodzko və A. Qedonun təklifi ilə Boduen de Kurten Parisə dəvət olunur və cəmiyyətin üzvlüyünə (assistant etranger) qəbul olunur. Bu mərasimdə F. de Sössür B. De Kurtene ilə şəxsən tanış olur.

1889- 1890- cı illər Sössür xəstə olduğu üçün öz yerinə tələbəsi Meyeni qoyur və bir illik məzuniyyət götürüb Cenevrəyə gəlir, məzuniyyət bitdikdən sonra yenidən Parisə dönür və bir tədris ili də dərslər deyir. 1891- ci ildə kafedra müdürliyinə başqa bir tələbəsinin, A. Dyuvonun təyin olunması zəmanətini verib Fransanı birdəfəlik tərk edir.

Sössürün araşdırıcıları yazır ki, birillik İsveçrəyə getməsi və sonradan Parisi tərk etməsinin səbəbi ona Fransız təbəəliyini qəbul etmək təklifi ilə bağlı olub. Belə bir təklifi qəbul etsəydi, Sössürün ordinar professor yerini tutmaq imkanı yaranırdı, lakin o bundan imtina edir və Cenevrəyə qayıdır.

Fransada fəaliyyət göstərdiyi doqquz il ərzində onun mühazirələrində onlarla xarici və yerli dinləyicilər iştirak etmişdi. Sonralar onun dərslər dediyi tələbələr arasından tanınmış dilçilər, filoloqlar yetişmişdi. Onun mühazirələrini dinləyənlərin bir neçəsini qeyd edək: S.A Darmsteter, E. Erno, L. Leje, Perno, Moris Qrammon, Pol Passi, Antuan Meye, F. Braun, İ. Qoldşteyn (son ikisi Rusiyadandır).

1891-ci ildən Sössürün həyatının son dövrü – Cenevrə dövrü başlayır. Ömrünün ən enerjili dövrü də bu illərə düşür, bu zaman Sössür otuz dörd yaşında idi. Cenevrə dövrü Sössürün həm yaradıcılığının, həm də şəxsi həyatının ən drammatik çağıdır. Burada Sössür onun üçün açılmış Hind-Avropa dilləri və sanskritin tarixi, müqayisəli qrammatikası kafedrasında

ekstraordinar professor vəzifəsi alır, 1896-cı ildə isə ordinar professor olur. Sössür klassik dillər, german dilləri, yunan və latın dillərinin fonetikasi, yunan və latın dillərinin müqayisəli və tarixi qrammatikasi, yunan dilində hallanma, yunan dilində fel, yunan və latın etimologiyası, yunan və latın söz yuvaları və derivasiya tipləri, yunan dialektologiyası, qədim yunan epigrafikasi kimi müxtəlif mövzularda mühazirələr oxumuşdur. O, 1896-cı ildən başlayaraq ömrünün sonunadək, demək olar ki, hər il German dilçiliyinə bir-iki kurs ayırır: qot, qədim yuxarıalman, orta yuxarıalman, qədim sakson, anqlosakson, qədim norveç, sanskrit dillərindən ardıcıl mühazirələr oxuyur.

Qalan kursları Sössür təsadüfdən təsadüfə aparır: 1892-1893-də Hind-Avropa dilləri felinin tarixi, 1895-1896-da əhməni yazıları, litva dili haqqında dilçilik coğrafiyası və s.

Bu illər Sössürün həyatında qəribəliklər özünü göstərir. O, əksər halda özünə qapılır, dostları ilə əlaqəsini kəsir, həyatını tənha keçirməyə üstünlük verir, yazı-poza ilə çox az məşğul olur, demək olar ki, çap olunmur. Ümumiyyətlə o, çox az çap olunan dilçilərdəndir, iyirmi beş il ərzində Sössür cəmi 29 əsər (məqalə, tezis, kitab, broşura) çap etdirmişdi. Cenevrədə iki işi yerinə yetirməyi planlaşdırmışdı: 1) yüksək qiymətləndirdiyi doktorluq dissertasiyasında dönə- dönə sitat verdiyi tanınmış sanskritoloq və nəzəriyyəçi Uitni haqqında bir kitab yazmaq.

1894- cü il noyabrın 10-da Uitni vəfat edir. Həmin il Amerika filologiya cəmiyyətindən Amerika dilçilərinin Uitninin xatirəsinə həsr olunmuş birinci konqresin xüsusi iclasında iştirak etmək üçün Sössürə dəvətnamə göndərilir. O, dərhal çıxışına xüsusi plan hazırlayır: 1. Müqayisəli qrammatika, 2. Müqayisəli qrammatika və dilçilik, 3. Dil insan təsisatıdır, 4. Dilçiliyin elm kimi iki tərəfi, 5. Uitni və gənc qrammatiklər, 6. Uitni fonoloq kimi.

Yetmiş səhifəlik qeydlər edir... Lakin Uitni haqqında yazılacaq işi yarımçıq saxlayır və bir daha o məsələyə qayıtmır, yazmış olduğu hissəni də konqresə göndərmir.

2) Litva dilinin aksentuasiyası ilə bağlı araşdırma aparmaq.

Mövzu ilə bağlı xeyli material toplayan, mühazirə aparan Sössür iki məqalə çap etdirir: «Litva dili aksentuasiyası barədə məsələyə dair» (1894), «Litva dili aksentuasiyası» (1896). Lakin bu araşdırma da sona çatdırılmır.

Bu illər Sössür həyatı qədər sevdiyi dil nəzəriyyəsi ilə məşğul olmaqdan uzaqlaşır, başqa sahələrə maraq göstərir. Nümunə üçün aşağıdakı məşğuliyyət sahələrini qeyd edək:

1) 1899- 1909 -cu illər müasir fransız dilində seminarlar aparır, fransız şer vəznləri ilə məşğul olur.

2) 1903- cü ildən german əfsanələri, onların yunan mifləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında düşünür, lakin heç nə çap etdirmir.

3) 1904- cü ildən german eposu ilə məşğul olur.

4) Anaqramlar üzərində çalışır.

Gözlənilməz bir təsadüf Sössürü düşdüyü həyat burulğanından xilas etdi. Cenevrə universitetində dil haqqında elmin əsaslarından dərs deyən Vertgeymer 1906- cı ildə vəfat edir. 1907- ci ilin fevralında onu əvəz edən Sössür ömrünün sonunadək üç kursda mühazirə oxumaq imkanı qazanır.

1912- ci ilin əvvəlində F. de Sössür xəstələnir və dərs ili başa çatmamış mühazirələrini dayandırmalı olur. 22 fevral 1913- cü ildə müasirlərinin unutduğu Ferdinand de Sössür yaxın tələbələrinin əhatəsində dədə- baba malikanəsi Vofflanda vəfat edir.

... F. de Sössürün ölümündən əlli il sonra dostları, dünyanın görkəmli dilçiləri, onu sevənlər bu böyük insanın xatirəsini yad etmək üçün Sössürün işlədiyi, divarları arasında ümumi dilçilikdən mühazirə oxuduğu universitetə toplaşmışdılar. Anım günündə Emil Benvenist çıxış edərək böyük

minnətdarlıq hissi ilə deyirdi: İndi ona nədəsə borclu olmayan bircə dilçi də yoxdur. Elə bir ümumi nəzəriyyə yoxdur ki, Sössürün adı çəkilmədən ötüşsün. Onun tənha həyatının ilk illəri sirlərlə doluydu...

Sössürü müasirlərindən fərqli olaraq bu gün biz tamamilə başqa cür qəbul edirik. Onun yaradıcılığı bütöv şəkildə, ən vacib istiqamətləriylə məhz ölümündən sonra məlum oldu və dilçiliyi möhkəm elmi- fəlsəfi əsaslar üzərinə qoydu.

* *

*

Sössür öz dövrünün dilçisi idi, buna görə də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinin elmi fikri onun dilçilik konsepsiyasının formalaşmasına bu və ya digər dərəcədə təsir etmişdir. Dövrünün fəlsəfi cərəyanlarından ona ən çox yaxın olanı pozitivizm idi, çünki obyektə struktur yanaşma berqsonian intuitivizminə qarşı dururdu. Onun ustalığı onda idi ki, filosofların əsərlərindən əxz etdiyi fikirləri öz düşüncəsindən keçirib elə təqdim edirdi ki, orjinal fikir kimi qəbul olunurdu. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar onu Kantla (A. S. Çinobava), Koperniklə (S. Ulman) müqayisə edirlər.

Sössür sağlığında görkəmli hindavropaşünas kimi tanınırdı, «Kurs»un nəşrindən sonra əvvəllər sosioloji məktəbin başçısı kimi etiraf olundu, sonralar isə müasir strukturalizm cərəyanının sələfi olaraq tanındı. Araşdırıcılar haqlı olaraq Sössürün dilçilik görüşlərinin dəyərini müəyyənləşdirmək üçün ilk öncə onun fəlsəfi qaynaqlarının araşdırılmasını vacib sayırlar. Qeyd edək ki, onun mənsub olduğu fransız dilçilik məktəbi də fəlsəfi görüşlərlə sıx əlaqə də formalaşmışdı. Sössürün dilə ciddi riyazi sistem kimi yanaşmasını («dil dəqiq sistemdir, onun nəzəriyyəsi də eyni dərəcədə dəqiq olmalıdır») nəzərə alan araşdırıcılar bu cəhəti XVII- XVIII əsrlərin rassionallizminin təsiri kimi izah edirlər. Dekartın dilin işarə xarakteri bədənə ruhun dualizmi barədəki ideyalarının dünya dilçiliyi tarixində layiqli yeri olan Por- Royalda 1660- cı ildə A. Arno və K. Lanselo tərəfindən yazılmış «Ümumi və rassional

qrammatika» əsərinin meydana çıxmasında bir başa təsiri vardır. Böyük tarixi missiya yerinə yetirmiş bu qrammatikadakı görüşlər doğru olaraq ümumi dilçiliyinin və fransız dilçiliyinin mənbəyi, bünövrəsi sayılır. Buna görə də Sössür «Por – Royal qrammatikas»ında qoyulan məsələlərə üz tutmağı dönə – dönə qeyd edir.

Bu qrammatikada işlədilən və şərh olunan bir sıra anlayışlar Sössürün konsepsiyasında özünə yer tapmışdır: linqvistik işarənin ikitərəfli sxemi, işarələyən (signifiant) və işarələnən (signifié) termini.

XVII əsrin rəssionalizminin, fransız filosoflarının bilavasitə təsiri altında, eləcə də semantikanın banisi Brema tanışlıqdan sonra Sössür dil işarəsinin məzmun planına xüsusi əhəmiyyət vermiş, dil vahidlərinin müəyyənləşdirilməsində məhz sxematik ölçülərə əsaslanmışdır. Fransız filosoflarının təbiət hadisələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılığın olması mülahizələri dilin sistem xarakterli olması qənaətini irəli sürməyə imkan yaratmışdı. Ümumiyyətlə sözə işarə kimi yanaşmaq meyllərinə, ünsiyyət və təfəkkürün əlaqəsi məsələsinə, insan əqlinin mahiyyəti problemi F. Bekan, T. Qobbas, C. Lokk, Didro, Volter, Lametri, Kondilyak kimi filosofların əsərlərində geniş şərh olunur ki, bu da XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Avropa da müxtəlif elmlərin formalaşmasına və istiqamətini əsaslı təsir göstərir. Bu filosofların görüşlərində, xüsusilə Kondilyanın «İnsan biliklərinin mənşəyi təcrübəsi», «Duyğular barədə traktat» əsərində dil məsələləri aparıcı yer tutur, dilin sosial xarakterdə olması ideyasının qaynağı da Didronun, Russonun, sonralar isə geniş şəkildə O. Kontın əsərlərindən başlayır. Beləliklə, aydın olur ki, Sössürün dilin sosial və işarə xarakterli olması ideyası fransız dilçiliyi ənənəsindən əkz olunmuşdur. Lakin dilə xalis sosial hadisə kimi yanaşma və onun geniş konsentual şəkildə təhlili fransız sosioloqu E. Durkheymin adı ilə bağlıdır. 1917 – ci ildə A. Seşenin yazdığı rəydə Sössürlə Durkheymin ideyaları arasındakı əlaqədən bəhs olunmuşdur. Sonralar bu əlaqə geniş şəkildə polyak alimi B. Doroşevski tərəfindən şərh olunmuşdur: «Sosiologiya və linqvistikanın münasibətləri barədə bəzi qeydlər : Durkheymin və Sössür».

Əsərində dilçilik məsələlərinə yer ayırmayan Durkheymdən fərqli olaraq Tard sosial məntiqə həsr olunmuş əsərlərində dil məsələlərinə də xüsusi diqqət verir. Onun əsərlərində dövrün tanınmış dilçilərindən Uitninin, Brealın, Darmstetrin, Saysın görüşlərinə müraciət olunur. Tard dilə məntiqi kateqoriyalar sırasında baxır və onu (dili) kollektivin şüuruna aid edir. Sössürün «nitq fəaliyyətində fərdi və sosial tərəf vardır, bu tərəflər bir – birindən ayrı şəkildə anlamaq olmaz» – ideyası Tardın görüşləri ilə bağlanır, onun «Oppozisiyanın universallığı. Qarşılaşmanın nəzəriyyəsi təcrübəsi» əsəri də Sössürün oppozisiyalar barədəki düşüncələrinin yaranmasında xüsusi rol oynamışdır.

F. de Sössürün müəyyən ideyalarının formalaşdırılması (dildə sistemlilik, dildə işarəlik) fransızdilçilik ənənəsindən qaynaqlansa da, bütövlükdə onun dilçilik konsepsiyasını stimullaşdıran mənbə şübhəsiz ki, Amerika dilçisi U. Uitninin görüşləri, xüsusilə onun 1885 – ci ildə çap olunmuş (ingiliscə və fransızca) «Dilin həyatı» əsəridir. Həqiqətən özünün fəlsəfi ruhu ilə Sössür daha çox Uitniyə yaxındır, lakin bu yaxınlıq birinin digərini təkrar etməsi deyil, sözün yaxşı mənasında faydalanma, elmi vərəsəlikdir. «Dilin həyatı» əsərində dilə tərif verən Uitni yazır: Dil həqiqi mənada işarələr yığımıdır. Bu işarələrin köməyi ilə insanlar şüurlu şəkildə öz fikirlərini başqaları üçün ifadə edir: bu ifadə etmə fikiri başqalarına ötürmək üçündür. Uitni bu növ işarə deyərkən, jestləri, pantomimaları, artikulyasiya edilən səsləri və hərfləri nəzərdə tutur. Və əlavə edir ki, səslər və hərflər şərti xarakter daşıyır, hərflər və jestlər səslə dilə tabedir.

Dildə sözlərin ideyaların işarəsi ola bilməsinə toxunan Uitni yazır: Çox dəqiq və ciddi şəkildə demək olar ki, işlədilən hər söz sərbəst və şərti işarədir. (*une signe arbitraire et conventionnelle*); ona görə sərbəstdir ki, hər bir başqa söz sözlər kütləsi mühitində bu və ya digər ideyanın daşıyıcısı ola bilər, şərtidir, ona görə ki, başqasının deyil, məhz müvafiq sözün işlədilmə səbəbi onun artıq cəmiyyətdə işlədilməsinin qəbul olunmasıdır. Sössürün xüsusi əhəmiyyət verdiyi dildə baş verən dəyişmələrlə, dil və təfəkkürlə bağlı da Uitninin həm forma, həm də məna ilə bağlı maraqlı mülahizələri vardır, onun fikircə

artikulyasiya olunan işarə şərtidir və məfhumla yalnız əqli assosiasiya ilə bağlıdır. Əgər bu daxili, təbii, zəruri əlac olsaydı, məfhumda baş verən hər cür dəyişmə analogi olaraq özünü işarələrdə də göstərərdi. Halbuki bu dəyişmələrdə müşahidə olunan yeganə tendensiya dil vasitələrinə qənaət, tələffüz rahatlığı prinsipidir.

Bu qısa xatırlatmalar Uitninin görüşlərinin Sössürə təsirini aydınca göstərir. Sössürün özünün qeydlərində də Uitninin dil nəzəriyyəsi sahəsində xidmətləri yüksək qiymətləndirir.

Araşdırıcılar Uitni ilə Ç. Pirs, sonra Ç. Moris arasındakı əlaqədən danışır və əlaqələrin izlərini Sössürün işarə nəzəriyyəsində axtarırlar.

Dünya elminin iki dahi şəxsiyyəti – Çarlz Pirs (1839- 1914) və Ferdinand de Sössür (1857- 1913) eyni vaxtda, lakin bir- birindən xəbərsiz belə bir fikirə gəldilər ki, işarələr haqqında xüsusi müstəqil elm olmalıdır, Pirs bütöv həyatını bu elm sahəsinə həsr etdi, o, bu elmin- semantikanın çərçivəsində tək cə mənətiqi, riyazi, fiziki anlayışların (məfhumların) deyil, eləcə də psixoloji və dini anlayışların da analiz olunmasını təsəvvür edirdi. Belə bir universal sistemə daxil olan işarələri üç yerə bölürdü: 1) ikonik işarələr, 2) işarə- indekslər, 3) işarə- simvollar. Dil işarəsi ilə bağlı Pirsin xüsusi tərifini yoxdur. Onun fikrincə söz də işarədir, lakin xüsusi kateqoriya yaratmır, daha çox simvollar uyğun gəlir, bir sıra əvəzlilərsə «indekslər»lə kəşifir. Bundan əlavə Pirsə görə dil işarələrini müəyyən qruplarda birləşdirmək olar: kvalifikator, sinqulyator, klassifikator. Onun fikrincə bütövlükdə insan – işarədir, onun fikirləri-ışarədir, emosiyaları- işarədir. «İnsanın istifadə etdiyi söz, yaxud işarə insanın özüdür. Zira hər bir fikir işarədirsə,və həyat fikirlər zəncirindən başqa bir şey deyilsə, onda bir- birilə bağlı olan bu faktlar sübut edir ki, insan işarədir; beləliklə, hər bir fikir zahiri (external) işarə olması sübut edir ki, insan özlüyündə zahiri işarədir».

Ferdinand de Sössür isə özünün işarə nəzəriyyəsində dildən çıxış edir və dili xüsusi analogu olmayan obyekt sayır: dil öz- özü üçün araşdırılır. Və onun fikrincə dilçilik elmi üç məqsəd qarşıya qoyur: 1) məlum olan bütün dilləri diaxron və sinxron aspektdə təsvir etmək; 2) dillərdə fəaliyyət göstərən ümumi

qanunları aşkar etmək; 3) özünün sərhəddini çəkmək və öz- özünü müəyyənləşdirmək. «Ümumi dilçilik kursu»nda da hər şeydən əvvəl dilçiliyin məhz özünə məxsus olan obyektin müəyyənləşdirilməsindən, aydınlaşdırılmasından başlayır. Psixologiyadan, sosiologiyadan, məntiqdən aydın konturları ilə ayrılan linqvistika Sössürün baxışına görə hələ tam şəkildə mövcud olmayan bir elmin- semiologiyanın bir hissəsini təşkil etməlidir. Semiologiya dili və onunla eyni tipdə olan insan cəmiyyətində fəaliyyət göstərən başqa sistemlərin tədqiqi ilə məşğul olmalıdır. F. de Sössür fikrini belə ümumiləşdirir: Dil ideyalar ifadə edən işarələr sistemidir; onu yazı, ləkarların əlifbası, simvolik adətlər, hərbi siqnallar, učitivosti formaları ilə və s., və s. müqayisə etmək olar. Beləliklə, cəmiyyət daxilində işarələrin həyatını araşdıran elmi təsəvvür etmək mümkündür; Belə bir elm sosial psixologiyanın, həmçinin ümumi psixologiyanın bir hissəsi ola bilər; biz onu semiologiya (yunanca «işarə») adlandırardıq. Bu elm bizə aydınlaşdırmalıdır ki, işarə nə olan şeydir və hansı qaydalarla idarə olunur. Bir halda ki, bu elm hələki mövcud deyil, onun necə olacağı barədə fikir söyləmək olmaz; lakin onun yeri əvvəlcədən müəyyənləşib və bu elm mövcud olma hüququna malikdir. Dilçilik bu ümumi elmin yalnız bir hissəsidir...

F. de Sössürün ümumi dil barədə düşüncələr silsiləsi dilə xüsusi tipli işarələr sistemi kimi yanaşmaq konsepsiyasından qaynaqlanır.

Onun fikrincə dil özünün bütün aspektlərində ikili mahiyyətlidir: sosial institut olan dil, fərddə reallıq tapır; nitq aspektində dil fasiləsizdir, lakin ayrıca vahidlərdən təşkil olunmuşdur, dil nitqin fono- akustik mexanizmindən asılı deyildir, «işarələr sistemi» kimi dildə yeganə mühüm olan məna ilə akustik obrazın birləşməsidir, bu birləşmədə işarənin hər iki sistemini eyni dərəcədə psixolojidir.

İşarənin başqa bir cəhətini açıqlayan F. de Sössür dil işarəsindən bəhs edərək yazır: Demək olan ki, tamamilə sərbəst işarə semioloji prosesin prinsiplərini başqalarından daha yaxşı reallaşdırır. Məhz buna görə dil bütün sistemlərdən ən mürəkkəb və ən geniş yayılmış ifadətmə sistemi kimi öz

səciyyəviliyi ilə fərqlənir. Bu mənada dilçilik bütün semiologiyanın prototipi ola bilər, hərçənd dil çoxlu semioloji sistemlərdən biridir.

«Ümumi dilçilik kursu»nda xüsusi bir qeyd olmasa da, Sössürün siyasi iqtisad məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra əsərlərdəki ideyalardan faydalanmasından da söhbət gedir. Sössürün irsini öyrənən araşdırıcıların bəzisi (Qodel, Kyorner) onun siyasi iqtisada həsr olunmuş hər hansı bir mənbədən təsirləndiyinə şübhə ilə yanaşır, başqa bir qrup (Pariente, Mauro, Molino) isə belə bir əlaqənin olmasını labüd sayırlar. Sonuncu mülahizənin ortaya çıxması Sössürün lingvistik vahidlərin dəyərlik nəzəriyyəsi ilə bağlıdır, həqiqətən onun dəyər anlayışı ilə bağlı mülahizələri ilə A. Smitin və D. Pikardonun əmtəələrinin istehlak və mübadilə dəyərləri ideyası arasında uyğunluq vardır.

Sössürün alman fəlsəfi fikiri, xüsusilə Hegelin ideyaları ilə bağlılığı da mübahisəlidir. Əksər araşdırıcılar Hegellə Sössürün əlaqəsindən danışarkən ideya təsirindən yox, ideyalar arasındakı oxşarlıqdan bəhs etməyi düzgün hesab edirlər. Sössürün görüşlərindəki müxtəliflik kateqoriyasının definisiyasından bəhs edən və ən çox Sössürün haqsız tənqidçisi kimi tanınan R. A. Budaqov yazır: Münasibət kateqoriyasına, xüsusən onun «müxtəliflik kateqoriyası» variantına yeni baxış XX əsr dilçiliyinin ən mühüm nailiyyətidir. Bu nailiyyət həqiqətən Sössürün adı ilə bağlıdır.

...XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəlləri dünyanın müxtəlif ölkələrində yeni dilçilik havasının yaranması ilə əlamətdardır. Tarixi- müqayisəli dilçiliyin xidmətlərinə kölgə salmadan qeyd etmək lazımdır ki, dil faktlarına yeni yöndən yanaşma, dildə sistem münasibətlərin müəyyənləşməsi və yeni təhlil metodunun yaranması vaxtı yetişmişdi. Bu illərin ayrı- ayrı ölkələrdə yaranmış görkəmli nümayəndələrinin adlarını sadalamaq olar: Boduen de Kurtene, Fortunatov, Qabalens, Sössür, Meye, Noreyn, Uitni, Blumfeld, Sepir...

Sössürün qeyd etdiyimiz dövrün, eləcə də bugününün dilçiləri arasında əvəzolunmaz yeri, xüsusi, xidmətləri vardır. Onun görüşlərinin tək-cə dünya dilçiliyinə deyil, bütövlükdə fəlsəfəyə böyük təsiri etiraf olunmalıdır. A. S. Çikobava yazır: Sössürün əsərlərində ifadə olunmuş konsepsiya Qərbdə

(dünyada İ. M.) ümumi dilçilik baxışlarının inkişafında, təxminən Kantın kritisizminin alman idealist fəlsəfəsinin inkişafında oynadığı rola bərabərdir: son qırx ilin Qərbi Avropa dilçiliyi ya Sössürün ideyaları ilə köklənir, yəni onunla bağlanır, ya da Sössürün ideyalarının yaratdığı maneələrin aradan qaldırılması yolu inkişaf edir.

Dilçilik elminin fəlsəfi aspektində iki problem həlledici mövqedə dayanır: linqvistik işarə və cümlə strukturları. Dil nəzəriyyəsinə özünəməxsus fəlsəfi yöndən yanaşan F. de Sössür XX əsrin əvvəllərində «Ümumi dilçilik kursu» əsərində və sonra üzə çıxarılmış digər qeydlərində birinci problemin geniş şərhini vermiş, dilin mahiyyətini semiotik sistem kimi açıqlamışdır. Onun konsepsiyasında ikinci problemdən- cümlə strukturlarından bəhs olunmuşdur.

Sössür irsinin tədqiqatçıları haqlı olaraq onu tək-cə görkəmli hindavropaşünas saymır, həm də bu böyük alimdən ardıcıl şəkildə dilin fəlsəfəsi ilə məşğul olan, dilin sistem xarakterindən, dil faktlarının məntiqi təsnifatından, dil işarəsinin mahiyyətini açan dəyər problemindən, ümumi semiologiyadan konseptual səviyyədə bəhs edən nəzəriyyəçi- filosof kimi danışirlar. Sössürün dilin fəlsəfəsinə yeni mövqedən yanaşmasını yalnız dilçilər deyil, müxtəlif ölkələrin filosofları da (Veyn, Lohman, A. Şaff, Vetrov və s.) təsdiq edirlər.

Sössürün dilə yanaşma, onun daxili mahiyyətini müəyyənləşdirmə yönündəki yeniliklərində başlıca məqam dil və nitqin fərqləndirilməsi və bu fərqləndirmənin davamı kimi dilin sistem xarakterinin açıqlanması, buradakı iki münasibət tipinin (assosiativ və sintaqmatik) sistemin təməli saymasıdır. Münen qeyd edir ki, «Memuarlar»...əsərində «sistem» termininə rast gəlirik. Lakin burada «sistem» köhnə dilçilikdəki mənada işlənmişdir: hind- Avropa dillərinin müxtəlif dövrləri arasındakı uyğunluq «sxemi», «cədvəli». Hətta bu mülahizələrdə implitsit şəkildə dil vahidlərinin münasibətləri ideyası sezilir.

Sistem anlayışı ilə bağlı Sössürün bir neçə formulunu xatırlayaq: «Dil sistemdir və yalnız özünün məxsusi qaydalarına tabedir», «Dil – sərbəst işarələr sistemidir», «Dil elə bir sistemdir ki, onun bütün hissələrinə sinxron vəhdət kimi baxılır və baxılmalıdır».

XX əsrin iyirminci illərində kiçik bir qrup təşkil edən dilçilər o dövr üçün aparıcı mövqedə olan və dilə parçalanmış, ayrı – ayrı elementlər toplusu kimi yanaşan tarixi – müqayisəli dilçiliyə qarşı çıxaraq, struktur prinsipi ortaya qoyur, dil faktlarının təhlilinə tətbiq etdikləri yeni metodu Sössürün adı ilə bağladır. Maraqlıdır ki, Sössürün özü heç zaman «Struktur terminini işlətməmişdir, lakin sistem anlayışının təbii şəkildə struktur anlayışı ilə sıx bağlı, ayrılmaz olduğu sonralar müxtəlif elm sahələrində aparılan nəzəri araşdırmalarla sübut olundu. Doğrudan da, hər hansı bir obyekt (eləcə də dili) sistem kimi şərh etmək əslində onun struktur əlamətlərinin, parametrinin analizi deməkdir. Hər bir sistem qarşılıqlı şəkildə şərtlənmiş elementlərdən ibarətdir və başqa sistemlərdən elementlərinin (= vahidlərinin) arasındakı daxili münasibətlərə görə fərqlənir, elə bu cəhət də (vahidlər arasındakı münasibət) sistemin strukturunu müəyyən edir».

Qeyd etdiyimiz kimi Sössür «struktur» terminini işlətməsə də, əvvəlcə «Memuar»larda, sonralar isə daha əsaslı şəkildə «Kurs»da müasir strukturalizm məktəblərinin konseptual əsası bütün incəliyi ilə əks olunmuşdur. Milliyindən və orijinallığından ən çox söhbət açılan Amerika deskriptiv məktəbinin ideya banisi sayılan Blumfeld Sössürün dünya dilçiliyinə verdiyi töhfələri yüksək qiymətləndirir: «O bizə insan nitqi haqqında elmin nəzəri əsaslarını vermişdir». E. Benvenist «struktur», «struktur dilçilik» anlayışlarından bəhs edərkən bunların minimum əlamətlərini müəyyənləşdirməyə cəhd edir: «Əsas prinsip budur ki, öz- özlüyündə dil sistemdir və onun bütün hissələri qarşılıqlı asılılıq, ümumilik münasibəti ilə bağlıdır. Bu sistem öz vahidlərini, yəni qarşılıqlı şəkildə bir- birini differensiallaşdıran və hüdudlayan işarələri təşkil edir. Sistemin bu cəhətdən çıxış edərək struktur dilçilik qarşısına məqsəd qoyur ki, sistemin strukturunu həm nitq zəncirində elementlər arasındakı münasibətlə, həm də formaların paradigmaları vasitəsilə aşkar etsin».

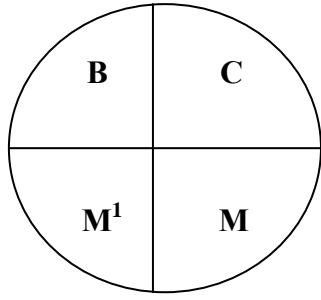
Qeyd etdiyimiz mülahizələr, xüsusilə dildə sistemliyin təsirilə Sössürün xüsusi əhəmiyyət verdiyi linqvistik vahidlərin dəyərlik anlayışı ideyası meydana çıxdı. Bu nəzəriyyədə dəyər anlayışına konkret vahid və məfhumu,

mahiyyəti və gerçəkliyi ehtiva edən aspekt kimi linqvistikanın əsaslanmalı olduğu elementlər probleminin müəyyənlişməsi vasitəsi kimi yanaşılır. Ənənəvi olaraq pozitivist yanaşmada yalnız mütləq xassələrə dildən konkret mahiyyətlərin (sözün mənası, səslərin akustik və artikulyasiyon xassələrinə və s.) kimi baxılırdı. Sössürün dil vahidlərinin relyasion (nisbi) xassələrini qabartması dilçilikdə inqilab demək idi. Mühazirələrində Sössür dönə- dönə qeyd edirdi ki, dilin mahiyyətinin açılması iki məsələnin həllindən asılıdır: 1) vahidlər haqqında, 2) eyniliklər haqqında. Onun fikrincə «bu iki məsələ... mahiyyətinə görə indiyə qədər dilçilikdə deyilənlərlə ziddiyyət təşkil edir və heç kim tərəfindən qaldırılmamışdır».

«Kurs»un mətninin ayrı- ayrı yerlərində dəyər anlayışına yanaşmanın müxtəlifliyi araşdırıcılarda Sössürün termini iki cür şərh etməsi barədə fikirin yaranmasına səbəb olmuşdur: 1) sistemin başqa üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi kimi, 2) linqvistik işarənin iki tərəfinin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi. Zənnimcə Sössür birinci qənaəti aparıcı saymışdır.

Sössürün konsepsiyasında bir- birilə sıx bağlı olan dəyər, işarə, məna anlayışları haqqında dilçilikdəki müxtəlif, bəzən bir- birinə zidd fikirləri xülasə etməyib, bu barədə Sössürün araşdırıcılarından biri olan Slüsarevanın qənaətlərindən qısaca bəhs etməklə kifayətlənməyi məqsədəuyğun sayırıq. Onun fikrincə ifadətmə planı işarələyən iki hissənin vəhdətindən ibarətdir: maddi, yəni səsli hissə və ideal hissə- maddi tərəfin şüurda nişanəsi (obrazı). Dil sisteminin üzvü kimi işarə səsli tərəfinin sayəsində nitqə qatılır və onun funksiyası təmin olunur, lakin işarə daxili məzmunuz ola bilməz, bu cəhət həlledici mövqeydədir. Məzmun planı (işarələnən) da iki hissədən ibarətdir: məna, dəyər. Məna məfhumların əlaqəsi kimi məfhumu məzmun («smısl») vasitəsilə təfəkkür sahəsi ilə bağlanır, dəyər isə işarənin nisbi xassəsi olaraq onun sistem daxilindəki yerinə, yəni başqa işarələrə münasibətinə görə müəyyənlişir. Beləliklə, məna və dəyər işarənin strukturuna daxildir və qarşılıqlı təsirdə biri digərini müəyyənlişdirir.

Slüsareva bu məsələlərlə bağlı düşüncələrini belə bir sxemlə əyaniləşdirir:

M- maddi tərəf, işarəni nitqə qatır, kommunikasiya xidməti yerinə yetirir.

M¹- Maddi tərəfin obrazı, işarəni ideal sfera ilə bağlayır və onun insanların şüurunda daimi mövcudluğunu təmin edir.

ifadə-
etmə
planı

S- məna işarəni təfəkkür sahəsinə köçürür.
V- dəyər işarəni dil sisteminə qatır

məzmun
planı

Qeyd: Sxemdə M, M¹, S işarənin mütləq xassəsini, V isə nisbi xassəsini əks etdirir.

Məna və dəyəri qarşılıqlı əlaqədə şərh etməyi düzgün mövqe hesab edən Sössür işarəni fəlsəfi yöndən aydınlaşdırır, ona maddi ilə idealın qarşılıqlı münasibəti kimi baxır, ideal olan anlayış, maddi olan akustik obrazdır, lakin işarənin hər iki tərəfi psixoloji mahiyyətlidir. Sössür qeydlərində dilə fəlsəfi yanaşmada obyektin ilkinliyini, adın ikinci olması ideyasını müdafiə edənlərlə polemika aparır və göstərir ki, dil barədə mühakimə yürüdən filosoflar unudurlar ki, dil yalnız adlardan ibarət deyil, linqvistik işarə ilə ayrıca obyektlərin («at», «alov», «günəş») uyğunluğu çox nadir hadisədir. Belə düşünmək dilə nomenklatura kimi yaşamaq deməkdir. Onun fikrincə ad ilkindir, ön din başlamaq lazımdır, çünki ad insana imkan verir ki, obyekt müəyyənləşdirsin, obyektiv gerçəkliyi tərkib hissələrinə ayırsın, parçalasın.

Dil işarəsinə fəlsəfi problem kimi yanaşan və onun dilçilik aspektinin izahına daha çox fikir verən Sössür şey və məfhum, səs və akustik obraz

əlaqələrindən daha çox işarələyənə işarələnin münasibətində sistemik digər vahidlərinin rolundan bəhs edir. Kursda bu münasibətlə oxuyuruq: «Dilin elementinə hər hansı anlayışın sadəcə birləşməsi kimi yaşamaq böyük yanlışlıqdır. Məsələyə bu şəkildə yaşama elementi daxil olduğu sistemdən ayırmaq demək olardı; belə bir yanlış fikir yaranardı ki, guya dil elementlərindən başlayıb, onların məcmusundan sistemi qurmaq olar, əslində isə bütövün cəmindən çıxış edib təhlil yolu ilə ondakı elementlərə gedib çıxmaq mümkündür».

İşarənin dilçilik aspektinin başqa bir tərəfi də sərbəstlik və şərtlilik anlayışlarının izahı ilə açılır. Şərtlilik dil faktlarından kənarıdır, sözün (işarənin) xarici (çöl) xassəsidir, adın şeylə əlaqəsindədir. Sərbəstlik isə işarənin daxili (iç) xassəsidir, işarənin tərəfləri (işarələyən, işarələnən) arasındakı əlaqədir, buna görə də Sössür özündən əvvəl də toxunulmuş bu anlayışlardan birindən əsasən sərbəstlik xassəsidən bəhs edir. Sössürün konsepsiyasında sərbəstlik motivsizlik kimi təqdim olunur: işarələyənə işarələnən arasında təbii əlaqə yoxdur. Dilin semiotik xassəsinin gerçəkləşmə prinsipi olan sərbəstlik, həm də dili digər sosial hadisələrdən fərqləndirir, belə ki, dil də «dəyişməzlik və dəyişkənlik» problemi onunla bağlıdır, dilin inkişafında işarənin hər iki tərəfdən bir – birindən asılı olmayaraq dəyişməyə uğraya bilər, təsadüfi deyildir ki, Sössür sərbəstlik əlamətini bütöv linqvistik gerçəyin fundamental prinsipi sayır. Sərbəstlik anlayışı həmçinin sinxronluq və diaxronluq, xəttlilik və qarşılaşma məsələlərinin də izahının əsasında durur.

*

*

*

F. de Sössür heç vaxt «Ümumi dilçilik kursu» kimi bir kitab yazmaq fikrində olmayıb. Ölümündən sonra onun arxivindəki sənədlərdə, qeydlər və konspektlərdə də heç bir işarəyə rast gəlinmir.

Məlum olduğu kimi Cenevrə universitetində Jozef Vertqeymer ümumi dilçilik kursundan 30 il (1877- 1906) mühazirə oxumuşdur. 1906- cı ildə onun ölümündən sonra həmin kurs Sössürə tapşırılır. Bu təsadüf imkan yaratdı ki, Sössür ömrünün son beş ilini adda- budda məşğul olduğu dil nəzəriyyəsinin ümumi məsələlərinə həsr etsin. Bu illər oxuduğu mühazirələrinin də konspekti, qeydləri demək olar ki, yoxdur. Onun yazı stolundan tapılmış, indi Cenevrə universitetinin kitabxanasında saxlanılan 130 vərəqdən ibarət qeydləri qorunub saxlanılır, səhifələri tam dolmamış, qara, mavi, yaşıl rəngli dəftərlərdən ibarət olan, müxtəlif illərdə aparılmış bu qeydlər 50- ci illərdə R. Qodel tərəfindən çap olunmuş, 1990- cı ildə (B. P. Narumovun tərcüməsində, N. A. Slyusarevanın redaktorluğu ilə) rus dilində nəşr olunmuşdur. Sonrakı araşdırma və axtarışlar bir daha sübut etdi ki, Sössürü dünyada məşhur edən, 1916- cı ildə tələbələri Seşe və Balli tərəfindən çap olunmuş «Ümumi dilçilik kursu» dilçilik tarixində xoş təsadüf nəticəsində peyda olmuşdur. F. de Sössürün mühazirə oxuduğu üç kursda L. Qotenin müəyyənləşdirdiyi kimi vur- tut otuz nəfər iştirak etmişdi: 1907- ci ildə 7 nəfər, 1908- də 11 nəfər, 1910- cu ildə 12 nəfər. Kurslara yazılmış tələbələrin bəzisi dərslərdə ardıcıl iştirak etməmiş, iştirak edənlərin də bir çoxu qeydlər aparmamış, yalnız on bir nəfər səliqəli şəkildə mühazirələri yazmış, onu uzun müddət özlərində saxlamış və bu qeydlər «Kursu»n mətninin bərpası üçün kifayət etmişdir. Balli və Seşe kitabı hazırlayarkən doqquz konspektdən istifadə etmiş, əlavə materiallar əldə etmək üçün axtarışı davam etdirməmişdilər. Onlara məlum olmayan iki mühazirə mətni (E. Konstantenin 306, J. Deqalenin daha əhəmiyyətli sayılan, 407 səhifədən ibarət dəftərləri) yalnız keçən əsrin 50- ci illərinin axırında Sössürün məşhur araşdırıcısı R. Qodel tərəfindən əldə edilmişdir. «Kurs»un çap olunmasında əsas götürülən materiallar və sadaladığımız

digər faktlar da sübut edir ki, Sössürün belə bir kitab yazmaq, onu çap etdirmək niyyəti olmayıb. Ona görə də müəllifi Sössür kimi tanıdığımız «Ümumi dilçilik kursu» bənzərsiz tarixi və taleyi olan, dilçiliyi sevənlər üçün qeyri adi bir ərməğandır.

S. Balli və A. Seşe 1915- ci ildə Cenevrədə əsərin birinci nəşrinə yazdığı ön sözü bu ibrətamiz cümlələrlə bitirmişdilər: «Biz istər elmi tənqidin, istərsə də əsərin nəşrinə, güman ki, razı olmayacaq müəllifin özü qarşısında məsuliyyətimizi tamamilə anlayırıq. Həmin məsuliyyəti üzərimizə bütünlüklə götürürük. Və istərdik ki, yalnız bizim üzərimizə düşsün. Görəsən, tənqidçilərimiz ustadla onun şərhçiləri arasında fərq qoymağı bacaracaqlarmı? Biz onlara minnətdarlıq olardıq ki, öz zərbələrini bizim üzərimizə yağdırsınlar: bizim üçün əziz olan insanın xatirəsini həmin zərbələrə məruz qoymaq insafsızlıq olardı».

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi Sössür üç mühazirə kursu K I, K II, K III oxumuşdu: proqramda onun üçün ayrılmış həftədə altı saatın dördü hind- Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası, ikisi isə ümumi dilçilik üçün nəzərdə tutulmuşdu.

I sikl mühazirə ən qısa idi və yalnız ikinci semestrədə oxunmuşdu: ilk mühazirə 16 yanvar 1907- ci il, axırncı 3 iyul 1907-ci il. Bu kursun mühazirə mətni səliqəli şəkildə A. Ridlinqerin etdiyi üç dəftərlik (100+ 98+ 72 səh.) qeyddə qorunub saxlanmışdır.

A. A. Xolodoviçin fikrincə, Sössür K I- dəki oxunmuş mühazirələrin nəticələrini «Ümumi dilçilik kursu» kimi çap etdirmək fikrinə düşsəydi, başlıqlar belə bir ardıcılıqla düzülərdi:

- 1) Dilçilikdə yanlışlıqlar tarixindən
- 2) Fonologiyanın əsasları
- 3) Diaxron dilçilik: a) fonetik dəyişmələr, b) analoji dəyişmələr, v) patoloji dəyişmələr (xalq etimologiyası)

4) Sözüün dəyişmə və innovasiya problemi ilə bağlı subyektiv və obyektiv təhlili

5) Retrospektiv (və prospektiv) dilçiliyin problemləri

K II bir il sonra, 1908- 1909- cu tədris ilində oxunmuşdur: Birinci mühazirəni Sössür 6 noyabr 1908- ci ildə, son mühazirəni 24 iyul 1909- cu ildə oxumuşdur. Bu kursa on bir nəfər yazılıb. Mühazirələri A. Ridlinqer, L. Qote, F. Buşardi, P. Reqar və E. Konstanten konspektləşdirib, dəqiqliyi ilə seçilən A. Ridlinqerin 462, E. Konstantenin 306 səhifədən ibarət mühazirələridir.

K II –də birinci kursla müqayisədə əsaslı dəyişikliklər vardır. Belə ki, K I bütövlükdə diaxron dilçilik məsələlərinə həsr olunmuşdu, sinxron dilçiliyə ekskurslara adda- budda müraciət olunurdu. K II əksinə bütövlükdə sinxron dilçiliyə həsr olunub, onun əsas anlayışlarından bəhs edilmişdir.

İkinci mühazirə kursunun nəzəri bölməsi üç hissəyə ayrılır. Birinci hissədə nitq fəaliyyətində əsas dixotomiya dil- nitq qarşılaşmasından, işarələr sistemi kimi dilin linqvistikasının əsas obyektı olmasından söhbət açılır, semioloji sistemdən, işarənin sərbəstliyindən, neqativ və differensial xarakterindən bəhs olunur.

Bu hissə dilin xassələri, onun özünəməxsusluğunu göstərən oppozitiv və neqativ dil vahidləri (xüsusilə söz) problemi, dildə eynilik və müxtəliflik probleminin təhlili ilə yekunlaşır.

Kursun ikinci hissəsi iki əsas dixotomiyanın ayrılmasına həsr olunub:

a) xarici və daxili tərəflər, yaxud xarici və daxili linqvistika, yəni sistemlə bağlı olan və bağlı olmayanlar (dil və etnologiya, tarix, dillərin coğrafi baxımdan yayılması, dillərin dialektlərə bölünməsi və s.); b) sinxron (idiosinxron) cərgə və diaxron cərgənin qarşılaşdırılması, buna müvafiq olaraq: statik linqvistika və ya sinxron linqvistika, dilçilikdə diaxron və ya kinematik (təkamül) təmayül. Göründüyü kimi Sössür bu qarşılaşdırılmada

sinxronluğun sistemliyini diaxronluğun systemsizliyini (asistemlik) nəzərdə tutur.

Bu mühazirə kursunun sonuncu hissəsində Sössür sinxronluq və diaxronluq sahələrindəki dixotomiyalardan bəhs edir. Sinxronluqda assosiativ və diskursiv münasibətlərin olduğu irəli sürülür: yəni, ailə (söz və s.) mənasında vahidlər qrupundakı münasibətlər, sintaqm mənasında vahidlər qrupundakı münasibətlər. Beləliklə, bütün sinxronluq sintaqm nəzəriyyəsinə və assosiasiyalar nəzəriyyəsinə, başqa sözlə, qrammatikaya bağlanır; tarixi qrammatika inkar edilir.

K II nəticələri əsasında nəşr olunsaydı «Ümumi dilçilik kursu»ndakı mövzular Xolodoviçə görə belə sıralanardı:

1. Nitq fəaliyyəti dil və nitq dixotomiyası kimi.
2. Linqvistikanın obyektı: dil işarələr sistemi kimi.
3. Linqvistika semiologiyanın (işarələr sistemi haqqında elm) bir hissəsi kimi.
4. Ümumiyyətlə semioloji sistemlərdə , xüsusi olaraq dildə işarənin xassələri: a) işarənin ikitərəfliliyi; b) işarənin sərbəstliyi; v) işarənin neqativ (mənfi), xalis oppozitiv xarakteri; dəyərlilik; q) işarənin reallaşma üsuluna laqeydliyi (fərq qoymaması); d) işarənin sayca azlığı (məhdudlaşdırılmış olması)
5. Sinxron dilçiliyin diaxron dilçiliklə qarşı- qarşıya qoyulması: a) sinxronluqda və diaxronluqda vahidlər problemi; b) sinxronluqda və diaxronluqda eynilik problemi; v) sinxronluqda və diaxronluqda sistem problemləri; q) sinxron linqvistika assosiasiya (söz ailələri) qrupları və sintaqm qrupları nəzəriyyəsi kimi; sinxron dilçiliyin obyektı qrammatikadır; d) diaxron linqvistika prospektiv və retrospektiv metodların məcmusu kimi və sistemin elementlərinin dəyişməsi haqqında elm kimi; diaxron dilçiliyin obyektı fonetikadır.

6. İşarələr sistemi nəzəriyyəsi kimi daxili dilçiliyin xarici dilçiliyə qarşı qoyulması: a) daxili dilçilik və xarici dilçilik; dil və etnologiya; dil və tarix; dil və coğrafiya; dialektlər.

Bir il sonra 1910-1911-ci tədris ilində Sössür üçüncü mühazirə siklini (K III) oxumuşdur: birinci mühazirə 28 oktyabr 1910-cu ildə, sonuncu 4 iyul 1911-ci ildə. Bu onun axırncı mühazirəsi idi, 1912-ci ilin əvvəlində Sössür xəstələnir və çox keçmədən vəfat edir. Ümumi dilçilik kursundan mühazirələri onun sədaqətli tələbəsi Ş. Balli davam etdirir. Öz müəlliminin xatirəsinə hörmət əlaməti olaraq birinci mühazirəni Sössürün xidmətlərinə həsr edir: “F. de Sössür və müasir dilçiliyin vəziyyəti”

Sössürün sonuncu mühazirələri əvvəlkilərdən müəyyən qədər fərqlənir və üç hissəyə bölünür: I Dil haqqında ümumi məlumat; II Dil nəzəriyyəsi; III Nitq nəzəriyyəsi.

Sössürün araşdırıcıları (Qodel, Xolodoviç) son kursun mövzularını belə bir ardıcılıqla sıralayırlar:

I Xarici linqvistika

II Daxili linqvistika

A. Dilin linqvistikası.

1. Nitq fəaliyyəti dil və nitq dixotomiyası kimi; dil konkret və homogen işarələr sistemi kimi; nitq dilin manifestasiyası kimi.

2. Dil nəzəriyyəsindən və nitq nəzəriyyəsindən təşkil olunmuş linqvistika işarələr sistemi haqqında elmin- semiotikanın mühüm hissəsi kimi.

3. Dil işarəsinin xassələri: onun ikitərəfliliyi, xəttiliyi və sərbəstliyi.

4. Dilin konkret vahidləri (= mahiyyətləri); onların işarə təbiəti (heca dil vahidi deyil); mhtəlif səviyyələrin vahidləri.

5. Dildə eynilik problemi.

6. Abstrakt mahiyyətlər.

7. Bəzi dil işarələrinin mütləq sərbəstliyi, bəzilərinin nisbi sərbəstliyi.

* «Nitq və dilin münasibəti» mövzusunə yenidən qayıtma; bu məsələyə dəqiqləşmələr aparmaq.

* «Dil işarələrinin ikitərəfliliyi (ikiüzlülüğü)» mövzusunda yenidən qayıtma; terminoloji təklif (ilk dəfə), işarələnən və işarələyən anlayışları.

8. İşarə: onun dəyişməzliyi və dəyişkənliyi.

9. Statik (sinxron) və tarixi (diaxron) linqvistika; «sinxronluq-diaxronluq» dixotomiyasının «dil-nitq» dixotomiyasına münasibəti; hər iki linqvistikanın dəyərcə (əhəmiyyətə) bərabərliyi.

10. Statik linqvistika (=qrammatika); statik linqvistikanın vahidəri; iki münasibət tipi: paradiqmatik və sintaqmatik; «paradiqmatika-sintaqmatika» dixotomiyasına münasibəti.

11. Dil vahidi öz özlüyündə və münasibətlər üzvü kimi (*mot* «söz» və *terme* «üzv»); bununla bağlı «məna», «anlam»(smisl, sens) və «dəyər» (*valeur*) anlayışlarının fərqləndirilməsi; söz münasibətlər xaricində mənaya malikdir, söz münasibətlər üzvü kimi dəyəərə malikdir.

B. Nitq linqvistikası.

Kurslar arasında aydınca görünən fərqlər, eyni bir anlayışa müxtəlif yöndən yanaşma, fərqli şərh nəşirlər qarşısında böyük çətinliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Müxtəlif variantlar götür qoy edilirdi: 1) hər üç kursun ən mükəmməl konspektlərini redaktə edib bir kitab şəklində çap etmək; 2) yalnız Sössürün son qənaəti hesab olunan hissələri seçib çap etdirmək, K III əsas götürmək; 3) üç kurs üzrə mühazirə mətnlərini bir bütöv halına gətirib çap etdirmək. Üçüncü halda Sössürün 1906-cı ildəki fikirləri ilə ömrünün son illərindəki fikirlər arasına bərabərlik işarəsi qoyulurdu ki, bu da olduqca çətin görünür və mübahisə doğururdu. Lakin Balli və Seşe bütün çətinliklərə rəğmən üçüncü yolu ən optimal variant kimi seçdilər.

«Kurs»un nəşrə hazırlanmasında ortaya çıxan mürəkkəbliklərdən biri də Sössürün mühazirələrində kursdan kursa, hətta eyni bir kursda bir sıra terminlər dəyişdirilirdi. Uzun müddət, hətta K III- də «*idee, concept*» (məfhum, anlayış) terminini «işarələyən» mənasında işlətmişdir. Yalnız 19 may 1911-ci ildə, axırınıcı mühazirələrinin birində işarənin ikitərəfliliyi (ikiüzlülüğü) ilə bağlı danışarkən yenidən terminologiya məsələsinin zəruri olduğunu qeyd

edir və dinləyicilərdən xahiş edir ki: *image acoustique*- «akustik obrazı» «*signifiant*» –la, «işarələyən», *concept, idee* terminini isə «*signifie*»- «işarələyən» sözü ilə əvəz etsinlər.

Təəssüf ki, «Ümumi dilçilik kursu»nda düzəliş aparılmamış, əvvəlki terminlər işlənmişdir. Ümumən terminologiya müxtəlifliyinin aradan qaldırılması «Kurs»un anlaşılmasına mənfi təsir göstərir, bəzən bir anlayış müxtəlif bölmələrdə başqa başqa terminlərlə verilir ki, bu da dolaşıqlığın yaranmasına, hətta bəzən səhv olaraq Sössürün fikirlərindəki ziddiyyət kimi nəzərə çarpır.

R. Enqler əldə etdiyi bütün mühazirə mətnləri və əlavə materiallar əsasında «Ümumi dilçilik kursu»nun 1967-ci ildə tənqidi mətnini hazırlayıb çap etdirmişdir. Sössürün həqiqi mətninin bərpası yolunda maraqlı olduğu üçün onun sxemini burada verməyi lazım bilirik.

1	2	3	4	5	6
Balli və Seşenin bərpa etdiyi kursdakı cümlələrin nömrələnməsi	K I –dən bu cümlələrə uyğun gələn yerlər	K II –dən bu cümlələrə uyğun gələn yerlər	K III- dən bu cümlələrə uyğun gələn yerlər	E. Konstantenin sonra tapılmış mühazirələrində uyğun gələn cümlələr	Sössürün öz qaralamasında uyğun gələn cümlələr

Araşdırmalar sübut edir ki, Enqlerin tənqidi nəşri ilə Balli-Seşenin çap etdirdiyi mətn arasında tam şəkildə eynilik yoxdur. Bu cəhət «Kurs» un dünya dilçiliyinin qızıl fondundakı yerinə kölgə salmır, mətnin müxtəlif variantları üzərində muqayisə aparıb baş sındıran dilçilər belə onun əzəmətinə əsla şübhə etmirlər. E.Benvenistin dediyi kimi, bizim zəmanəmizdə elə bir dilçi yoxdur ki, nədəsə Sössürə borclu olmasın.

* *

*

Seşe və Ballinin bərpa etdikləri mühazirə mətni «Ümumi dilçilik kursu» adı ilə ilk dəfə 1916-cı ildə, ikinci dəfə azacıq düzəlişlə 1922-ci ildə nəşr olunur. Bundan sonra təxminən hər on ildən bir kitabın yeni nəşrləri oxuculara təqdim edilmişdir. Kitabın ilk nəşrindən bir neçə il keçdikdən sonra onun müxtəlif dillərə tərcümələri meydana çıxır.

«Kurs» ilk dəfə 1928-ci ildə məşhur yapon dilçisi Xideo Kobayasa tərəfindən yaponcaya tərcümə olunur. Bu tərcümə dörd dəfə nəşr olunub, axırncı nəşr 1950-ci ilə aiddir.

1931-ci ildə German Lommel kitabı almancaya tərcümə edib ön sözlə çap etdirmişdir, ikinci nəşr 1967-ci ildə Peter fon Polensin son sözü ilə nəşr edilmişdir.

1933-cü ildə «Kurs»un A.M. Suxotinin ¹ tərcüməsində, D.D. Vvedenskinin giriş məqaləsi və R.O.Şorun şərhilə Rusiyada çap olunur; 1977-ci ildə «Progress» nəşriyyatında «Ferdinand de Sossör. Trudı po yazıkoznaniyu» adlı kitab nəşr olunur. Kitaba «Ümumi dilçilik kursu» ilə yanaşı «Hind-Avropa dillərində ilkin saitlər sistemi haqqında memuar», «Yunan dilinin bir ritmik qanunu haqqında», «Litva aksentuasiyası haqqında məsələyə dair» və «Sössürünün dəftərlərindən qeydlər (anaqrammlar haqqında)» məqalələri daxil edilmişdir. Çap olunmuş son kitabda «Kurs»un tərcüməçisi kimi Suxotinin adı saxlansa da, A.A. Xolodoviç mətn üzərində ciddi düzəlişlər aparmış, predmet göstəricisi tərtib etməklə, Sössürün

---

¹ Алексей Михайлович Сухотин 1888-ъи илдя анадан олмуш, Петербургда щгугщнаслыг мяктябини битириб сербийада дипломатик вязифялярдя чалышыб. Л. Н. Толстойун гызы Татяана иля аиля гуруб. Шяргщнаслыг институтуна дахил олуб, щинд дилляри цзя ихтисаслашыб. Москва педагожи институтунда “Дилчилийя эириш” дян дярс дейиб, Москва фоноложи мяктябинин цзвц кими аршдырмалар апарыб. Сюссюрцн ясяриндян башга Сепирин “Дил” ясярини дя русъайа тяръцмя етмишдир. А.М. Сухотин 1942- ъи илдя Улйановскда вяфат етмишдир.

əsərlərinin siyahısını hazırlamaqla yanaşı, onun həyatı və elmi əsərləri haqqında cəniş məlumat vermişdir.

«Kurs»u 1945-ci ildə Amado Alonzo Argentinada ispan dilinə, 1959-cu ildə Veyd Beskin Amerikada ingiliscəyə, 1961-ci ildə Kristina Kaspşik polyak dilinə, 1967-ci ildə məşhur italyan dilçisi Tullio de Mauro italyancaya tərcümə edib nəşr etdirmişlər. Sonuncu ən mükəmməl nəşr hesab olunur. Əsər həmçinin müxtəlif illərdə macar, serb- xorvat, isveç, türk dillərinə də çevrilib nəşr olunmuşdur.

* *
*

Azərbaycanda Sössür və «Ümumi dilçilik kursu» ilə tanışlıq XX əsrin 30-cu illərindən- «Kurs»un ruscasının meydana çıxdığı illərdən başlayır. Lakin daha çox tarixi- müqayisəli metodla işləməyə üstünlük verən Azərbaycan dilçiləri F.de Sössürün dilçilikdə yaratdığı inqilaba uzun zaman, demək olar ki, biganə qalmış, «Kurs»a maraq yalnız 60- cı illərdən etibarən artmışdır. N.Məmmədov, A.Qurbanov, A.Axundov, M.Adilov, B.Tahirbəyov, Ə.Rəcəbov kimi ümumi dilçilik mütəxəssislərinin Azərbaycanın ali məktəbləri üçün yazdıqları dərsliklərdə dahi dilçinin görüşləri kifayət qədər geniş şərh edilmişdir. F.de Sössürün nəzəriyyəsi 70- 80- ci illərdə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan dilçilərinin (A.Məmmədov. İ.Məmmədov, K.Vəliyev, K.Abdullayev...) elmi dünyagörüşünə daha çox təsir göstərmişdir.

Azərbaycanın milli müstəqillik qazandığı bir dövrdə dünya elminin böyük hadisələri ilə özünəməxsus ideya- metodoloji əsaslarla (və ana dilində!) mümkün qədər dərinləndən tanış olmaq adi bir ehtiyacdır. Və biz həmin ehtiyacı nəzərə alaraq F.de Sössürün «Ümumi dilçilik kursu»nu A.M.Suxotinin, A.A.Xolodoviçin redaktəsi ilə 1977- ci il rusca nəşrindən Azərbaycan dilinə

tərcümə etdik. «Kurs»un azərbaycanca daha mükəmməl nəşrini isə onu sabah, yaxud o bir gün orijinaldan – fransızcadan çevirəcək gənc həmkarlarımızın öhdəsinə buraxdıq.

2003

MÜNDƏRİCAT

- 1.ƏDƏBİYYAT SİYASƏTİ YAXUD ƏDƏBİYYATDAN SİYASƏTƏ
2. MÜDRİKLİYİN FƏLSƏFƏSİ, YAXUD FİLOSOFLARIN MÜDRİKİ
- 3.H.İMANOV, A.ƏHƏDOVUN «ORTA ƏSR İSLAM ŞƏRQİNDƏ FƏLSƏFİ FİKİR»
KİTABINA ÖN SÖZ
- 4.«SƏN QƏLƏM RÜSTƏMİSƏN»...
- 5.ELM DƏRYASI
- 6.MƏSİAĞA MƏHƏMMƏDİNİN«TƏDQIQLƏR VƏ TƏRCÜMƏLƏR»
KİTABINA ÖN SÖZ
- 7.ƏDƏBİYYAT- ƏDƏBİYYATA QƏDƏR VƏ ƏDƏBİYYATDAN SONRA
8. FƏRHAD AĞAZADƏNİN (ŞƏRQLİ) «TÜRK DİLİNİN DİRİLMƏK VƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏK YOLLARI (TÜKƏNƏKLƏR)» KİTABINA ÖN SÖZ
- 9.KÜR ÜSTÜNDƏ KƏSƏMƏN... VƏ ONUN YAZIÇI ÖVLADI
- 10.BİLİRSƏNMİ, ÜRƏYİMDƏN...
- 11.MƏHRİBAN XANIM ƏLƏKBƏRZADƏYƏ AÇIQ MƏKTUB

12. RUS DİLLİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA AZƏRBAYCAN DİLİ
ELEMENTLƏRİ HAQQINDA VƏZİ QEYDLƏR.
13. HARDAN BAXSAN GÖRÜNƏN İŞİĞİN ŞƏKLI
14. ÖN SÖZ (HİDAYƏT)
15. PREZİDENT SEÇKİLƏRİ İLƏ BAĞLI «SABAHA İLHAMLA» ADLI ELMİ-
NƏZƏRİ SESSİYA
16. ÖN SÖZ (SONA VƏLİYEVƏ)
17. MƏN SİYASİ DÜŞÜNÜRƏM (Q. TƏBRİZİ İLƏ SÖHBƏT)
18. İSMAYIL ŞIXLI, YAXUD MÜDRİKLİYİN POETİKASI
19. MUSA ƏLƏKBƏRLİ ... VƏ ONUN SEVGİ FƏLSƏFƏSİ...
20. «TƏNQİDÇİ» ƏSƏD CAHANGİRƏ AÇIQ MƏKTUB
21. ÖN SÖZ (Georgi Hazai)
22. MİR CƏLALIN HEKAYƏLƏRİ
23. TARİXİMİZİN TƏDQIQINƏ DAİR
24. MƏN ABBASAM, ABDULLANIN OĞLUYAM...
25. MİLLİ DİL TƏFƏKKÜRÜ YAXUD «YOXSULLUĞ»UN FƏLSƏFƏSİ
26. BİR MİLLƏTİN İKİ OĞLU, YAXUD MİLLƏT ÖZ OĞULLARI İLƏ
ÖZÜNƏ DÖNÜR
27. «KİTAB» HAQQINDA KİTAB
28. DANIŞIQ DİLİ: «MƏN»İN MÜRACİƏT MƏDƏNİYYƏTİ
29. «EH...SƏN HARDAN BİLƏSƏN...»
30. «ARZU- ÜMİD DAHA GÜCLÜDÜR»
31. YOL (ELİMİZDƏN, GÜNÜMÜZDƏN)
32. ETNİK MÜNAQİŞƏLƏRDƏN MİLLİ BİRLİYƏ
33. BİR ŞERİN POETİKASI (N.HƏSƏNZADƏNİN «DİLƏNƏNLƏR» ŞERİ
HAQQINDA)
34. MİLLİ YAZIÇI FENOMENİ FORMALAŞIR
35. ERMƏNİ KAPİTALINA VƏ ERMƏNİ HİYLƏSİNƏ ALDANAN BƏZİ İŞ
ADAMLARI TÜRKİYƏNİN DÖVLƏT MÖVQEYİNDƏN ÇIXIŞ EDƏ
BİLMƏZLƏR
36. BİR ADAM YOL GEDİR MƏNDƏN QABAQDA...
37. ƏDƏBİYYATIMIZIN TƏDRİSİ: PROBLEMLƏR, MÜLAHİZƏLƏR
38. TƏLƏBƏLİKDƏN DEKANLIĞA QƏDƏR KEÇƏN YOL
39. VİCDAN SUSMAYANDA YAXUD V. BABANLININ «ÖMÜRLÜK CƏZA»SI
40. VƏTƏNƏ SİYASİ CƏHƏTDƏN BAĞLANMAQ LAZIMDIR
41. ÇAĞDAŞLIĞIN SİMƏSİ – GƏLƏCƏYİN LİDERİ

42. ERMƏNİSTAN- AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİ DANIŞIQLAR YOLU İLƏ HƏLL ETMƏLİYİK.
43. ALİ MƏKTƏB, TƏLƏBƏ... VƏ MÜƏLLİM
44. DİLÇİLİYƏ DƏYƏRLİ HƏDİYYƏ
45. QİYMƏTLİ TƏDRİS VƏSAİTİ
46. ƏDƏBİ DİLİN TARİXİNƏ DAİR
47. TƏDQIQAT DAVAM EDİR...
48. XİLASKAR TÜRK ORDUSUNUN BAKI ZƏFƏRİ
49. ŞƏRQ VƏ QƏRB DİALOQU: QLOBALLAŞMA PROSESİ VƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ
50. AYAZ VƏFALIYA AÇIQ MƏKTUB
51. AZƏRBAYCAN YALVARIŞLARI LÜĞƏTİ
52. AZƏRBAYCAN XALQININ ÖZ ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ TARİXİNƏ DAİR
53. AŞIQ SƏNƏTİNİN SİSTEMİ: İNVARIAT STRUKTURU VƏ FUNKSIONAL DİAXRON ELEMENTLƏRİ
54. FERDİNAND DE SÖSSÜR

Professor Nizami Cəfərovun bibliografiyası

(avtoreferat, monoqrafiya, dərslük, məqalələr toplusu, portret- oçerk və proqramlar)

1. Strukturno- semantiçeskoe razvitie prostoqo predlojenia v azerbaydjanskom əzıke, AKD, Baku, 1985.
2. Cənubi Azərbaycanı ədəbi dil: normalar, üslublar, Bakı, «Elm» nəş., 1990.
3. Füzulidən Vaqifə qədər, Bakı, «Yazıçı» nəş., 1991
4. Azerbaydjanskiy literaturniy əzık XVIII v., ADD, Baku, 1991

5.Ümumtəhsil məktəblərinin V- XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı, Bakı, Azərbaycan Respublikası Xalq Təhsili Nazirliyi, 1992 (tərtibçilərdən biri)

6.Dolan, kəfkirim, dolan (Manaf Süleymanovun ömür dastanı), Bakı, «Yazıçı» nəş., 1993

7.Orta ümumtəhsil məktəblərinin V- XI sinifləri üçün türk dili proqramı, Bakı, «Öyrətmən» nəş., 1994 (tərtibçilərdən biri)

8.Türk dili (IX sinif üçün dərslik), Bakı, «Öyrətmən» nəş., 1994 (müəlliflərdən biri)

9.Türk dili (X- XI siniflər üçün dərslik), Bakı, «Öyrətmən» nəş., 1994 (müəlliflərdən biri)

10.Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi, Bakı, Dövlət Kitab Palatası, 1995

11.Orta ümumtəhsil məktəblərinin V- XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı, Bakı, «Təhsil» nəş., 1996 (tərtibçilərdən biri)

12.Azərbaycan dili (IX sinif üçün dərslik), Bakı, «Təhsil» nəş., 1996 (müəlliflərdən biri)

13.Bəxtiyar Vahabzadə, Bakı, «Azərbaycan» nəş., 1996

14.«Koroğlu»nun poetikası, Bakı, Bdu nəş., 1997

15.Azərbaycan dili (IX sinif üçün dərslik), Bakı, «Təhsil» nəş., 1998

16.Azərbaycan dili (X- XI siniflər üçün dərslik), Bakı, «Təhsil» nəş., 1998 (müəlliflərdən biri)

17.Türk dünyası: kaos və kosmos, Bakı, BDU nəş., 1998

18.«Kitabi- Dədə Qorqud»da İslama keçidin poetikası, Bakı, «Elm» nəş., 1999

19.Xanım, hey! («Dədə Qorqud» eposunda müraciətlər), Bakı, «Maarif» nəş., 1999

20.Genezisdən tipologiyaya, Bakı, BDU nəş., 1999

21.Eposdan kitaba, Bakı, «Maarif» nəş., 1999

22.Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri, Bakı, BDU nəş., 2000

23.Azərbaycan yalvarışları lüğəti, Bakı, BDU nəş., 2000

24. Türkologiya tarixinə ümumi bir baxış, Bakı, BDU nəş., 2000
25. Gülhüseyn Hüseynoğlu, Bakı, BDU nəş., 2001
26. Azərbaycanşünaslıq məsələləri, Bakı, BDU nəş., 2001
27. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birləşmənin siyasi- ideoloji üfüqləri, Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 2001
28. Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı, BDU nəş., 2001
29. Azərbaycan: dil, ədəbiyyat və mədəniyyət, Bakı, BDU nəş., 2001
30. Heydər Əliyev, Bakı, AzAtam, 2002
31. Türkiyə Atatürkün, Azərbaycan Heydər Əliyevin əsəridir, Bakı, AzAtam, 2002
32. Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı, AzAtam, 2002
33. Ümumi dilçilik kursunun proqramı, Bakı, BDU nəş., 2003
34. Rusdilli Azərbaycan poeziyasında Azərbaycan dili elementləri, Bakı, Naftapress, 2003 (müəlliflərdən biri)
35. Ədəbiyyatdan siyasətə, Bakı, AzAtam, 2003
36. Azərbaycan: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə, Bakı, «Çaşıoğlu» nəş., 2004 (müəlliflərdən biri)
37. Anar, Bakı, AzAtam, 2004
38. İlham Əliyev, Bakı, AzAtam, 2004 (müəlliflərdən biri)
39. Qədim türk ədəbiyyatı, Bakı, AzAtam, 2004
40. Azərbaycan dili (X- XI siniflər üçün dərslik) Bakı, «Təhsil» nəş., 2004 (müəlliflərdən biri)
41. Klassiklərdən müasirlərə, Bakı, «Çaşıoğlu» nəş., 2004
42. Azərbaycanşünaslığın əsasları, Bakı, «Pedaqogika» nəş., 2005
43. Azərbaycan dili (X sinif üçün dərslik), Bakı, «Aspoliqraf» nəş., 2005 (müəlliflərdən biri)
44. Azərbaycan dili (XI sinif üçün dərslik), Bakı, «Aspoliqraf» nəş., 2005
45. Ədəbiyyat (VIII sinif üçün dərslik), Bakı, «Xəzər» nəş., 2005 (müəlliflərdən biri)
46. Ədəbiyyat (X sinif üçün dərslik), Bakı, «Çaşıoğlu» nəş., 2005 (müəlliflərdən biri)

47. Professor Sadıq Tural, Bakı, AzAtam, 2005 (müəlliflərdən biri)
48. Ədəbiyyat (XI sinif üçün dərslik), Bakı, «Çaşıoğlu» nəş., 2006
49. Qədim türk ədəbiyyatı, Bakı, «Çaşıoğlu» nəş., 2006
50. Klasiklərdən çağdaşlara, İstanbul, Gri yaynevi, 2006
51. Türk xalqları ədəbiyyatı, I c., Bakı, AzAtam – «Çaşıoğlu» nəş., 2006
52. Türk xalqları ədəbiyyatı, II c., Bakı, AzAtam – «Çaşıoğlu» nəş., 2006
53. Türk xalqları ədəbiyyatı, III c., Bakı, AzAtam – «Çaşıoğlu» nəş., 2007
54. Türk xalqları ədəbiyyatı, IV c., Bakı, AzAtam – «Çaşıoğlu» nəş., 2007
55. Azərbaycanşünaslığın əsasları, Təbriz, Alpnəşr, 2007